

**ANNALES DE L'UNIVERSITÉ DE CRAÏOVA
ANNALS OF THE UNIVERSITY OF CRAIOVA**

**ANALELE UNIVERSITĂȚII
DIN CRAIOVA**

SERIA ȘTIINȚE FILOLOGICE

LIMBI ȘI LITERATURI CLASICE

ANUL I, Nr. 1-2, 2004

EUC

EDITURA UNIVERSITARIA

ANNALES DE L'UNIVERSITÉ DE CRAÏOVA
13, rue Al. I. Cuza
ROUMANIE

On fait des échanges de publications avec les
institutions similaires du pays et de l'étranger.

ANNALS OF THE UNIVERSITY OF CRAIOVA
13, Al. I. Cuza Street
ROMANIA

We exchange publications with similar institutions of
our country and from abroad.

COMITETUL DE REDACȚIE

MARIA ILIESCU
Innsbruck

EMIL DUMITRAȘCU
Craiova

Katalin DUMITRAȘCU – redactor-șef

- Membri:

Alexandra IORGULESCU
Mihaela MARCU
Carmen PASCU
Mihaela POPESCU
Corneliu Smarand RIZEA
Mădălina STRECHIE

Tipografia Universității din Craiova
ISSN 1841-1258

CUVÂNT ÎNAINTE

Inaugurăm volumul *Limbi și Literaturi Clasice* în Seria Științe Filologice a Analelor Universității din Craiova.

Volumul se adresează în primul rând colegilor filologi din centrele universitare din țară și străinătate, studenților, masteranzilor și doctoranzilor din vasta arie de cuprindere a clasicismului greco-latin, cercetătorilor din instituțiile specializate, precum și, nu în ultimul rând, publicului larg de cititori pasionați de valorile perene ale limbilor și literaturilor clasice, ale civilizației greco-latine.

Prezentul volum de „Anale”, întâiul dintr-un șir pe care îl dorim mereu prezent în viața științifică a Universității din Craiova, a Facultății de Litere, cuprinde în paginile sale studii lingvistice, literare și istorice, unele structurate drept cercetări științifice „la obiect”, axate, așadar, pe o temă dată, cele mai multe însă deschizându-se către prezentarea analitică a receptării respectivei teme, către o istorie a receptării temelor în discuție, către prezentarea analitică a hipertextelor moderne provocate de „hipotextul” clasic, mai cu seamă în cazul studiilor de literatură.

Catedra de lingvistică generală și limbi clasice a Facultății de Litere de la Universitatea din Craiova, sub egida căreia apare volumul de față, a fost preocupată în permanență de tematica receptării culturii greco-latine, a limbilor și literaturilor clasice în cultura și civilizația europeană, pentru care cultura și civilizația română sunt parte constituantă, a „productivității” culturii și civilizației clasice în cultura și civilizația modernă.

Această preocupare s-a finalizat și în sistemul de învățământ curricular numit masterat, care începând cu anul universitar 2004-2005 funcționează la facultatea noastră, inițiat de Catedra de lingvistică generală și limbi clasice cu titlul **Receptarea antichității greco-romane în cultura română**. Acest masterat este susținut de cadre didactice din catedra noastră, de la alte catedre ori facultăți de la Universitatea din Craiova, de la alte centre universitare din țară și din străinătate, și frecventat de absolvenți de litere, filologie clasică, teologie, drept și teatru, dat fiind orizontul de cercetare oferit de cultura și civilizația greco-latină.

Să remarcăm și faptul că studiile consacrate clasicismului greco-latin, traduceri semnate de către profesori craioveni, în general preocupările pentru cultura și civilizația clasică au o tradiție îndelungată în arealul cultural craiovean: profesori de înaltă ținută științifică au activat în marile școli ale Craiovei și au întreținut mereu vie pasiunea studierii „textelor dintâi”, a

celor care definesc fundamentele culturii și civilizației europene, chiar dacă vremurile erau nu de puține ori de restriște și ciudat de dușmănoase.

La scurt timp de la înființarea Facultății de Litere de la Universitatea din Craiova, tocmai din motivele amintite mai sus, ia ființă și Filiala din Craiova a Societății de Studii Clasice din România, sub îndrumarea științifică a regretaților academicieni Al. Graur și profesor universitar I. Fischer.

Întotdeauna conducerea Universității din Craiova și conducerea Facultății de Litere (de Filologie) au susținut și conștientizat importanța și necesitatea *sine qua non* a studierii culturii și civilizației clasice. De asemenea, între Universitatea din Craiova și Societatea de Studii Clasice din România, Filiala din Craiova, a existat o colaborare firească, motivată și de cercetarea științifică, academică *stricto sensu* dar și de acel marcat caracter emoțional, de continuitate spirituală cu „cei de dinainte”, colaborare concretizată în organizarea a trei simpozioane naționale și a numeroaselor colocvii locale axate pe tematici clasice greco-latine și în editarea unor cărți de specialitate în același domeniu.

În felul acesta s-a putut forma o echipă de cercetători ai culturii și civilizației clasice greco-latine, cunoscuți și recunoscuți în mediile de specialitate, ale căror studii publicate și în acest volum doresc să fie contribuții în disciplinele științifice respective. Majoritatea colaboratorilor Analelor de față sunt sau au fost membri ai Catedrei de lingvistică generală și limbi clasice, iar toți sunt sau au fost membri activi ai Societății de Studii Clasice din România.

Ținem să subliniem că toate studiile publicate au fost comunicate și analizate fie în ședințe de catedră fie în Societate, un mod de lucru care se cere menținut și în continuare.

Incontestabil cercetarea științifică a colaboratorilor Analelor de față, concretizată în studiile și recenziile publicate, și-ar găsi răsplata cuvenită dacă s-ar bucura de atenția și lectura celor cărora le sunt adresate.

Redacția

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE	3
----------------------	---

STUDII ȘI ARTICOLE

Ion CALOTĂ, <i>Hyperion</i> : considerații etimologice și prozodice	11
Ștefan CUCU, Ovidius – <i>praeceptor amoris</i>	17
Dana DINU, Semnificația libertății la Tacitus	25
Lileta DONAT, Vasile Voiculescu și antichitatea greacă	31
Emil DUMITRAȘCU, Katalin DUMITRAȘCU, Importanța factorului „economic” în cauzalitatea istorică la Tacitus	36
Ilona DUȚĂ, <i>Satyricon</i> -ul, simptom al unei crize culturale	54
Anca IORGULESCU, Afirmarea artei oratorice în literatura română veche	72
Michaela LIVESCU, RÖSTRUM – arhaism sau inovație romanică?	76
Mihaela MARCU, Arta discursului sallustian în <i>De coniuratione Catilinae</i>	79
Carmen PASCU, Funcția intertextului parodic în <i>Satira II</i> , 5 a lui Horațiu	83
Mihaela POPESCU, Perspective asupra potențialului și irealului în limba latină	92
Corneliu RIZEA, <i>Confesiunile</i> Sfântului Augustin, ca document autobiografic	99
Magdalena SIMION, Liliana GRIGORESCU, Evoluția semantică a verbului <i>COLLIGERE</i> în latină și română	115
Mădălina STRECHIE, Drumurile romane și poșta romană	120
***	
Dana DINU, Ion CALOTĂ, Observații asupra scrierii și pronunțării numelor proprii latinești și grecești vechi	125
Katalin DUMITRAȘCU, August Treboniu Laurian – epigrafist	130
Anca IORGULESCU, Stilul latinizant în opera lui Miron Costin	138
Michaela LIVESCU, Românescul <i>sprânceană</i> – o propunere de etimologie	145
Mihaela MARCU, Modelele latine ale primelor gramatici românești	148
Carmen PASCU, Intertextul terențian în <i>Femeia din Andros</i> de Thornton Wilder	155
Constantin C. PETOLESCU, <i>Albata decursio</i>	164

Mihaela POPESCU, Observații privind complexitatea distincției dintre potențial și ireal în limba latină.....	170
Maria PREDA, Funcția factorilor supranaturali în cauzalitatea faptului istoric la Tacit.....	179
Corneliu RIZEA, Filosofia Sfântului Augustin.....	185
Marta Lucia RIZEA, Politica și retorica în <i>Iuliu Cezar</i> de William Shakespeare.....	192

RECENZII

FLORICA BECHET, <i>Termeni latini de apreciere umană – axiologice totalizatoare</i> , Paideia [București, 1998], 176 p., (Katalin Dumitrașcu).....	202
ROXANA IORDACHE, <i>Exprimarea ideii de condiție în limba latină</i> . Editura Bren [București, 2003], 142 p., (Mihaela Popescu).....	208
ALBERT BLAISE, <i>Manual de latină creștină</i> . Traducere de George Bogdan Țâra, Amarcord, Timișoara, 2000, 212 p., (Dana Dinu).....	210
CHRISTINA ZARIFOPOL-ILLIAS, <i>Portrait of a Pragmatic Hero. Narrative Strategies of Self-Presentation in Pliny's Letters</i> , Editura Polirom, Iași, 2000, 118 p., (Carmen Pascu).....	214
<i>Penélope e Ulisses</i> , Francisco de Oliveira coordonator, Associação Portuguesa de Estudos Clássicos – APEC. Instituto de Estudos Clássicos. Imprensa de Coimbra, Lda, 2003, 436 p., (Carmen Pascu).....	218
ARTEMIDOROS, <i>Carte de tălmăcire a viselor. Tà òνειροκριτικά</i> . Traducere, studiu introductiv, note și index de Mariana Băluță-Skultéty, Polirom, Iași, 2001, 301 p., (Emil Dumitrașcu).....	221
PIERRE GRIMAL, <i>Tacit</i> . Traducere de Gabriela Creția și Lidia Cotea, Teora, Universitas, București, 2000, 367 p., (Emil Dumitrașcu).....	224
<i>Omul medieval</i> Volum coordonat de Jacques Le Goff. Traducere de Ingrid Ilinca și Dragoș Cojocar. Postfață de Alexandru Florin Platon, Polirom, Iași, 1999, 361 p., (Emil Dumitrașcu).....	227
SAMUEL P. HUNTINGTON, <i>Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale</i> . Traducător Radu Carp. Prefață Iulia Motoc. Editura Antet, București, 1998, 528 p., (Mădălina Strehie).....	236
<i>Cronica activităților științifice</i>	239
PRO DOMO sau VĂ AȘTEPTĂM LA UN MASTERAT.....	244

SOMMAIRE

AVANT-PROPOS.....	3
-------------------	---

ETUDES ET ARTICLES

Ion CALOTĂ, <i>Hypérion</i> : considérations étymologiques et prosodiques	11
Ștefan CUCU, Ovidius – <i>praeceptor amoris</i>	17
Dana DINU, La signification de la liberté chez Tacitus	25
Lileta DONAT, Vasile Voiculescu et l'Antiquité Grecque	31
Emil DUMITRAȘCU, Katalin DUMITRAȘCU, L'importance du facteur « économique » dans la causalité du fait historique chez Tacitus	36
Ilona DUȚĂ, « Le Satyricon », symptôme d'une crise culturelle	54
Anca IORGULESCU, L'affirmation de l'art rhétorique dans la littérature roumaine ancienne.....	72
Michaela LIVESCU, RÖSTRUM – archaïsme ou innovation romane ?.....	76
Mihaela MARCU, L'art du discours sallustien dans <i>De coniuratione Catilinae</i>	79
Carmen PASCU, Fonction de l'intertexte parodique dans la <i>Satire</i> , II, 5 d'Horace.....	83
Mihaela POPESCU, Perspectives sur le potentiel et l'irréel dans la langue latine	92
Corneliu RIZEA, Les <i>Confessions</i> de Saint-Augustin en tant que document autobiographique.....	99
Magdalena SIMION, Liliana GRIGORESCU, L'évolution sémantique du verbe <i>COLLIGERE</i> en latin et roumain.....	115
Mădălina STRECHIE, Les chemins romains et la poste romaine	120
***	
Dana DINU, Ion CALOTĂ, Observations sur l'écriture et la prononciation des noms propres latins et grecs anciens.....	125
Katalin DUMITRAȘCU, August Treboniu Laurian – épigraphiste.....	130
Anca IORGULESCU, Le style latinisant dans l'oeuvre de Miron Costin	138
Michaela LIVESCU, Le roumain <i>sprânceană</i> (sourcil) – proposition d'une étymologie	145
Mihaela MARCU, Modèles latins des premières grammaires roumaines.....	148
Carmen PASCU, L'intertexte térentien dans <i>La Femme d'Andros</i> de Thornton Wilder	155

Constantin C. PETOLESCU, <i>Albata decursio</i>	164
Mihaela POPESCU, Observations sur la complexité de la distinction entre le potentiel et l'irréel dans la langue latine	170
Maria PREDA, La fonction des éléments surnaturels dans la causalité du fait historique chez Tacite	179
Corneliu RIZEA, La philosophie de Saint-Augustin	185
Marta Lucia RIZEA, La politique et la rhétorique dans <i>Jules César</i> par William Shakespeare	192

COMPTE-RENDUES

FLORICA BECHET, <i>Termes latins d'évaluation humaine – axiologiques totalisateurs</i> , Ed. Paideia [Bucarest, 1998], 176 p., (Katalin Dumitraşcu).....	202
ROXANA IORDACHE, <i>L'Expression de l'idée de condition dans la langue latine</i> , Ed. Bren, [Bucarest, 2003], 142 p., (Mihaela Popescu).....	208
ALBERT BLAISE, <i>Manuel de latin chrétien</i> . Traduction par George Bogdan Țăra, Ed. Amarcord, Timișoara, 2000, 212 p., (Dana Dinu).....	210
CHRISTINA ZARIFOPOL-ILLIAS, <i>Portrait d'un héros pragmatique. Stratégies narratives d'autoprésentation dans les lettres de Pline</i> , Ed. Polirom, Iassy, 2000, 118 p., (Carmen Pascu).....	214
<i>Penélope e Ulisses</i> , Francisco de Oliveira coordinateur, Associação Portuguesa de Estudos Clássicos – APEC. Instituto de Estudos Clássicos. Imprensa de Coimbra, Lda, 2003, 436 p., (Carmen Pascu).....	218
ARTEMIDOROS, <i>Livre sur l'interprétation des rêves. Τὰ ὄνειροκριτικά</i> . Traduction, étude introductif, notes et index par Mariana Băluță-Skultéty, Ed. Polirom, Iassy, 2001, 301 p., (Emil Dumitraşcu).....	221
PIERRE GRIMAL, <i>Tacite</i> . Traduction par Gabriela Creția et Lidia Cotea, Ed. Teora, Universitas, Bucarest, 2000, 367 p., (Emil Dumitraşcu).....	224
<i>L'homme médiéval</i> . Volume coordonné par Jacques Le Goff. Traduction par Ingrid Ilinca et Dragoș Cojocaru. Postface par Alexandru Florin Platon, Ed. Polirom, Iassy, 1999, 361 p., (Emil Dumitraşcu).....	227
SAMUEL P. HUNTINGTON, <i>La collision des civilisations et la reconstruction de l'ordre mondial</i> . Traduction par Radu Carp. Préface par Iulia Motoc. Ed. Antet, Bucarest, 1998, 528 p., (Mădălina Strehie).....	236
Chronique des activités scientifiques	239
PRO DOMO ou ON VOUS ATTEND AU MASTÈRE.....	244

CONTENTS

FOREWORD	3
STUDIES AND CONTRIBUTIONS	
Ion CALOTĂ, <i>Hyperion</i> : Etymological and Prosodic Considerations.....	11
Ștefan CUCU, Ovidius – <i>praeceptor amoris</i>	17
Dana DINU, The Meaning of Freedom with Tacitus.....	25
Lileta DONAT, Vasile Voiculescu and the Greek Antiquity	31
Emil DUMITRAȘCU, Katalin DUMITRAȘCU, The Importance of the „Economic” Factor in the Historical Causality with Tacitus	36
Ilona DUȚĂ, The <i>Satyricon</i> , Symptom of a Cultural Crisis.....	54
Anca IORGULESCU, Affirmation of the Rhetorical Genre in Medieval Romanian Literature	72
Michaela LIVESCU, RŌSTRUM – Archaism or Romance Innovation?.....	76
Mihaela MARCU, The Art of Sallustian Discourse in <i>De coniuratione Catilinae</i>	79
Carmen PASCU, Function of the Parodying Intertext in Horace’s <i>Satire</i> II, 5.....	83
Mihaela POPESCU, Perspectives on the <i>Potentialis</i> and the <i>Irrealis</i> in Latin.....	92
Corneliu RIZEA, Saint Augustin’s <i>Confessions</i> as an Autobiographical Document.....	99
Magdalena SIMION, Liliana GRIGORESCU, The Semantic Evolution of the Verb <i>COLLIGERE</i> in Latin and in Romanian.....	115
Mădălina STRECHIE, Roman Roads and Roman Postal Services	120
***	
Dana DINU, Ion CALOTĂ, Observations on the Writing and Pronunciation of Ancient Latin and Greek Proper Names.....	125
Katalin DUMITRAȘCU, August Treboniu Laurian – as an Epigraphist	130
Anca IORGULESCU, The Latinising Style in Miron Costin’s Work.....	138
Michaela LIVESCU, The Romanian <i>Sprânceană</i> (Eye-brow) – Proposition for an Etymology	145
Mihaela MARCU, Latin Models of the First Romanian Grammars.....	148
Carmen PASCU, The Terentian Intertext in Thornton Wilder’s <i>The Woman of Andros</i>	155
Constantin C. PETOLESCU, <i>Albata decursio</i>	164

Mihaela POPESCU, Observations Regarding the Complexity of the Distinction between Potentialis and Irrealis in Latin	170
Maria PREDA, Function of the Supernatural Elements in the Causality of the Historical Event with Tacit	179
Corneliu RIZEA, Saint-Augustin's Philosophy	185
Marta Lucia RIZEA, Politics and Rhetoric in William Shakespeare's <i>Julius Cesar</i>	192

REVIEW

FLORICA BECHET, <i>Latin Terms of Human Evaluation – Totalising Axiologicals</i> , Paideia [Bucharest, 1998], 176 p., (Katalin Dumitraşcu).....	202
ROXANA IORDACHE, <i>Expressing the Idea of Conditional in Latin</i> , Bren [Bucharest, 2003], 142 p., (Mihaela Popescu).....	208
ALBERT BLAISE, <i>Christian Latin. A Handbook</i> . Translation by George Bogdan Țâra, Amarcord, Timișoara, 2000, 212 p., (Dana Dinu)	210
CHRISTINA ZARIFOPOL-ILLIAS, <i>Portrait of a Pragmatic Hero. Narrative Strategies of Self-Presentation in Pliny's Letters</i> , Polirom, Iași, 2000, 118 p., (Carmen Pascu).....	214
<i>Penélope e Ulisses</i> , Francisco de Oliveira coordinator, Associação Portuguesa de Estudos Clássicos – APEC. Instituto de Estudos Clássicos. Imprensa de Coimbra, Lda, 2003, 436 p., (Carmen Pascu)	218
ARTEMIDOROS, <i>The Interpretation of Dreams. Tâ όνειροκριτικά</i> . Translation, introductory study, notes and index by Mariana Băluță-Skultéty, Polirom, Iași, 2001, 301 p., (Emil Dumitraşcu).....	221
PIERRE GRIMAL, <i>Tacit</i> . Translation by Gabriela Creția and Lidia Cotea, Teora, Universitas, Bucharest, 2000, 367 p., (Emil Dumitraşcu).....	224
<i>Medieval Man</i> . Volume coordinated by Jacques Le Goff. Translation by Ingrid Ilinca and Dragoș Cojocaru. Post Word by Alexandru Florin Platon, Polirom, Iași, 1999, 361 p., (Emil Dumitraşcu).....	227
SAMUEL P. HUNTINGTON, <i>The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order</i> . Translation by Radu Carp. Foreword by Iulia Motoc. Antet, Bucharest, 1998, 528 p., (Mădălina Strehie)	236
Account of Scientific Activities	239
PRO DOMO or We Wait for You at M.A. Courses.....	244

HYPERION: CONSIDERAȚII ETIMOLOGICE ȘI PROZODICE

Ion CALOTĂ

Numele propriu **Hyperion**, din poemul eminescian *Luceafărul*, dincolo de semnificațiile filozofică și estetică, comportă și o abordare lingvistică, atât în ceea ce privește etimologia, capabilă să ne dea, pe de o parte semnificația exactă a termenului, prin tălmăcirea elementelor din care e format, iar pe de altă parte grafia corectă, cât și în ceea ce privește prozodia, recte pronunțarea și accentuarea cuvântului în contextele poetice în care apare.

Etimologic, au fost propuse explicații diferite, după cum cercetătorii au identificat în partea a II-a a termenului compus **Hyperion**, fie participiul prezent vechi grecesc, în forma lui poetică a Școlii Filozofice Ioniene, εὐόν (ἐὼνσα εὐόν) de la verbul εἶμι „a fi”, fie aceeași formă substantivizată αἰών, αἰῶνος „timp, eternitate”, devenită, în limbajul filosofilor gnostici, tot εὐόν, fie, pe de altă parte, participiul ἰών (ἰῶσα, ἰόν) de la verbul εἶμι „a merge”.

Cele două verbe sunt, după cum se vede, paronimice, asemănătoare grafic și fonetic, dar deosebite în ceea ce privește accentul și, evident, semantic: εἶμι, cu accentul pe ultima silabă, înseamnă „a fi”, în timp ce εἶμι, cu accentul pe penultima, are sensul „a merge”.

Sensul „eternitate” apare la D. Murărașu: „În opunere cu ființele trecătoare, **Hyperion** este de esență eternă, așa încât, oriunde ar apune, tot **Hyperion** rămâne.”¹ Aceeași idee o găsim la prof. G.I. Tohăneanu: „(...) **Hyperion**, ca «vecinică minune», tot **Hyperion** rămâne, în contrast cu biata condiție umană, supusă vremelniciei, și cu jocul, atât de capricios al întâmplărilor.”² G. Călinescu, fără să precizeze sensul elementului **eón**, optează pentru aceeași etimologie: „Din atâtea și atâtea dezlegări, merită să fie relevată (...) și aceea de natură lingvistică a lui **Hyperion** = **Hyper-eon**”.³ În același capitol, din volumul I, intitulat *Luceafărul* (p. 660), G. Călinescu traduce numai prima parte a termenului compus, prep. **hyper**: „Prin chiar mitul său de altfel, **Hyperion** e «cel de sus», titanul zonei siderale, părinte al Soarelui și, prin opoziție cu Pământul, divinitatea substanței foto-eterice.”

Doamna academician Zoe Dumitrescu-Buşulenga, referindu-se la același element **eón**, pare să-i atribuie tot atributul veşniciei: „(...) el încearcă să abolească timpul și spațiul și să străbată creația ca un **eon**, ca un stăpân și participant la creație.”⁴

Cercetătorul timișorean I. Funeriu optează pentru același etimon, **eon**, căruia îi atribuie sensul de „omenesc”: „*Tu rămâi deasupra omenescului (Hyper eon).*”⁵

Cel care se apropie cel mai mult de soluția etimologică optimă este tot un cercetător timișorean, **Ștefan Badea**, care, în cartea sa intitulată *Semnificația numelor proprii eminesciene*⁶, scrie: „(**Hyperion**) etimologic înseamnă «cel ce se mișcă deasupra» sau «cel care este deasupra»”.

După cum se vede, dl Ștefan Badea ne oferă două soluții etimologice: „cel ce se mișcă” pornește de la participiul *ἰὼν* al verbului *εἶμι* „a merge”, iar „cel care este” traduce participiul de la forma paronimică a verbului *εἶμι* „a fi”.

În ceea ce mă privește, mă alătur primei soluții a d-lui Ștefan Badea. Numele propriu **Hyperion** este un termen compus cu prepoziția *ὑπὲρ* „deasupra” și participiul *ἰὼν* „care merge”.

Este cuvânt compus pentru că s-a format pe terenul limbii grecești vechi cu prepoziția *ὑπὲρ*, devenită în românește prefixul **hiper**, cu care, pe terenul limbii române, se formează derivate.

Față de veridicitatea acestei soluții etimologice, cealaltă, care pornește de la **eón** „eternitate”, nu se susține nici etimologic și nici măcar logic, fiindcă **hyper eón** ar însemna „deasupra eternității”, „dincolo de eternitate”, ceea ce este un nonsens, știut fiind că deasupra eternității nu există nimic sau alt fel zis, dincolo de eternitate există tot eternitatea, adică veșnicia. Aceste sintagme, grecești și românești, nu sunt posibile, tot așa cum nu există grade de comparație ale adjectivului **etern**. Așadar numele propriu **Hyperion** este un compus grecesc cu prepoziția *ὑπὲρ* „deasupra” și participiul *ἰὼν* „care merge”, adică Hyperion este „cel care merge deasupra”, așa cum îl definește și C. Alexandre în *Dictionnaire grec-français*: „*Ἵπερίων*, ovos(‘o), *Hypérion*, *fiis du Ciel et de la Terre*, *père du Soleil*, *ou qfois Poét. le Soleil lui-même.*”⁷

Pentru a trece la problemele de **prozodie**, pe care le ridică numele propriu **Hyperion** în poemul *Luceafărul*, trebuie să încep cu problema accentului în etimonul grecesc. Cele două elemente constitutive grecești aveau amândouă o rostire oxitonă: *ὑπὲρ* și *ἰὼν*. Unificate în numele propriu compus, acestea nu și-au mai păstrat accentul individual, compusul urmând să poarte un singur accent, anume pe penultima silabă a lui, -ρί-, acesta căpătând o rostire paroxitonă, *Ἵπερίων*, la nominativ, și una proparoxitonă, *Ἵπερίοδος*, la cazul genitiv.

Subliniez aici faptul că accentuarea veche grecească n-a fost preluată în limba română, nici în vorbirea obișnuită, nici în poezie, cu toate că DOOM-ul o acceptă, ba chiar socotind accentuarea **Hyperion** ca o caracteristică a formei adaptate, care ar fi *Hyperíon*. Cum însă pronunțarea

generală românească, atât în proză cât și în versuri, este proparoxitonă, **Hypérion**, tragem concluzia că aceasta a fost preluată în limba română prin intermediul latinei, unde într-adevăr accentul cade pe antepenultima silabă la nominativ (**Hypérion**) și numai la cazul genitiv pronunțarea este paroxitonă (**Hyperiónis**).

Accentuarea latinească pe antepenultima, adică pe silaba cu număr par (numărul 2 în cadrul cuvântului), termenul căpătând o structură iambică, i-a permis lui Eminescu să-l încadreze în ritmul iambic al poemului *Luceafărul*, de unde rezultă că accentuarea românească **Hypérion**, pe antepenultima silabă, este și etimologică, în raport cu latina, dar și prozodică, pentru că este folosită în poemul *Luceafărul*.

În toate cele patru ocurențe ale formei finite a *Luceafărului*, termenul **Hyperion** apare cu o structură iambică, accentul ocupând pozițiile 2 și 4:

- 1) „Hy|pé| ri |on, ce | din | ge |nuni”
1 2 3 4 5 6 7 8
- 2) „Iar|tu|Hy|pé| ri | on | ră |mâi”
1 2 3 4 5 6 7 8
- 3) „Hy|pé| ri |on,|se-n|toar|Se
1 2 3 4 5 6 7
- 4) „Hy|pé| ri |on,| ve |dea| de |sus”
1 2 3 4 5 6 7 8

Este interesant de observat că și în multele variante, publicate de Perpessicius în vol. *M. Eminescu, Opere, II*, București, 1943 (volum republicat la București în 1994), termenul Hyperion are aceeași structură iambică. Spicuiesc câteva exemple, citând de asemenea numai versul în care apare numele propriu în discuție.

- 1) „Hy |pé| ri |on,| iz |vor| de |vremi” (p. 414)
1 2 3 4 5 6 7 8
- 2) „Hy |pé| ri |on| ca |re'n| ge |nuni” (p. 414)
1 2 3 4 5 6 7 8
- 3) „Hy |pé| ri |on| ce |în| ge |nuni” (p. 437)
1 2 3 4 5 6 7 8
- 4) „Căci |tu|Hy|pé| ri | on | ră |mâi” (p. 438)
1 2 3 4 5 6 7 8
- 5) „Dar |tu|Hy|pé| ri | on | ră |mâi” (p. 438)
1 2 3 4 5 6 7 8
- 6) „Hy |pé| ri |on| ve |dea| din |spaț” (p. 442)
1 2 3 4 5 6 7 8
- 7) „Hy |pé| ri |on| ca |re| re |bel” (p. 447)
1 2 3 4 5 6 7 8

8)	„Hy pé ri on ce prin ge nuni”	(p. 447)
	1 2 3 4 5 6 7 8	
9)	„Hy pé ri on ca re ră sai”	(p. 447)
	1 2 3 4 5 6 7 8	
10)	„Hy pé ri on ce în tr’un fel”	(p. 447)
	1 2 3 4 5 6 7 8	
11)	„Când tu Hy pé ri on ră mâi”	(p. 449)
	1 2 3 4 5 6 7 8	

Rostirea de origine greacă, paroxitonă, **Hyperion**, deși este etimologică, nu este în spiritul limbii române, nu este nici de structură iambică (ci trohaică) și, ca urmare, n-a putut fi preluată, cu toate că ea apare, incorect, în lucrarea noastră normativă cea mai importantă, DOOM, ca variantă accentuală adaptată, alături de cealaltă, **Hypérion**, considerată greșit ca neadaptată⁸. Dubletul din DOOM „**Hiperión** // **Hipérion**”, cu prima formă considerată adaptată și a II-a neadaptată, inacceptabil accentual, nu este admisibil nici grafic, fiindcă varianta considerată adaptată se poate scrie cu **i** românesc (iota), dar cea neadaptată trebuie scrisă cu **y**, corespondentul românesc al grecescului **ὕ ψιλόν**. Așadar, DOOM-ul ar fi trebuit să indice forma accentuală și grafică adaptată **Hipérion**, urmată de cea neadaptată **Hyperión** și nu invers. Independent însă de indicațiile din DOOM, cred că e bine să rămânem la varianta grafică **Hyperion**, cu **y**, ca în marile ediții ale poeziei eminesciene, Maiorescu, Perpessicius, Petru Creția, și la pronunțarea latinească proparoxitonă **Hypérion**, care este și prozodică și etimologică.

Mai există însă și o a treia formă accentuală, mai în spiritul limbii noastre, anume pronunțarea oxitonă **Hyperión**, care nu e etimologică, nici grecească, nici latinească, dar e românească și, pe deasupra, prozodică.

Eu consider că, în toate cele patru apariții din forma finită a poemului, ca și în cele 11 variante citate mai sus, ca și în toate celelalte variante, pronunțarea corectă este cea oxitonă, convenabilă prozodic, purtând accentul pe silabe cu numere pare, deci cu structură iambică, după cum urmează:

1. „**Hyperión**, ce din genuni”;
2. „Iar tu **Hyperión** rămâi”;
3. „**Hyperión** se-ntoarse”;
4. „**Hyperión** vedea de sus”;
5. „**Hyperión**, izvor de vremi”;
6. „**Hyperión** care’n genuni”;
7. „Căci tu **Hyperión** rămâi”;
8. „Dar tu **Hyperión** rămâi”;
9. „Când tu **Hyperión** rămâi” etc.

Această accentuare pe ultima silabă a numelui propriu în discuție este admisibilă și din punctul de vedere al accentului frazei.

Rețin aici fraza mult discutată:

„Iar tu **Hyperion** rămâi
„Oriunde ai apune”,

în care „*secvența **Hyperion rămâi** ni se înfățișează, astfel, ca un grup gramatical și logic solidar și compact, fără nici o fisură.*”⁹

Observația mai sus citată a prof. timișorean G. I. Tohăneanu, ilustru eminescolog, este menită să susțină ideea justă a sa, și a altor cercetători, că secvența **Hyperion rămâi** este indisolubilă, în sensul că cei doi termeni ai acestei secvențe formează împreună un predicat nominal, cuvântul **rămâi** având aici funcție de verb copulativ, fără valoare semantică independentă¹⁰, de unde rezultă că termenul **Hyperion**, fiind nume predicativ și nu un substantiv în vocativ, nu trebuie separat prin virgulă de verbul copulativ **rămâi**, cu care formează o unitate sintactică, predicatul nominal. Observația prof. Tohăneanu servește foarte bine această idee a inoportunității virgulei între numele predicativ antepus și verbul copulativ postpus, dar ea este, în același timp, un argument în favoarea ideii că numele propriu **Hyperion** trebuie pronunțat aici oxiton, adică accentuat pe ultima silabă **-on**, cu atât mai mult cu cât el precedă verbul copulativ **rămâi**:

„Iar tu **Hyperión** rămâi
„Oriunde ai apune”,

„*Toate aceste «amănunte»*, subliniază prof. Tohăneanu, *converg și contribuie la reliefaarea axului fundamental al poemului, acela că Luceafărul – Luceafăr rămâne.*” (*Op. cit.*, p. 149).

În această situație, nu se justifică nici virgula dinaintea numelui propriu **Hyperion**, deoarece cuvântul precedent **tu** este subiectul predicatului **Hyperion rămâi**.

Printre consecințele necesarei suprimări a „*unei virgule prisoselnice*”, prof. Tohăneanu menționează, la punctul 2, „*dezvoltarea unui viguros «accent al frazei» pe silaba -pe- din cuvântul Hyperion*” (*Op. cit.*, p. 149).

Din cele de mai sus rezultă însă că suprimarea ambelor virgule, care încadrează numele propriu Hyperion, are într-adevăr drept consecință „*dezvoltarea unui viguros accent al frazei*”, cum spune prof. Tohăneanu, dar nu pe silaba **-pe-**, ci dimpotrivă, pe silaba **-on** a cuvântului **Hyperión**, această rostire fiind motivată astfel și prozodic, și sintactic, prin acel „*viguros accent al frazei*”.

Există, așadar, în numele propriu **Hyperion**, trei rostiri (accente) posibile:

1. pronunțarea paroxitonă **Hyperión**, de origine greacă, o accentuare exclusiv etimologică, absentă în limba română, în

proză sau în versuri;

2. pronunțarea proparoxitonă **Hypérion**, de origine latină, o accentuare etimologică și prozodică;
3. pronunțarea oxitonă **Hyperión**, o accentuare românească, acceptabilă și prozodic, existentă și în vorbirea obișnuită, mai ales în manieră populară.

NOTE

¹ D. Murărașu, apud G.I. Tohăneanu, *Eminesciene (Eminescu și limba română)*, Editura Facla, Timișoara, 1989, p. 148.

² G.I. Tohăneanu, *Op. cit.*, p. 148.

³ G. Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. I, Editura Minerva, București, 1976, p. 650.

⁴ Zoe Dumitrescu-Bușulenga, *Eminescu. Viață. Creație. Cultură*, Editura Eminescu, București, 1989, p. 259.

⁵ I. Funeriu, *Al. Macedonski. Hermeneutica editării*, Editura Amarcord, Timișoara, 1995, p. 20.

⁶ Ștefan Badea, *Semnificația numelor proprii eminesciene*, Editura Albatros, București, 1990, p. 25.

⁷ C. Alexandre, *Dictionnaire grec-français* (onzième édition), Paris, Librairie de L. Hachette et Cie (f.a.), s.v., p. 1477.

⁸ vezi lista cu *Nume greco-latine care se scriu (și) conform adaptării tradiționale*, p. 683.

⁹ G.I. Tohăneanu, *Op. cit.*, p. 149, în capitolul *Glose stilistice la Luceafărul*.

¹⁰ Cf. I. Funeriu, *Op. cit.*, p. 20.

ABSTRACT

The author analyses the proper noun Hyperion from Eminescu's *Luceafărul* etymologically taking into account the fact that the term comes from ancient Greek as a compound made up of two parts, the preposition „ὐπὸρ” (above, over) and the participle ἰὸν (going), as well as prosodically, namely, the pronunciation and the stress of the word in all poetical contexts.

As far as stress is concerned, the author ascertains that there are three different ways of pronouncing the word Hyperion, depending on the situations, in spoken language or in poetry:

1. The paroxytone pronunciation, Hyperíon, of Greek origin, an etymological emphasis which can not be found in Romanian fiction and poetry.
2. The proparoxytone pronunciation, Hypérion, of Latin origin, implies a prosodical and etymological stress. One may pronounce like this in Eminescu's poem.
3. The oxytone pronunciation Hyperión, a Romanian emphasis, prosodically acceptable as well, which is to be preferred in Eminescu's poem. It is common in the spoken language and particularly in the folkway of pronouncing it.

OVIDIUS – PRAECEPTOR AMORIS

Ștefan CUCU

Autointitulându-se, cu mândrie „dascăl al iubirii” (*magister, praeceptor amoris*)¹, Ovidiu, „cel mai spiritual dintre poeți” (*poetarum ingeniosissimus*)², după cum îl numea Seneca Filozoful, își exprimă, încă din primele două versuri ale vestitei sale *Ars amatoria*, intenția de a-i învăța pe romani arta de a iubi:

„Si quis in hoc artem populo non novit amandi,
Me legat et lecto carmine doctus amet”.³

(Dacă, Romani, cineva nu cunoaște-ale dragostei taine,
Să mă citească; aflând, să se grăbească-a iubi).⁴

Dar poetul latin precizează că el este dascăl al îndrăgostiților săraci, care nu au drept avere decât tinerețea, darurile fizice (*corporis bona*)⁵ și calitățile sufletești (*ingenii dotes*)⁶. Cu o notă de umor, el adaugă că a iubit pe când era sărac și că-i oferea în dar iubitei doar versuri, vorbe dulci:

„Pauperibus vates ego sum; quia pauper amavi.
Cum dare non possem munera, verba dabam”⁷.

(Eu cântărețul săracilor sunt, am iubit sărac însumi:

N-aveam ce daruri să fac și dăruiam al meu vers).

De fapt, prin poemele sale, poetul îi oferea femeii iubite un dar mult mai de preț: nemurirea (*immortalitas, perennitas*), așa cum o vor face marii reprezentanți ai liricii universale, de la Dante și Petrarca, la Goethe și Eminescu.

Ovidiu dezvoltă, în opusculul său, o adevărată metodologie, strategie erotică, neomițând nimic și nelăsând nimic la întâmplare, învățându-i pe tineri toate mijloacele, toate șiretlicurile prin care pot să-și netezească drumul spre inima ființei îndrăgite. Ca arme în această strategie, poetul sulmonez recomandă: jocul privirilor, darul vorbirii, gesturile îndatoritoare, lacrimile, atingerea și mângâierile, bilețele de dragoste etc. Scrierea ovidiană are, așadar, un pronunțat caracter didactic, înscriindu-se în seria celebrelor poeme de acest fel pe care ni le-a lăsat antichitatea: Hesiod, *Munci și zile (Erga kai hemerai)*, Lucrețiu, *Despre natura lucrurilor (De rerum natura)*, Vergiliu, *Georgice (Georgica)* etc. De altfel, Ovidiu însuși scoate în evidență caracterul didactic al operei sale, prin folosirea frecventă a verbelor: *doceo, -ere, -cui, -ctum* (a învăța pe cineva), *instruo, -ere, -struxi, -structum* (a instrui, a învăța pe cineva), *disco, -ere, didici, discitum*

(a învăța pentru sine), *edisco, -ere, -didici, ediscitum* (a învăța pe de rost), *moneo, -ere, -ui, -itum* (a recomanda, a sfătui, a îndemna). *Ars amatoria* devine o veritabilă propedeutică a domeniului Erosului.

Ca un bun dascăl, autorul tratatului despre iubire nu face doar o expunere teoretică, *in abstracto*, ci își ilustrează fiecare idee, fiecare sfat cu numeroase exemple luate din mitologie sau din viața de toate zilele. De pildă, sfătuindu-l pe tânăr în privința alegerii iubitei, poetul latin recurge la exemple din mitologia greacă și din ciclul troian:

„Non ego quaerentem vento dare vela iubebo.
Nec tibi, ut invenias, longa terenda via est.
Andromedem Perseus nigris portarit ab Indis,
Raptaque sit Phrygio Graia puella viro.
Tot tibi tamque dabit formosas Roma puellas”⁸.

(Nu-ți cer să-ți cauți spre zări, cu corabia, noua iubire,
Ca, străbătând un drum lung, să o găsești peste mări;
Dacă Perseu a adus pe-Andromeda din negrele Indii,
Singură Roma-ți va da frumuseți așa mândre și multe).

În alt pasaj din cartea I, pentru a-l îndemna pe tânărul însetat de iubire să meargă la spectacolele teatrale, unde își poate găsi femeia mult visată, Ovidiu recurge la comparații deosebit de sugestive luate din lumea micilor viețuitoare (furnici, albine):

„Ut redit itque frequens longum formica per agmen,
Granifera solitum cum vehit ore cibum;
Aut ut apes saltusque suos et olentia nactae
Pascua, per flores et thyma summa volant;
Sic ruit in celebres cultissima femina ludos”
(Cum în șirag șerpuit vezi furnicile-n gură cu boabe
Ce le vor fi mai târziu hrana păstrată cu rost,
Sau ca albinele-n zbor peste lunci și pășuni miresmate,
Mierea lor dulce-adunând de pe-ale cimbrului flori,
Astfel la teatru se-adună femeile cât mai gătite).

Un cuvânt cheie al întregii scrieri ovidiene – cuvânt făcând parte din titlu și revenind cu insistență extraordinară în cuprinsul textului – este substantivul *ars*, corespunzând grecescului *techne*. El are următoarele sensuri: „pricepere, îndemânare, abilitate, talent, artă, știință, învățatură sistematică, reguli, teorie, manual, tratat”. În acest context, *ars* este luat în accepția de „învățatură sistematică, știință, reguli”, dar și de „pricepere, abilitate”. Titlul lucrării, *Ars amatoria* sau *Ars amandi* se poate traduce prin: „Arta iubirii (Arta de a iubi)” sau „Tratat (manual) despre (de) iubire”.

Cuvântul *ars* apare încă din primul vers al scrierii ovidiene și este reluat mai insistent în versurile următoare, unde se află la începutul

hexametruului și la începutul fiecărui emistih din pentametrul, constituind figura sintactică numită „anaforă”:

„Arte citae, veloque rates, remoque moventur:

Arte leves currus, arte regendus Amor”.⁹

(Arta, prin vâsle și pânze, corabia poartă pe valuri,

Arta cârmește un car; e-o măiestri-a iubi).

În *Tristia*¹⁰, poetul latin se autodefiniește drept: „cântăreț al gingașelor iubiri” (*tenerorum lusor amorum*). Cuvântul *lusor* din această sintagmă este un alt cuvânt-cheie, care ne dezvăluie întreaga concepție ovidiană despre dragoste. El derivă din verbul *ludo*, *ludere*, *lusi*, *lusum*, care are următoarele sensuri: „a juca, a se juca, a juca un rol, a se distra, a glumi, a lua în râs, a-și bate joc, a înșela (de jucând), a compune în joacă, a scrie (lucruri ușoare), a cânta”. *Lusor* are semnificația de: „jucător, scriitor glumeț, autor de poezie ușoară, poet”. Așadar, traducerea sintagmei de mai sus, mai apropiată de sensul din original, ar fi: „cântăreț (șăgalnic) al gingașelor iubiri” sau „cel care se joacă cu gingașele iubiri”.

Trebuie să facem, însă, neapărat distincția între jocul erotic ovidian, care presupune rafinament, galanterie, frivolitate și jocul dragostei de tip catullian, care constituie un amestec de naivitate, gingășie, prospețime, sinceritate, senzualism. Cea mai bună dovadă o reprezintă vestitul „poem al săruturilor”¹¹.

Un motiv literar circumscris lui *amor-lusus* (*amor-ludus*) – devenit chiar un leit-motiv al elegiilor erotice ovidiene – este motivul *amans-miles* (sau *amator-miles*).

Chiar la începutul tratatului său despre iubire, poetul latin consideră inițierea în dragoste ca o „chemare sub arme”, termenii fiind luați din sfera militară. El se adresează astfel proaspătului recruta:

„Principio, quod amare velis, reperire labora,

Qui nova nunc primum miles in arma venis.”¹²

(Tânăr ostaș care-acum ai intrat sub stindardul Venerei,

Te străduiește întâi pe-a ta frumoasă s-alegi).

Motivul *amans-miles* este dezvoltat în cartea a II-a a scrierii lui Ovidiu, poetul latin afirmând că ființa dorită nu poate fi cucerită fără luptă, fără curaj, perseverență și efort îndelungat:

„Militiae species amor est: discedite, segnes.

Non sunt haec timidis signa tuenda viris.

Nox et hiems longaeque viae saevique dolores

Mollibus his castris et labor omnis inest.

Saepe feres imbrem coelesti nube solutum,

Frigidus et nuda saepe iacebis humo”.¹³

(Dragostea este-ntr-un fel ostășie: trândavi, la o parte!

Al ei stindard nu puteți, voi, cei mișei, apăra!
Veghea și frigul, și lungile drumuri, și chinuri atâtea,
Iată la ce încercări îndrăgostitu-i supus!
Ploaia ades l-o uda, revărsată din neagră-nnorare
Și pe pământ el ades înfrigorat va dormi).

Dar motivul literar *amans-miles* fusese abordat de către poetul sulmonez încă din primii ani ai carierei sale poetice. Deosebit de elocventă, în acest sens, este elegia 9, cartea I, din *Amores*, constituită dintr-un lung șir de comparații între viața ostașului și cea a tânărului îndrăgostit. Acest motiv literar este enunțat, în chip explicit, în primele două versuri ale elegiei:

„Militat omnis amans et habet sua castra Cupido.

Attice, crede mihi, militat omnis amans”.¹⁴

(Cel ce iubește-i ostaș, că și Cupido tabără are;

Attice, crede ce-ți spun: cel ce iubește-i ostaș).

Din punct de vedere lexical, Ovidiu folosește, cum era și firesc, cuvinte din sfera militară, luându-le mereu în dublu sens: cel propriu și cel figurat. Menționăm câteva dintre acestea: *castra* (castru, tabără), *bellum* (război), *arma* (arme), *miles* (soldat), *dux* (comandant), *hostis* (dușman), *speculator* (iscoadă, spion), *custos* (paznic), *vigiles* (gărzi de noapte), *agmen* (trupă, coloană), *caterva* (ceată, trupă), *signum* (stindard, steag), *pervigilare* (a veghea toată noaptea), *obsidere* (a asedia).

Dar autorul *Artei de a iubi* folosește lexeme din sfera militară și atunci când se adresează tinerelor romane îndrăgostite. El se mândrește cu faptul că le furnizează tinerelor femei arme pentru a se măsura cu bărbații, pentru a-și făuri propria strategie erotică. De altfel, inițierea tinerilor în arta iubirii capătă aspectul unei instrucții militare, poetul dorind să-i înarmeze pe reprezentanții ambelor sexe în vederea luptei:

„Arma dedi Danais in Amazonas, arma supersunt,

Quae tibi dem, et turmae, Penthesilea, tuae.

Ite in bella pares.....

.....

Non erat armatis aequum concurrere nudas:

Sic etiam vobis vincere turpe, viri”.¹⁵

(Arme Danailor dat-am să lupte cu voi, Amazoane:

Penthesilea, acum le pregătesc pentru voi.

Cu-arme la fel veți lupta.....

.....

Nu era drept cu mâini goale să vă măsurați cu Danaii;

Nici pentru voi n-ar fi fost cinste să-nvingeți, bărbați!)

În unele elegii dragostea, însoțită de muzică, este opusă războiului. În *Heroide* Briseis îi spune astfel lui Ahile:

„Et si quis quaerat quare pugnare recuses:
Pugna nocet: cithare, noxque, Venusque iuvant.
Tutius est iacuisse toro, tenuisse puellam,
Threiciam digitis increpuisse lyram;
Quam manibus clypeos et acutae cuspidis hastam
Et galeam pressa sustinuisse cena”.¹⁶

(Iar cineva de te-ntreabă de ce nu mai intri în luptă:
Daune luptele-aduc, lira și dragostea-mi plac,
Că mai ferit ești să șezi pe-al tău pat lângă-o tânără fată,
Tracica liră s-ascuți, coardele ei atingând,
Ca-mpăvăzat și cu lancea-ascuțită la capăt în mână,
Să mai înduri și pe cap coiful cel negru, lucitor).

Încă din secolul al VI-lea ante Christum, Eros fusese comparat, de către liricul Alceu, cu un vânător crud care, în loc să se lupte cu fiarele, aruncă săgețile în inima celui îndrăgostit¹⁷. În *Ars amatoria* apare imaginea pieptului rănit de săgețile Amоруlui-vânător:

„Et mihi cedit Amor, quamvis mea vulneret arcu
Pectora, iactatas excutiatque faces.
Quo me fixit Amor, quo me violentius ussit;
Hoc melior facti vulneris ultor ero”.¹⁸

(Mi s-o pleca și Amor: deși arcu-i în piepturi rănește
Și-a lui aprinse făclii scutură-asupra-mi mereu;
Ci eu cu cât sunt străpuns și cu cât de arsura lui sufăr,
De-a mele răni cu atât voi căuta să-mi răzbun).

Cea mai concretă, mai explicită întruchipare a motivului *amans-venator* se găsește într-un alt pasaj din *Ars amatoria*, unde Ovidiu îl compară pe tânărul îndrăgostit cu un vânător care întinde curse cerbilor și mistreților, cu un păsărar sau cu un pescar:

„Scit bene venator cervis ubi retia tendat;
Scit bene, qua frendens valle moretur aper.
Aucupibus noti frutices, qui sustinet hamos,
Novit, quae multo pisce natentur aquae.
Tu quoque, materiam longo qui quaeris amori
Ante frequens quo sit disce puella loco.”¹⁹

(Știe pe unde să-ntindă rețeaua la cerbi vânătorul,
Știe și unde, prin văi, aprigi mistreți se ascund.
Crângul cunosc păsărării, iar cel care undița-aruncă,
Apele ce tănuiesc peștii ce-noată prin val.
Astfel și tu care cauți prilej pentru-o dragoste lungă,
Află întâi, în Oraș, fetele unde se strâng).

Motivul îndrăgostitului-vânător, îndrăgostitului-păsărar și îndrăgostitului-pescar este reluat, cu insistență, de către poet, în cursul scrierii sale, în diverse variante. Spre exemplu, la sfârșitul cărții I, când îl sfătuiește pe tânăr să-și adapteze mijloacele folosite vârstei iubitei pe care vrea s-o cucerească, Ovidiu creează imaginea pescarului care folosește diferite unelte pentru fiecare soi de pește, precum și pe cea a vânătorului care întinde tot felul de curse în calea fiarelor din codri:

„Hi iaculo pisces, illi capiuntur ab hamis:
Hos cava contento retia fune trahunt.
Nec tibi conveniat cunctos modus unus ad annos:
Longius insidias cerva videbit anus.
Diffidet miserae protinus illa sibi”²⁰

(Cum se desprind peștii, cu sulița unii, cu undița alții,
Ori sunt cu plasa vânați de iscusitul pescar,
Astfel și tu să-ți alegi, după vârstă, mijloacele tale;
Căci de-i bătrână, cu greu cade cerboaița-n rețea.
Neștiutoarei de-i pari învățat, ori sfioasei zburdalnic,
De la-nceput ai pierdut toată încrederea lor).

Caracterul didactic, instructiv al scrierii ovidiene reiese și din versul: „Nec tibi conveniat cunctos modus unus ad annos”, cuprins în pasajul de mai sus, vers în care Ovidiu apare din nou în ipostaza de mentor, de *magister, praeceptor amoris*.

În cartea a III-a, poetul afirmă că a primit din partea zeiței Venus sacra misiune de a le învăța pe femei arta iubirii, pentru a nu rămâne vulnerabile în fața bărbaților. El elaborează o veritabilă metodologie, un „ghid”, un îndreptar de conduită feminină privind relațiile cu reprezentanții sexului masculin.

Trebuie să subliniem însă faptul că didacticismul scrierii ovidiene consacrate iubirii nu duce la uscăciune, la răceală și schematism. Remarcăm, dimpotrivă, în cuprinsul textului, imagini deosebit de sugestive, pline de prospețime și culoare, scene vii din viața cotidiană a romanilor.

Arta de a iubi stă, de fapt, sub semnul celebrului precept horatian *Carpe diem!*. În cartea a III-a, poetul sulmonez le îndeamnă pe tinerele femei să-și trăiască intens anii tinereții, să iubească, pentru că bătrânețea va veni repede și vor regreta amarnic clipele netrăite. Motivul horatian este legat aici de vergilianul *irreparabile tempus*, de ideea curgerii ireversibile a timpului:

„Dum licet et veros etiam nunc editis annos,
Ludite; eunt anni more fluentis aquae.
Nec, quae praeteriit, iterum revocabitur unda,
Nec, quae praeteriit, hora redire potest.

Utendum est aetate; cito pede labitur aetas:

.....
Nostra sine auxilio fugiunt bona. Carpite florem;

Qui, nisi carptus erit, turpiter ipse cadet”.²¹

(Cât timp puteți și mai sunteți în anii cei tineri, petreceți!

Repede anii se scurg, ca râulețul pe prund.

Unda ce fuge pe văi la izvor nu mai urcă vreodată,

Clipele care-au fugit nu le mai poți înturna.

Cu voioșie trăiește-ți junețea, ea trece-așa iute!

.....
Fără întoarcere nouă ne pier a juniei podoabe; din ramu-i

Floarea culege-o la timp, altfel se va ofili).

Carpe diem! Are drept echivalent, în *Ars amatoria: Carpите florem!*²²,
*Carpите poma!*²³, *Utendum est aetate*²⁴.

Ovidius rămâne un perpetuu „dascăl al îndrăgostiților”, fiecare generație redescoperind virtuțile etern-umane ale operei sale.

NOTE

¹ *Ars amatoria*, I, v. 17; II, v. 497, 744; III, v. 341, 812.

² *Naturales quaestiones*, III, 27, 13.

³ *Ars amatoria*, I, v. 1-2.

⁴ Toate versurile în tălmăcire românească reproduse în această lucrare îi aparțin Mariei-Valeria Petrescu.

⁵ *Ars amatoria*, II, v. 112.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, v. 165-166.

⁸ *Ars amatoria*, I, v. 51-55.

⁹ *Ibidem*, v. 3-4.

¹⁰ *Tristia*, III, 3, v. 73; IV, 10, v. 1.

¹¹ *Carmina*, V.

¹² *Ars amatoria*, I, v. 35-36.

¹³ *Ibidem*, II, v. 233-238.

¹⁴ *Ibidem*, I, v. 1-2.

¹⁵ *Ibidem*, III, v. 1-3, 5-6.

¹⁶ *Heroides*, II, v. 115-120.

¹⁷ *Erotika*, 10, V.

¹⁸ *Ars amatoria*, I, v. 21-24.

¹⁹ *Ibidem*, v. 45-50.

²⁰ *Ibidem*, v. 763-768.

²¹ *Ars amatoria*, I, v. 21-24.

²² *Ibidem*, v. 79.

²³ *Ibidem*, v. 576.

²⁴ *Ibidem*, v. 65.

RÉSUMÉ

Dans cet article, l’auteur présente Ovide dans l’hypostase de „précepteur des amoureux”, en mettant en évidence le caractère didactique

de son célèbre écrit: *L'art d'aimer (Ars amatoria)*. On mentionne les verbes latins qui illustrent cette tendance: *docere, instruere, discere, monere*, utilisés par Ovide dans son texte. On accorde une spéciale attention au terme *ars*, mot-clef pour l'entière conception ovidienne sur l'amour et sur création poétique.

SEMNIȚICAȚIA LIBERTĂȚII LA TACITUS

Dana DINU

Doxografia antică păstrează răspunsul filosofului Thales din Milet, sub forma unei apoftegme, la întrebarea *Care este cel mai dezagreabil (δύσκολον¹) lucru pe care l-a văzut?* ca fiind *Un tiran bătrân (γέροντα τύραννον²)*. Acest răspuns rezumă atitudinea celor vechi față de tiranie, ca formă de guvernare opresivă al cărei potențial malefic se amplifică pe măsură ce se înmulțesc anii de domnie ai tiranului, dar sugerează și efectele ei devastatoare, ca de bumerang, asupra tiranului însuși izolat prin ura celorlalți, decrepit și paranoic.

Aristotel avea să spună mai târziu în *Politica*, VIII, 8 privitor la: *scopul permanent al tiraniei: mai întâi înjosirea morală a supușilor, căci niște suflete umilite nu se gândesc niciodată să conspire; în al doilea rând neîncrederea cetățenilor unii față de alții, căci tirania nu poate fi dezbinată decât dacă cetățenii au destulă unire să se înțeleagă. Astfel tiranul îi urmărește pe oamenii de bine ca pe niște dușmani direcți ai puterii sale, nu numai pentru că acești oameni resping orice despotism ca degradant, dar și pentru că au încredere în ei și obțin și încrederea celorlalți și pentru că sunt incapabili să se trădeze între ei ori a trăda pe oricine ar fi. În fine, al treilea scop ... este slăbirea și sărăcirea supușilor, căci nimeni nu încearcă un lucru imposibil, nici, prin urmare să distrugă tirania când n-are mijloacele s-o răstoarne.*³

Am evocat aici două atitudini față de tiranie la vechii greci, din epoci diferite, dar care ilustrează concepția comună care respinge categoric această formă de guvernământ: una lapidară care sugerează efectele și cealaltă care analizează și demontează mecanismele conservării puterii.

Întorcându-ne la chestiunea care ne interesează, trebuie să observăm că și romanii aveau o atitudine ostilă față de monarhie, chiar fără să fi degenerat în tiranie. Cursul istoriei romane a imprimat oroare față de guvernarea individuală. După aproape cinci secole de republică, romanii s-au văzut siliți să accepte guvernarea monarhică, ce păstra aparența tuturor vechilor magistraturi republicane și care le-a adus în primele decenii acalmia dorită după grava criză a sfârșitului republicii.

Dar problema succesiunii, a transmiterii puterii într-un fel care să asigure și stabilitatea statului, dar să-i și protejeze pe cei din preajma puterii – în speță aristocrația senatorială – care își manifesta opoziția față de

anumite măsuri discreționare sau neconvenabile statutului lor de cetățeni liberi, nu a fost rezolvată satisfăcător, astfel că o guvernare care debuta sub auspicii bune putea curând degenera în despotism sau unei guvernări bune îi putea urma o guvernare malefică. Succesiunea era sub semnul arbitrarului în sensul că putea surveni oricând (și survenea) o deturnare malignă a comportamentului imperial. Împărații romani ai primului secol, cel analizat de Tacitus, s-au caracterizat cel mai adesea prin autoritarism excesiv, cruzime, desfrâu și capricii cărora le-au căzut victime cele mai înaintate conștiințe care au îndrăznit să se ridice împotriva lor.

Istoricul Tacitus este considerat unanim apologet al libertății și al acelor conștiințe care au avut curajul de a se ridica împotriva abuzurilor și măsurilor discreționare ale principilor. Elogiul libertății la Tacitus înseamnă elogiul acelor care prin fapta concretă, dictată de conștiința clară a demnității lor s-au ridicat cu curaj și au criticat sever, direct sau indirect, ceea ce alții, cei mai mulți, acceptau de frică sau din lașitate încât îi dezgustau chiar și pe tirani. Este cunoscut pasajul în care Tacitus, în *Annales*, 3, 65 amintește că Tiberius obișnuia să spună când ieșea din curie în limba greacă: *O homines ad servitutem paratos* (*O, oameni înclinați spre slugărnicie*) și comentează: *Scilicet etiam illum qui libertatem publicam nollet tam proiectae servientium patientiae taedebat* (*Desigur că o atât de înjositoare supunere a celor slugarnici îl scârbea chiar și pe cel care nu dorea libertatea publică*).⁴

Aceste constatări ce se desprind din opera taciteică privitoare la atitudinea autorului față de libertate și tiranie au totuși un caracter general, așa spune chiar superficial, în sensul că nu țin cont de mecanismele și resorturile profunde ale relațiilor omului antic cu cetatea sa, cu comunitatea din care face parte. Ele ar putea contura o imagine mult prea actuală a acestor aspecte și prin aceasta s-ar denatura adevăratul sens al conceptului de libertate așa cum îl înțelegeau cei vechi, și Tacitus.

Termenul *libertas* reunește mai multe accepții. Cu sensul propriu numește libertatea persoanei, adică posibilitatea de a acționa pe cont propriu. Cicero o definește astfel în *Paradoxa*, 51, 1, 34: *Quid est enim libertas? Potestas vivendi ut velis* (*Căci ce este libertatea? Posibilitatea de a trăi cum vrei*). Este sensul cel mai general al cuvântului. Mai desemnează libertatea condiției sociale și se opune servituții ilustrată prin următoarea ocurență la Caesar: *Omnes homines natura libertati studere et conditionem servitutis odire* (*Toți oamenii de la natură doresc libertatea și urăsc condiția sclaviei*).⁵ Apoi mai semnifică libertatea politică ceea ce înseamnă că în interior poporul nu este supus unui regim monarhic sau oligarhic și se opune lui *servitus* sau *dominatus* accepție susținută de cuvintele lui Cicero în *Philippicae*, VI, 7, 19: *Aliae nationes servitutem pati possunt: populi Romani*

est propria libertas (Alte neamuri pot să îndure sclavia, poporului roman îi este proprie libertatea). Un ultim sens la care mă voi opri este cel referitor la independența față de dominația străină, *id est*, suveranitate, ilustrată de cuvintele lui Caesar în *De bello Gallico*, 3, 8: *libertatemque, quam a maioribus acceperint, permanere (și au păstrat libertatea pe care au primit-o de la strămoși)*.

Din polisemia acestui cuvânt am reținut doar câteva sensuri potrivite împrejurărilor pe care le comentăm. De menționat că citatele pe care se sprijină sunt din autori din perioada republicană în care libertatea era considerată un bun câștigat, fapt care mai târziu îl va face pe Tacitus să considere că republica și libertatea sunt sinonime.

Totuși, pentru cititorul de astăzi, convins prin lectura unor texte elogioase la adresa libertății celor vechi, este cel puțin vexant următorul citat din Fustel de Coulanges care demonstrează falsitatea opiniei modernilor, în special a romanticilor cu privire la *presupusele libertăți ale anticilor ca precedent al libertăților pe care contemporanii săi erau dornici să le dobândească sau să le consolideze în propria lor cetate*.⁶

În capitolul intitulat *Despre atotputernicia statului – anticii nu au cunoscut libertatea individuală* F. de Coulanges enumeră domeniile în care cetatea și interesele ei prevalau asupra individului și felul în care se exercita această dominație exemplificând copios cu situații din diverse cetăți grecești (cel mai celebru exemplu este cel al lui Socrate condamnat pentru libertatea sa de gândire). El conchide: „*Ciudată eroare, mai ciudată ca oricare alta, fac oamenii când cred că în cetățile antice cetățenii se bucurau de libertate. Ei nici măcar nu știu ce înseamnă asta... . Guvernământul s-a numit, rând pe rând, monarhie, aristocrație, democrație, dar nici una dintre aceste schimbări nu le-a oferit oamenilor adevărata libertate, libertate individuală. A fi liber înseamnă a avea drepturi politice, a vota, a numi magistrați, a putea fi arhonte; dar omul rămâne aservit statului.*”⁷ Acest lucru decurge din caracterul sacru al cetății și al prevalenței ei față de individ.

Aceste observații pertinente care spulberă iluziile pe care modernii și le-au făcut, iar astăzi ele sunt mai dificil de interpretat ca oricând, se înscriu în ideile și concepțiile despre libertate care prind contur în secolele trecute prin contribuția unor autori ca Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Benjamin Constant⁸, extrem de exigenți în definirea termenului. Ei reevaluează vechile concepții și ajung la concluzia că libertatea anticilor nu este decât supunerea necondiționată a cetățeanului în fața statului omnipotent.

Ne putem întreba, firește, în ce măsură libertatea pe care Tacitus o invocă corespunde înțelesului pe care îl dăm noi astăzi.

Pentru noi libertatea este în primul rând libertatea persoanei umane, ca subiect care își asumă responsabil actele sale și consecințele lor. Pentru îm-

plinirea ei (a libertății) sunt necesare oportunități de acțiune, ocazii de a acționa, fără a implica însă acțiunea însăși. Acest tip de libertate era străin mentalității antice.

Stoicismul roman prin Seneca și Epictet au valorizat termenul numindu-l *cel mai de preț lucru de pe lume*⁹, respectiv *scopul vieții*¹⁰, dar libertatea stoicilor este una interioară, care îl poate face pe sclavul înlăntuit mai liber decât stăpânul său. Ea se poate obține prin ignorarea obstacolelor, prin nobila detașare de vicisitudinile vieții, prin interiorizarea acestora și anulara oricăror dorințe. Accepția stoică a termenului cunoscută și practică la Roma nu pare să corespundă înțelesului pe care îl dă Tacitus libertății. În interpretarea acestui termen exegeții se opresc asupra câtorva pasaje din *Agricola*, *Annales*, *Historiae* în care autorul enunță sub formă de sentențe concluziile sale.

Tacitus este neîndoielnic, așa cum observa Eugen Cizek¹¹, un *cetățean roman*, adică un om care aparține cetății sale, care se mișcă în universul moral și mental tradițional, în sistemul de metavalori care a făcut ca republica să funcționeze în trecut. Fără să idealizeze trecutul sau fără să-l critice excesiv, găsind exemple pozitive în prezent, istoricul manifestă o adeziune clară pentru valorile care transcend ordinea statală: *populus Romanus* și *Roma* care au de îndeplinit un rol istoric. Gândirea sa despre poziția unui adevărat cetățean roman este axată pe patru concepte: *persona*, *dignitas*, *libertas*, *disciplina* relaționate într-o configurație mai amplă cu cei doi actanți *principes* și *cives Romani* reuniți în vederea scopului comun și singurul demn *usus rei publicae* (folosul – interesul statului).¹²

Libertas din schema cvadripartită a profilului cetățeanului roman este o componentă care semnifică nu libertatea personală, ci mai ales acțiunea în numele statului, ca funcționar fidel și disciplinat care își asumă acest rol (*persona*) în virtutea demnității sale (*dignitas*).

Profilul unui asemenea cetățean nu este o abstracțiune sau un deziderat, el este realizat în cel mai înalt grad de Agricola, socrul lui Tacitus. De altfel Tacitus însuși este modelat după un astfel de tipar, el ilustrându-se și ca înalt magistrat și funcționar al aparatului imperial nu numai ca autor.

Urmând analiza pe care o face Aristotel cu privire la scopurile tiranului, care sunt în același timp mijloacele care îl ajută la consolidarea puterii sale și anume: înjosirea morală, cultivarea suspiciunii între cetățeni și sărăcirea lor, constatăm că strategia se aplică întrutotul domniei lui Domițian, principele atât de detestat în biografia lui Agricola. Astfel, în capitolele 40-42 Tacitus insistă asupra reacțiilor lui Domițian față de felul în care s-a comportat Agricola în Britania și în ciuda foloaselor enorme aduse statului, îl lipsește în chip umilitor de răsplata meritelor sale, disimulând cu abilitate ura și pedepsind reținerea lui Agricola de a se prevala de meritele sale pen-

tru a nu provoca în mod gratuit și ineficient represalii: *Domitiani vero natura praeceps in iram, et quo obscurior, eo irrevocabilior, moderatione tamen prudentiaque Agricolae leniebatur, quia non contumacia neque inani iactatione libertatis famam fatumque provocabat* (Însă firea lui Domițian înclinată spre mânie, și cu cât mai ascunsă, cu atât mai neîmpăcată, era atenuată totuși de cumpătarea și prudența lui Agricola, pentru că nu-și provoca bunul renume și destinul prin încăpățănare, nici printr-o zadarnică afișare a libertății) (Agricola, 42).

Libertas i se opune lui *servitus*, iar în plan istoric cele două noțiuni sunt ilustrate de cele două epoci: vechea epocă – *vetus aetas* sau republica și *nos* sau imperiul: *et sicut vetus aetas vidit quid ultimum in libertate esset, ita nos quid in servitute, adempto per inquisitiones etiam loquendi audiendique commercio: memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus si tam in nostra potestate esset oblivisci quam tacere* (și precum **vechea epocă** a văzut care era ultima consecință a **libertății**, astfel **noi** am văzut care este ultima consecință în **servitute**, pentru că ni s-a luat prin spionaj chiar și posibilitatea de a vorbi și de a asculta: am fi pierdut chiar și memoria împreună cu glasul, dacă ar fi fost în puterea noastră atât să uităm, cât și să tăcem). (Agricola, 2).

Într-un pasaj anterior în care autorul comenta represuniile la care au fost supuși doi faimoși stoici, Thrasea Paetus și Helvidius Priscus, precum și cei care au aderat la pozițiile lor, se realizează o *gradatio rhetorica* ascendentă în care noțiunea de libertate este atașată senatului, care reprezintă singurul for care ar putea face o opoziție eficientă împăratului: *Scilicet illo igne vocem populi Romani, et libertatem senatus et conscientiam generis humani aboleri arbitrabantur* (Desigur că socoteau că în acel for este înăbușită vocea poporului roman și libertatea senatului și conștiința neamului omenesc). (Agricola, 2).

În câteva capitole mediane ale lucrării elogiind, libertatea în discursul despre barbari (libertate care aici semnifică lipsa dominației străine), Tacitus transmite spre concetățenii săi un semnal în sensul de a valoriza libertatea de care ei romanii se bucură ca arbitri pe scena „internațională”, nefiind în pericolul extern de a-și pierde independența sau exercitarea oficiilor de cetățeni ai statului roman privilegiat. Așadar, ca datorie civică este sensul pe care îl are acest concept în opera taciteică.

Libertatea ca afirmare de sine sau libertatea înțeleptului (*sapiens*), cu componentele ei de libertate de gândire, de acțiune, de expresie nu reprezintă o valoare decât dacă slujește interesul statului, deci anulează tocmai ceea ce în contemporaneitatea noastră semnifică primordial această noțiune. Libertatea este privită în sensul său politic, ca exercitare a controlului asupra puterii, prin echilibrul de forțe care trebuie să se creeze între puterea impe-

rială și interesul pe termen lung al statului. În capitolul al doilea al lucrării Tacitus observă că domnia lui Traian este cea care conciliază două entități odinioară de nealăturat: *principatus et libertas*. Prin urmare libertatea se definește la Tacitus în raportul pe care îl are cu puterea.

NOTE

- ¹ Diogene Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, I, 1, 15, traducere de C.I. Balmuș, Paideia, București, 1997.
- ² *Idem*.
- ³ Aristotel, *Politica*, Antet, București, 1996.
- ⁴ Tacitus, *Annales*, 9-ème édition, Hachette, Paris, f.a.
- ⁵ Jules César, *Commentaires sur la guerre des Gaules*, Hachette, Paris, 1895.
- ⁶ Apud Ernst Gellner, *Condițiile libertății*, Polirom, Iași, 1998, p. 21.
- ⁷ Fustel de Coulanges, *Cetatea antică*, traducere de Mioara și Pan Izverna, Minerva, București, 1985, p. 55.
- ⁸ Benjamin Constant, *Political Writings*, B. Fontana (ed.) Cambridge, 1988, pp. 308-29, „Liberty of the Ancients compared with that of the Moderns”, apud Ernst Gellner, *Op. cit.*, p. 21.
- ⁹ Seneca, *Scrisori către Lucilius*, Scrisoarea 37, traducere de Gheorghe Guțu, Editura Științifică, București, 1967, p. 94.
- ¹⁰ Epictet. Marcus Aurelius, *Manualul. Către sine*, traducere de D. Burtea și M. Peucescu, Minerva, București, 1977, p. 46.
- ¹¹ Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine*, Societatea „Adevărul” S.A., București, 1994, p. 569.
- ¹² *Idem*, p. 569.

RÉSUMÉ

Cette démarche est destinée à mettre en lumière et à préciser la signification de la notion de liberté dans l'œuvre de Tacite. C'est pourquoi j'ai considéré utile de faire quelques précisions en suivant les idées de certains auteurs.

VASILE VOICULESCU ȘI ANTICHITATEA GREACĂ

Lileta DONAT

În creația artistică a poetului unele poezii, inter- și postbelice, poartă sugestive titluri care amintesc lumea de frumuseți a civilizației mediteraneene, greacă și latină – strălucitoarea sursă a civilizației europene moderne. În ciclul **Destin**, apărut în 1933, ne întâmpină **Bacanta dansând**; amintirea deslănțuirii rituale a preoteselor lui Bacchus – Dionysos, simbolizând regenerarea perpetuă a naturii, îi sugerează poetului o delicată viziune naturalistă a acestui dans: „Începe să culeagă văzduhul cu piciorul/ .../ Nu-i dans apoi, ci spumă de vâl năuc. Și cum/ o-nvolburează pânza de horbotă-argintie./ Bacanta răcăcită i-o dulce vijelie / De linii fulgerate printr-un vârtej de fum”.

În ciclul **Urcuș** (1937), micul poem **Helada**, dedicat acestui spațiu, mirific prin legende și marmorele sale, vădește o intuiție pe care, mai mult decât albumele de artă sau lecturile literare, afinitățile intelectuale ale lui Vasile Voiculescu au ferit-o de alterări; căci el nu a vizitat niciodată Grecia, după cum singur o mărturisește în primele versuri ale poemului: „Nu te-am văzut aieva.../ Dar dacă ești, Heladă, așa cum te-am visat./ Cu soarele de-a pururi încinsă-n cununie,/ De marmură severă, de foc și de avânt,/ Prin horbote de volturi cu apă micșunie/ Azurul, marea, dorul se țes și-ți fac veșmânt./ .../ Imens troian de artă Acropole sclipește.../ Ce viscole de geniu suflară acolo-n șes/ De-au strâns nămeți de blocuri, clădind dumnezeiește/ Și-au ostluit lucrarea cu veșnic înțeleș.”

În ciclul **Întrezăriri** (1939), ne captivează **Legenda poetului Arion**, pe care, întorcându-se, potrivit tradiției, de la un concurs poetic ce a avut loc în Sicilia, și fiind încărcat cu daruri, marinarii au hotărât să-lucidă și să-lprade; la sugestia lui Apollo, Arion le-a cerut să-l lase mai întâi să cânte. Vrajiți de cântec, delfinii l-au purtat pe spatele lor până în Corint: „L-au azvârlit din nava ce șovăia sub marfă,/ Dintre poveri poetul li s-a părut mai greu./ Dar l-a primit adâncul domesticit de harfă./ Înaltele primejdii s-apropiau de zeu./ .../ Condorii inspirării cu aripa de-o leghe/ Rotesc flămânzi în urma strunitului delfin.” Marea măiestrie a lui V. Voiculescu se vădește în alegerea detaliilor semnificative, care doar sugerează povestea, nu o reproduce pe toată, ceea ce ar micșora tensiunea poetică. Aceași subtilă tehnică artistică – preconizată cu peste două milenii în urmă de Aristotel – poetul român o folosește și în alte asemenea mici medalioane: **Sibile**, o evocare metaforică a Pytiei: „În creier, în suflet, în inimă cată/

Ascunsa spărtură pe unde pătrund/ Zănitecii aburi, veninul ce-mbată/ Și nările-și umflă cu taine din fund...” sau cu poezia **Arhimede** din ciclul **Poezii** (1968), sugerând figura celebrului om de știință al antichității prin detaliul grăitor al momentului când: „tot mai înfierbântat băteau berbecii/ Jos în zidurile cetății./ Când le-au străpuns sulițele vrăjmașe,/ Culegea legi, pândeja probleme/ .../N-a prins știre măcar să tresalte./ Era așa departe pornit,/ Atât de cufundat în cele înalte,/ Trupul jos atât de strivit,/ Că el pentru sine n-a murit,/ N-a mai avut doar unde se întoarce.”

Câteva versuri, de o adâncă intensitate dramatică, sugerează toată măreția, în simplitate, a omului de geniu.

Tradiția labirintului și a miticului său arhitect este evocată în **Dedal**, după cum cea a temerarului zbor spre soare a fiului acestuia în **Icar**.

Ariadna, **Orfeu**, **Hermes** sunt alte trei poeme dedicate fiecăruia dintre aceste figuri mitice, după cum **Epidaur**, **Dodona** și **Eleusia** sunt închinare celebrele sanctuare cunoscute sub aceste denumiri și consacrate, primul lui Asklepios, inițiatorul medicinei, al doilea lui Zeus, iar ultimul divinităților chtoniene: Demeter și Persephone, cărora li se adaugă, în celebrarea cultelor eleusiene Dionysos.

S-a interpretat, și nu fără temei, tâlcul pe care l-ar avea titlul ciclului de poeme: **Ultimele sonete închipuite ale lui Shakespeare, în traducere imaginară de Vasile Voiculescu** prin simbolul transmigrației orfice, reprezentând unitatea spirituală a lumii. În concepția orfică doctrina transmigrației, aplicată de Empedocle sistemului său din *Purificări* (*Katharmoi*) și reluată de Pindar în fulgurantele lui *Ode*, preconiza procesul evolutiv al reîncarnărilor de la nedesăvârșit la desăvârșit, pe când aici procesul este invers, Shakespeare fiind „Oceanul de geniu” la care Vasile Voiculescu ajunge „îngenuncheat umil”, coborându-l „până-n adâncă lui smerire”. S-ar putea admite această interpretare a titlului **Ultimelor sonete**, prin simbolica transmigrației inverse, fără prea multă pagubă pentru doctrina orfică. Mai ales că în poeme apare sporadic aluzia la Dionysos, divinitatea centrală a cultului orfic, prin sacrificiul căruia se regenerează firea: „...Bacchus, tigrii și-n lanț cu mândrii lei/ Pe mine înjugatul la caru-ți lângă ei.”

Într-o altă aluzie, tot la un atelaj mitic, faetonul, îl putem întrevedea pe Apollo: „Iubirea este geniu; cum poți s-o pui în frâu,/ Să-ți poarte faetonul în trap, la preumblare?” În adevărate imnuri închinare iubirii telurice, transfigurată, spiritualizată prin ardoarea poetului, dincolo de limitele umane, aluzia – chiar dacă este în poeme diferite – la cele două divinități celebrate de adepții doctrinei orfico-pitagoreice ar simboliza materia și spiritul, carnea și inteligența, în ultimă instanță umanul și divinul desăvârșit în puritatea lui strălucitoare care nu admite dereglări; de aceea se mărturisește poetul, în neconținută luptă dintre pasiunea carnală și aspirațiile către ideal: „Urii

perfectiunea de cum te-am cunoscut/ Reci limite rigide cu aer de închisoare;/ Viața-i schilodită de ea și visul moare,/ Acolo niciodată tu n-ai fi încăput”. Dar: „Iubirea cu o nouă lumină pentru mine/ .../ În inima mea arde acest lăuntric soare./ Din haosul vieții mi te-a dezvăluit/ Pe tine, frumusețe atotcotropitoare./ Vast cosmos ce-n orbita-ți m-ai prins, biet satelit;/ Și-n juru-ți cu alaiul de aștri mă avânt,/ Pe muzica din sfere de-a pururi să te cânt.” Amplu cadru astral vădind o altă aluzie la doctrina pitagoreică; de data aceasta se sugerează ideea armoniei universale, sublimată în muzica sferelor.

Proiectarea luminii cosmice, pe care vechii greci o personificau prin figura lui Apollo, sursă luminoasă și artistică în mitologia pitagoreică asupra umanității, cum și imaginea dantescă a empireului, sporesc amplitudinea și densitatea imaginii care se desfășoară sub destinul implacabil, „*Ursita*”, scrisă cu majusculă în textul poemului ca și *Moiră* în edițiile textelor clasice grecești. Ideea pitagoreică, a evadării sufletelor în astre după purificarea totală la capătul ciclului alternant de existențe terestre și infernale, satirizată fără cruțare de Lucian din Samosata, este exprimată de V. Voiculescu, sub diverse aspecte în **Sonetele închipuite**: „Ether arzând de taine, de gânduri și simțiri,/ Tu-nalți ipostază a cărnii trecătoare/ .../ Căzându-ți jertfă – ajungem la ceruri măcar fum,/ Și, mistuiți de tine, urca-vom poate-n astre.” Prelungirea vieții „cu ani hotărnicită”, prin transmigrație, până la purificarea totală, par să exprime și versurile: „În dragostea eternă ea [viața] trebuie sorbită/ cu tot ce are-n funduri – și perle și noroi./ Atunci ieși-vom slobozi pe veșnice meleaguri...”

Ideea purificării prin suferință, exprimată în creștinism prin pătimirea răscumpărătoare a lui Christ, se regăsește în cultul orfico-pitagoreic al lui Dionysos ucis de titani, dar înviat primăvara, odată cu reînvierea periodică a naturii: „Către această slavă mă pregătești tu oare/ Cu-atâtea lungi și aprigi dureri mistuitoare?”

Iubirea spiritualizată se contopește în divinitatea apolinică invocată frecvent prin intermediul atributelor ei predominante în mitologia greacă, de divinitate a luminii și a întreitelor arte: muzică, poezie și dans: „Și umbră în tot locul de tine-alături sunt,/ Căci umbra e ecoul luminii pe pământ” sau: „Pornisem din obârșii potrivnice unirii/ Dar ne chema lumina aceluiași văzduh/ Cu vârfuri deopotrivă în slăvile gândirii,/ Ne-am întâlnit acolo în pur azur de duh./ Sus creștete-mpletite în artă și visare.” În alt poem: „Mi-a trebuit întreaga văpaie-a poeziei/ Cărbunele iubirii să schimbe în diamant;/ Dar strălucești de-acuma pe fruntea veșniciei...”

Expresia metaforică pentru Shakespeare apare mereu în atributelor apolinice ale luminii: „De la crearea lumii, cu aștrii toți de-odată/ Nu se mai stinge-n mine originarul foc./ E cât un bob, dar ține virtuțile esenței.”

Predominant în poezia **Sonetelor** lui Voiculescu, apolinicul alternează cu teluricul, întruchipat în principiul feminin, dar prin mijlocirea lui Dionysos, sinteza ambelor elemente, carnal și spiritual: „Domniță a grădinii cu merele de aur./ De-acolo ți-ai luat sânii de mândră Hesperidă?/ Și verzii ochi atlantici/ Din ce pierdut tezaur?/ Și părul tors din noapte, somptuos ca o hlamidă?” Este această doamnă brună, căreia și „marele Will” i-a dedicat sonetele lui, femeile în carne și oase, ori numai o metaforă pentru *poezie*? Oricum în cazul sonetelor lui V. Voiculescu, a căror substanță este o amplă desfășurare de alegorii și metafore multiplicare sub nenumărate aspecte, ea poate întruchipa simbolic poezia pură, după cum poate evoca tot atât de bine femeia iubită la modul pământean, dar transfigurată de pasiunea spiritualizată a poetului. În atmosfera luminată feeric a contextului citat, aluzia la mitul Hesperidelor din grădina cu merele de aur, adecvată acestui cadru feeric, este subliniată și de versurile imediat următoare: „Visez că sunt Hercule și iar despici oceanul/ Ostrovul feciorelnic să-ți jefuiesc de rod...”, care sugerează, fără să insiste, una din cele douăsprezece isprăvi ale feciorului Alcmeiei. Alteori, iubita este o „Ariadnă” iar drumul către ea „un labirint dedalic”. Transfigurarea iubitei se realizează prin noua alcătuire pe care i-o conturează și i-o reînsuflește poetul, în chip de Prometeu: „Cu tot ce-am strâns din tine curat, ca Prometeu,/ Am să te-alcătui astfel, dar suflet îți dau eu”.

În alternarea ipostazei de amant teluric al principiului feminin – poezia – cu aceea de amant al principiului masculin – geniul poeziei întruchipat în Shakespeare – poetul își mărturisește regretul de a nu fi el Zeus, „stăpân pe slăvi”, căci „...Acolo/ Te-aș lua, eternității să fii un nou Apollo”. În avalanșa de metafore și alegorii, unele purcese din Renaștere, poezia pură, fără balastul sulimanelor sau al straielor „de imagini”, este sugerată prin aluzia transparentă la mitul Afroditei născută din spuma mării, căreia, la celebra judecată a celor trei zeițe, Paris i-a dăruit „râvnitul măr de aur”, dorit și de Hera și de Atena: „În toată-a ei făptură nu e nici o greșală:/ sub măsurate grații, adâncul voluptății.../ De-aceea nu se teme să ți se-arate goală,/ Asemenea Zeiței ieșite la iveală, din spasmele cu spumă ale eternității:/ Ca altă dată Paris, încununat cu laur,/ Iubirii mele-întinde-i râvnitul măr de aur”.

Versurile: „Rămâi doar coaja celei pe care-o iau cu mine.../ Ți-au supt adânc esența și te-au golit de tine.../ Plec numai cu splendoarea și frumusețea ta”, ne amintesc versurile din **Monolog în Babilon**, ale altui poet clasicizant, Al. Philippide, care, prin intermediul marelui său omonim macedonean și pe temeiul doctrinei platoniciene a arhetipurilor ideale scrie: „Când viața pământeană se încheie,/ Rămâne Alexandru în idee”. Aceeași teorie a ideilor arhetipale dezvoltată de Platon în cartea a șaptea a **Republicii** ne

sugerează și acest final de sonet: „Egal în frumusețe și-n genii de o seamă./ Am descuiat tărâmul eternelor idei;/ Supremelor matrite redați, care ne cheamă/ Din formele căderii, la pura-ntâietate,/ Să ne topim în alba, zeiasca voluptate”.

Punând sub efigia marelui brit, „prințul hermetic”, „poporul său de gânduri, simțire, vis, trup, dor”, V. Voiculescu râvnește să realizeze „marea poezie”, personificată și de el, ca și de modelul său, prin „Ocheașa plete de posnă”, veritabilă „Ariadnă” care îi dăruiește „un fir” în „Vastul labirint, ascuns sub palatul frumuseții-/ în care-un minotaur domnește neîndurat./ Flămând de duhul slavei și carnea tinereții” – aluzie la mitul sângerosului tribut anual de șapte tinere și șapte tineri plătit de atenieni lui Minos, spre hrană monstrului, pe care, însă, ucigându-l, Tezeu l-a anulat.

În ampla desfășurare metaforică și alegorică a **Sonetelor**, androginis-mul voiculescian evocă stadiul primar al creației, unitatea și plenitudinea cosmică, turburată însă, ca în mitologia greacă de o avalanșă de titani, centauri, bucentauri, Chironi, Typhoni, Arguși, Hesperide, Bacchante etc. – care răsar sporadic din această absconsă poezie, cu totul singulară în literatura română. Solicitarea spiritualității eline – mitologie sau gândire filosofică – mai insistentă la V. Voiculescu decât la oricare alt poet inter- și postbelic – exceptându-i pe Dan Botta și Al. Philippide – departe de a fi artificială, fastidioasă, ca un exces erudit de reminiscențe livrești sau ca o suprasaturată podoabă stilistică, sau chiar ca o concesie obositoare făcută culturii europene originare, apare dimpotrivă ca parte integrantă a universului său spiritual, substanță poetică filtrată prin geniul său artistic. Afinități esențiale îl mână spre spiritualitatea vechilor greci, ignorând suveran latinitatea – altă notă distinctivă a creației sale poetice, comparabile, sub acest raport, numai cu aria culturală a poeziei lui D. Botta.

ABSTRACT

The article shows, based on suggestive fragments from Voiculescu's poetic work, that his invoking of the Hellenic spirituality – mythology or philosophy – is not just a stylistic artifice or a concession to the originary European culture, but it is an organic element of his spiritual universe and becomes poetic substance filtered through his artistic genius.

IMPORTANȚA FACTORULUI „ECONOMIC” ÎN CAUZALITATEA ISTORICĂ LA TACITUS

Emil DUMITRAȘCU
Katalin DUMITRAȘCU

Mai ales pentru un cititor modern, asaltat de răspunsurile și soluțiile „economice” la atâtea întrebări pe care și le pune societatea sa, ar fi important de analizat ponderea **factorului economic** în ansamblul concepției istorice tacitiene. Evident, în cazul în care istoricul latin al epocii imperiale s-a aplecat asupra acestei problematice. Și s-a apropiat și de factorul economic în istoria sa, bineînțeles în limitele impuse de „cercetarea economică” de atunci. Firește, aceasta era subordonată întru totul moralismului dominant și tot atât de firească este considerarea implicațiilor economice ale faptelor istorice drept rudimente ale marilor explicații economice de peste secole.

Pe lângă aserțiunea citată a lui E. Norden, Erich Auerbach îl citează și pe Mihail Ivanovici Rostovtzeff, care în lucrarea *The Social and Economic History of Roman Empire* (ediția germană, I, 78) afirma că „istoriografii nu se interesau de viața economică a Imperiului.”¹

Cu toate acestea, cine ar putea eluda implicațiile economice ale multora din evenimentele istorice pe care Tacitus ține să le evidențieze, cel puțin în forme empirice, așa cum am spus. În prezentarea acestora, vom urma cronologia firească, așadar prezentând mai întâi *Analele*, apoi *Istoriile*.

Unui istoric ca Tacitus nu-i puteau scăpa anumite determinații economice în instituirea și consolidarea Principatului, unele provocate de Augustus însuși, altele subsecvente stării de lucruri de atunci: „Câștigând apoi pe soldați prin **daruri** (*donis*), pe popor prin **împărțire de grâne** (*annona*)... Ceilalți erau cu atât mai încărcăți cu **averi și onoruri** (*opibus et honoribus*) cu cât se supuneau mai repede; **îmbogățiți prin revoluție** (*ac novis et rebus aucti*)... (Provinciile) nu mai aveau încredere în domnia senatului și a poporului, din pricina certurilor dintre cei mari și a **lăcomiei magistraților** (*avaritiam magistratum*). Sprijinul legilor devenise neîndestulător față de **samavolnicie** (*vi*), **intrigă** (*ambitu*) și chiar de **bani** (*pecunia*)” (*Anale* I, 2-vol. I, p. 8-9).

Să nu uităm nici excelenta prezentare analitică a cauzelor „economice” ale răzvrătirilor din armată, și, în general, a condiției legionarului roman.

Astfel, Tacitus transcrie cu diligență motivele „economice” ale răscoalei celor trei legiuni pannonice, imediat după moartea lui Augustus, integrate

în așa-zisa „cuvântare” („velut contionabundus”) pe care ține capul răzvrătiților, „un oarecare Percennius, fost conducător de întreprinderi teatrale și acum simplu soldat, un om îndrăzneț la vorbă și, prin rivalitățile meseriei de actor, priceput în înjgheizarea intrigilor” (așa îl caracterizează istoricul):

- după un serviciu militar de „treizeci sau patruzeci de ani”, liberații (*missi*) nu sfârșeau, totuși, serviciul militar, căci mai așteptau sub steag (*veterani* sau *vexilarii*) până să-și primească răsplata: „erau duși în țări depărtate spre a primi, sub numele de ogoare, niște mlaștini sau stânci necultivate.”
- sufletul și corpul sunt prețuite **zece ași pe zi** (*denis in diem assibus*), „cu care trebuia să-și cumpere haine, arme, corturi, să îndulcească cruzimea centurionilor și să mijlocească scutirea de corvezi”, când „loviturile și rănilile, asprimea iernii, exercițiile din timpul verii, războaiele crâncene, pacea nerodnică nu se mai sfârșeau însă”;
- iar revendicările expuse de Percennius erau îndreptățite: „Era un singur mijloc de scăpare. Să rămână în armată, fixându-și singuri condițiile: un dinar pe zi; liberarea după 16 ani de serviciu; veteranii să nu mai fie ținuți sub steag, ci să li se plătească răsplata în bani chiar în lagăre”;
- cu atât mai mult erau îndrituite revendicările propuse de Percennius, cu cât paralela cu pretorienii era de neevitat: „Cohortele pretoriene – clamează acesta – ce primeau câte doi dinari pe zi și se întorceau pe la vetre după 16 ani erau oare expuse la mai multe primejdii? Nu disprețuia, firește, slujbele soldaților din Roma. Așezat în mijlocul neamurilor barbare, el (Percennius, n.n.) vedea totuși din cortul lui dușmanul” (*Anale* I, 17-vol. I, p. 22-23).

Aproximativ aceleași revendicări „economice”, mai puțin detaliate, însă, le strigă învălmășit și legiunile răsculate din Germania: „veteranii să ceară liberarea, tinerii **o soldă mai mare** (*largiora stipendia*)”, iar când îl au în față pe Germanicus, comandantul suprem, se plâng de „**scumpetea scutelilor** (*pretia vacationum*)”, de „**micimea soldei** (*angustias stipendii*)”, de „asprimea muncilor, înșirându-le: valul, șanțurile, transportul nutrețului, al materialelor, al lemnului și tot ce li se cerea, fie în interesul serviciului, fie pentru a nu se lenevi. Veteranii, ce numărau 30 de ani de serviciu sau chiar mai mult, strigau cu și mai multă înverșunare să li se vină în ajutor ca să nu-i apuce moartea sub arme. Să li se îngăduie la bătrânețe o odihnă la adăpostul nevoii”; și mai mult, „**unii ceruseră chiar banii lăsați de divinul Augustus** (*legatam a divo Augusto pecuniam reposcerent*)” (*Anale* I, 31; 35-vol. I, p. 31; 33-34).

Nici când prezintă cauzele răzcoalelor din orașele Galliei, Tacitus nu le ocolește pe cele „economice”: „**datoriile** (*ob magnitudinem aeris alienis*)”, provenite, așadar, din impozitele prea mari, „**sărăcia** (*ob*

egestatem)”, „**tributele ce nu se mai isprăveau** (*de continuatione tributorum*)”, „**camăta neomenoasă** (*gravitate faenoris*)” (*Anale III*, 53-vol. I, p. 179-180).

Liniștea din afară, în timpul consulatului lui C. Sulpicius și D. Haterius, i-a permis lui Tiberius luarea unor „**măsuri severe de temut** (*suspecta severitate*)”, care vizau economia imperiului, analizate cu pertință de către istoricul latin; acestea se referă în special la:

– „**luxul nerușinat ce copleșise totul** (*adversum luxum, qui immensum proruperat ad cuncta*)”, mai ales că în acel timp, „deși mai mari, **unele cheltuieli** (*alia sumptum*) se puteau tăinui, **ascunzându-se prețurile** (*pretiis occultabantur*)”, cunoscute, însă, de către Tiberius din conversațiile zilnice, mai ales „**cheltuielile făcute pentru masă și petreceri** (*ventris et ganeae paratus*)”;

– era cunoscută și, ca atare, temută, sobrietatea împăratului, „**de o economie antică** (*antiquae parsimoniae*)”;

– plângerea lui C. Bibulus și a celorlalți edili în fața senatului, „că **legea somptuară era călcată, că prețurile mâncării zilnice creșteau din ce în ce, neputându-se înfrâna decât prin măsuri energice...**”;

– senatorii îi transferă împăratului luarea acestor măsuri;

– dilema împăratului: „Tiberius cumpăni însă adânc în sine, dacă se puteau înfrâna niște vicii atât de răspândite, și dacă înfrânarea lor n-ar aduce și mai multă pagubă republicii. Și cât de rușinos ar fi fost apoi să întreprindă o reformă fără să izbutească, sau să izbutească cu înjosirea și cu pătarea atâtor oameni nobili”;

– ieșind din această dilemă, împăratul expediază, la rândul lui, senatului o scrisoare („*litteras ad senatum composuit*”), în care expune, zicem noi, situația economică a imperiului în următoarele **coordonate** (*sententia*):

– reluarea „trimiterii” la „**luxul nerușinat** (*predendi luxus*)”;

– o suită de întrebări retorice readuce în discuție paralela cu „moravurile strămoșilor”, detaliind, însă, corupția prezentului: „Cu ce aș putea să încep mai întâi reforma, înfrânând și readucând **moravurile** strămoșilor (*quid enim primum prohibere et priscum ad morem recidere adgrediar*)? Să încep cu nesfârșitele locuințe de țară și cu popoarele întregi de sclavi? Cu grămezile de argint și de aur, cu statuile de bronz și cu tablourile? Cu hainele bărbaților ce nu se deosebesc de hainele femeilor, sau cu podoabele femeilor, pentru ale căror pietre prețioase, **banii noștri se duc la neamuri străine sau vrăjmașe** (*pecuniae nostrae ad externas aut hostilis gentis transferuntur*)?” (*Anale III*, 53-vol. I, p. 188).

Îndeosebi această ultimă parte a ultimei întrebări retorice confirmă preocupările privitoare la economia imperiului, recte la economia monetară, căci scurgerile de capital, pe care le recuză împăratul, antrenau

devalorizarea, creșterea prețurilor, inflația, dacă ne este permis să folosim acest termen. Și mai mult, în capitolul următor (III, 54), Tiberius încearcă o explicație a „**economiei de odinioară** (*olim parsimonia*)”, când „fiecare își mărginea dorințele (*sibi quisque moderabatur*)”, când „eram cu toții cetățenii unui singur oraș (*unius urbis cives eramus*)”, iar „ispitele nu ne-au venit nici chiar când am ajuns stăpâni peste Italia.” Momentul de răscruce dintre vechea și noua economie, dintre evoluție și involuție, îl constituie victoriile din afară și cele civile: „**După victoriile noastre împotriva neamurilor străine, am învățat să risipim bunurile altora; după războaiele civile, și pe ale noastre** (*externis victoriis aliena, civilibus etiam nostra consumere didicimus*)”.

Acum, așadar, a survenit acea acumulare agresivă de bunuri, „grămezi de aur și argint (*argenti et auri pondus*)”, statui de bronz și tablouri (*aeris tabularum miracula*)” despre care vorbea istoricul în capitolul precedent.

Acumularea agresivă de bunuri, în special de metale prețioase, va face, însă, cale-ntoarsă, căci, transformate în bani („*pecuniae nostrae*”) vor accelera importurile de obiecte de lux din țările orientale și, subsecvent, devalorizarea, creșterea prețurilor, inflația.

Să nu uităm că agricultura era lăsată în paragină, întrucât era nerentabilă, iar militarismul imperial disloca o mare mulțime de agricultori, cărora nu le mai convenea să muncească, la încheierea serviciului militar, în țări îndepărtate, „pe niște mlaștini sau stânci necultivate, sub numele de ogoare”, ca să nu mai vorbim de peninsulari; dar să-l lăsăm pe Tiberius însuși să-și termine scrisoarea: „Nimeni nu ne spune că Italia are nevoie de **ajutoare străine** (*externae opis*), că viața poporului roman se rostogolește în fiecare zi pe căile nesigure ale mării și printre furtuni și, **dacă proviziile provinciilor nu ne-ar veni în ajutor și stăpânilor și sclavilor și ogoarelor, credem oare că ne-ar nutri pădurile și casele noastre de la țară** (*ac nisi provinciarum copiae et dominis et servitiis et agris subvenerint, nostra nos scilicet nemora nostraeque villae tuebuntur*)?”

Ieșirea din această criză economică a anului 22 (consulatul lui C. Sulpicius Galba, fratele viitorului împărat, și D. Haterius), oricum mai puțin gravă decât cea a anului 33, era condiționată de luarea unor măsuri energice, de aplicarea unor terapii de șoc, cum am zice astăzi, și Tacitus îl face pe Tiberius să recurgă chiar la o comparație luată din medicină: „După cum nu poți opri bolile învechite ale trupului și mărite de vreme decât prin leacuri energice și aspre, tot astfel sufletul corupt și corupător, bolnav și înfrigorat nu poate fi potolit prin leacuri mai ușoare decât viciile de care pătimeste.” Dar terapia de șoc apare în exclusivitate drept morală, potrivit ierarhiei latine a valorilor. Și cu toate acestea, așa cum s-a văzut mai sus, motivațiile economice își fac loc în analiza tacitiană a fenomenului istoric. Există, în

subterană ce e drept, în textul istoric al lui Tacitus, o corespondență, dacă nu o condiționare reciprocă, a motivațiilor morale (imorale!) și a celor economice stricto sensu: „La ce au slujit legile întocmite de strămoși și legile făcute de divinul Augustus? Cele dintâi au fost date uitării, iar legile lui Augustus (ceea ce e și mai rușinos) au fost disprețuite, întărind și mai mult luxul. Voind să faci un lucru ce nu-i oprit încă, te temi să nu fie oprit decum înainte; când ai călcat însă nepedepsit legea ce te oprea, nu te mai pot ține în loc nici frica, nici rușinea” – constată și consemnează cu amărăciune istoricul.

Și reforma de redresare în toate compartimentele a statului roman, începută în timpul lui Augustus și Tiberius, va reuși abia în timpul lui Vespasianus, „**autorul cel mai de seamă al acestei reforme austere** (*praecipuus adstricti moris auctor*), introducând vechile moravuri în îmbrăcăminte și mâncare”, urmat de contemporanii lui nu din conștientizarea importanței ei, ci din slugărnicie și lingușire, din „**dorința de a plăcea împăratului și râvna de a-l imita** (*obsequium inde in principem et aemulandi amor*)” – scrie istoricul, care „fură mai tare pedeapsa legilor și frica” (*Anale III, 55-vol. I, p. 190*).

Un ultim detaliu „economic” al acestei expuneri asupra situației generale a imperiului: referirea la economia provinciilor: „Intrând în senat, **oamenii noi** (*novi homines*) din municipii și colonii și chiar și din provincii aduseră apoi cu dânsii **economia din orașele lor** (*domesticam parsimoniam*), și, deși mulți dintre ei ajungeau la o bătrânețe înstărită, fie din întâmplare, fie prin activitatea lor, își păstrau totuși **obiceiurile de mai înainte** (*prior animus*)”.

Momentul de răscruce, însă, dintre vechea și noua economie, determinat de „victoriile împotriva neamurilor străine”, constituie incontestabil principala observație „economică” din scrisoarea lui Tiberius. Nu întâmplător, istoricul francez Jean Cousin², cercetând „situația sub imperiul timpuriu”, remarcă același fenomen economic dezastruos asupra imperiului roman, respectiv scurgerile de capital către Orient îndeosebi: „După înscăunarea sa, Tiberius blochează 270.0000 de sesterti în tezaurul său, dar comerțul de lux face aurul să evadeze spre Orient”; nu întâmplător, Fernand Braudel, cercetând același fenomen economic al „ieșirilor de metale prețioase către est”, în „epoca lui Filip al II-lea”, ajunge la următoarea concluzie, confirmată de autoritatea lui André Piganiol (*Roma*, p. 89): „Cu toate acestea, nimic nu pare mai simplu la prima vedere decât circulația metalelor prețioase. Secolele trec fără să schimbe nimic în privința ei. De oriunde ar veni belșugul de argint ... metalele prețioase, o dată prinse în viața mediteraneană, alimentează o evaziune durabilă către est. În Marea Neagră, în Siria, în Egipt comerțul mediteranean a avut dintotdeauna o balanță

deficitară. El n-a putut atinge Orientul Îndepărtat decât grație trimiterilor de aur și argint în detrimentul propriei sale rezerve de metal. *S-a putut chiar pretinde că această hemoragie de metale prețioase ar fi dezorganizat Imperiul roman și lucrul, discutabil, firește, rămâne posibil. Este un fapt real că descoperim până în Ceylon monede din epoca iulio-claudiană.*” (sublin. ns.).

Prezentarea analitică a scrisorii lui Tiberius către senat îi prilejuieste lui Tacitus și o paralelă între „cei vechi și cei noi”, după ce constata cunoscuta mutație mentalitară: „Poate că în toate lucrurile e și un fel de **cerc** (*orbis*), așa încât și moravurile se schimbă ca anotimpurile. N-a fost totul mai bun la strămoși; și epoca noastră a adus multe pilde de glorie și talent vrednice a fi imitate de către urmași” – comentează istoricul latin al epocii imperiale, inducându-ne ideea că cei noi ar fi egali cu cei vechi, cel puțin în privința gloriei și a talentului. Și, totuși, exclamația din urmă transmite direct nostalgia istoricului pentru vremile strămoșilor și regretul său că cei de-acum nu-i pot egala și-n virtute: „De-am putea, vai! să ne-ntrecem cu strămoșii și în virtute” (*Anale* III, 52-55- vol. I, p. 187-190).

Un „discurs asupra națiunii” pare a fi și capitolul al 6-lea din cartea a IV-a a *Analelor*, rostit, însă, nu de Tiberius, ci alcătuit de către Tacitus, în continuarea considerațiilor acestuia asupra „puterii militare a Romei” din capitolul precedent.

Istoricul latin crede că este „nimerit să arunce o privire și asupra **celorlalte ramuri ale statului** (*ceteras quoque rei publicae partes*), pentru a vedea în ce chip erau guvernate până în anul ce schimbă în rău administrația lui Tiberius”. Iată care și cum erau acestea:

- afacerile publice și cele mai însemnate dintre cele private se dezbăteau înaintea senatului;
- societățile de cavaleri asigurau aprovizionarea cu grâne, perceperea veniturilor indirecte și a celorlalte venituri publice;
- administrarea averii împăratului era încredințată celor mai de ispravă cetățeni;
- „poporul, ce e drept, era istovit de **scumpetea vieții** (*acri annona*)”;
- intervenția cu bani a împăratului în ajutorul nerodniciei pământului și a accidentelor pe mare;
- grija sa ca provinciile să nu fie împovărate cu „**sarcini noi** (*novis oneribus*)”, nici ca cele vechi să fie cumva mărite de **lăcomie** sau cruzimea magistraților;
- inexistența, în acel timp, a practicii confiscării averilor (vol. I, 223-225).

Date economice prezintă și capitolul al 13-lea al aceleiași cărți:

- scutirea de tribut pe trei ani a orașelor Cibyra din Asia și Aegium din Achaia, „ruinate de un cutremur de pământ”;

– disprețul romanilor pentru comerț (vol. I, p. 229-231).

Dar cea mai gravă criză financiară, căreia trebuie să-i facă față Tiberius, a fost cea iscată în timpul consulatului lui Servius Galba (viitorul împărat) și L. Sulla, respectiv anul 33. Iată care sunt principalele momente ale acesteia:

– începutul, determinat de năvala acuzatorilor asupra cămătarilor, care încălcau frecvent legea asupra creditului și a posesiunii, autorizată de către dictatorul Caesar (lex Trebonia), potrivit căreia nimeni nu putea poseda în bani sau în împrumuturi mai mult de o treime din averea sa, restul de două treimi trebuia plasat în pământ italic;

– un excurs istoric asupra cametei, „**boală veche la Roma și una din cele mai dese cauze de neînțelegeri și de răscoală** (*sane vetus urbi faenebre malum et seditionum discordiarumque creberrima causa*), înfrânată chiar din **timpurile vechi** (*antiquis*) ale căror moravuri erau mai puțin corupte”, deși „procentul la început nu avea altă margine decât lăcomia cămătarilor; Legea celor Douăsprezece Table fixează o limită a procentului cametei: 1%, ulterior, redus la jumătate, la propunerea unui tribun; tot prin plebiscite s-au luat măsuri **împotriva fraudelor** (*plebi scitis obviam itum fraudibus*), **frauda** fiind percepută în acest context drept „**conversie**”, respectiv contractarea de către debitor a unui nou împrumut, pentru a se elibera de cel vechi (diferite ediții ale textului *Analelor* fac trimiteri la Titus Livius, *Ab Urbe Condita* II, 23, 27; VII, 16, 27, 42, iar legea din 342 „înăbușea (*repressae*) fraudele, care, însă, **tot de atâtea ori se iveau sub forme felurite** (*miras per artes rursum oriebantur*)”;

– revenind în prezent, Tacitus îl amintește pe pretorul Gracchus, însărcinat cu cercetarea „proceselor de camătă (*quaestio*)” și care, deși silit de mulțimea vinovaților, face un raport către senat, dar cum „**nici un senator nu avea conștiința împăcată** (*neque enim quisquam tali culpa vacuus*)”, toți aceștia „cer **iertare** (*veniam*) împăratului”, care le acordă o perioadă de grație de un an și jumătate pentru a se conforma legii lui Caesar;

– Tacitus detaliază în capitolul următor (al 17-lea) consecințele acestei măsuri a împăratului: „**seceta de bani** (*inopia rei nummariae*)”, deoarece creditorii își retrag capitalurile (adică sumele de bani ce li se datorau – n.n.), iar cum mulți dintre ei erau condamnați și averile lor vândute, banii respectivi erau stocați în tezaurul împăratului; pe de altă parte, senatul reia recomandarea legii lui Caesar (lex Trebonia) pentru a-i determina pe creditorii să investească două treimi din capitalul achitat în ogoare italice; creditorii cer acum achitarea întregii datorii și, cum debitorii „**nu-și puteau compromite creditul** (*nec decorum appellatis minuere fidem*)”, adică prin neplata datoriilor, începe agitația alergăturilor și a rugămintilor mai întâi, apoi a proceselor înaintea tribunalelor; debitorii înecați în datorii își vindeau

bunurile pentru a se achita, creditorii bogați își ascund banii pentru a cumpăra proprietăți, desigur la un preț scăzut din cauza aglomerației de vânzări, ceea ce făcea ca „seceta de bani” să fie și mai mare, întrucât debitorii nu mai aveau de unde să se împrumute; așa se ajunge ca „măsura vânzării și cumpărării” în vederea adecvării afacerilor la legea recomandată de Caesar avu un alt efect decât cel scontat: „**multe averi se prăvăliră, luând cu ele și demnitatea și bunul renume al multora** (*eversio rei familiaris dignitatem ac famam praeceps dabat*)”;

– a doua intervenție salutară a lui Tiberius, care împarte pe la bănci o sută de milioane de sesterți din fondurile de stat, „din care să se dea împrumuturi pe trei ani fără dobândă celor ce ipotecau o moșie de o valoare îndoită decât suma împrumutată”; în felul acesta, „**creditul se întoarce din nou** (*refecta fides*)”, începând, adică, „**și particularii să dea bani cu împrumut** (*et paulatim privati quoque creditores reperti*)”;

– așa a ieșit Roma din grava criză financiară a anului 33, dar cu o consecință cu bătaie mai lungă: „Cumpărarea ogoarelor nu se făcu însă după hotărârea decretului senatului, păzit, ca de obicei, la început, și apoi lăsat în părăsire” – așa își încheie istoricul latin analiza amintitei crize financiare a anului 33 (*Anale* VI, 16-17-vol. I, p. 330-332). Neglijarea decretului senatului a condus la ruinarea averilor mijlocii, la cumularea tot mai accentuată a capitalurilor, a latifundiilor în mâinile aceleiași oligarhii, fie financiare, fie funciare.³

Alte două referințe „economice” ale ultimei cărți a *Analelor* consacrate domniei lui Tiberius:

– Sextus Marius, cel mai bogat om din Hispania, este acuzat de incest și aruncat de pe stânca Tarpeia; dar, „pentru a nu fi nici o îndoială că **bogația îi aduse pieirea** (*magnitudinem pecuniae malo vertisse*), Tiberius își păstră minele de aur, cu toate că fuseseră confiscate în folosul statului” (*Anale* VI, 19-vol. I, p. 333);

– sinuciderea lui Pomponius Labeo („deschizându-și venele”) a fost provocată de „vina de a fi administrat rău provincia (Moesia n.n.) și de alte vine”, urmat în moarte și de soția sa, Praxea (*Anale* VI, 29-vol. I, p. 340) – o vină care va provoca multe alte sinucideri, după cum vom vedea.

Următoarele considerații „economice” sunt ocazionate de diverse fenomene social-morale, mentalități vechi sau noi etc.

-Astfel, Claudius însuși, atrăgându-și toate puterile legilor și ale magistraților, provoacă un „**trafic public** (*mercis publicae*)”, „în care nimic nu era mai **venal** (*tam venale*)” ca „**perfidia avocaților** (*perfidia advocatorum*)”, între care excela delatorul Suillius (un cavaler roman, Samius, se străpunge cu sabia chiar acasă la Suillius, când află că acesta-l trădase, după ce-i avansase 400.000 de sesterți); pe când, în vechime, avocații „priveau doar

faima posterității ca cea mai frumoasă răsplată a elocinței”, acum se îmbogățesc **„din corupția forului, după cum doctorii se îmbogățesc de pe urma epidemiilor** (*ut quo modo vis morborum pretia medentibus, sic fori tabes pecuniam advocatis ferat*)”. Propunerea consulului desemnat, C. Suillius, ca să fie aplicată legea Cincia din anul 204 î. Chr., care împiedica pe avocați să primească bani, actualizată de Augustus, dar căzută în desuetudine, fiindcă nu prevedea pedepse, îi determină pe senatori să pregătească un decret, potrivit căruia avocații plătiți să fie pedepsiți după **„legea delapidării banilor publici** (*qua lege repetundarum tenerentur*)”. Atunci intervine Suillius și alții, care-l conving pe împărat de necesitatea firească a pretinderii onorariului, cu exemple celebre din istoria apropiată (prețul cu care obișnuiau să pledeze P. Clodius și C. Curio). Totuși, Claudius fixează o limită a onorariului avocaților, respectiv zece mii de sestertii, iar tot ce depășea suma aceasta să intre sub incidența legii de delapidare a banilor publici (*Anale XI, 5-7-vol. al II-lea, p. 43-46*).

Alte fenomene atingente la economia imperiului condus de Claudius:

– confiscarea averii Lolliei, rivala Agrippinei la căsătoria cu împăratul, condamnarea lui Cadius Rufus pentru delapidare de bani, în urma plângerii locuitorilor Bithyniei (*Anale XII, 22-vol. al II-lea, p. 102-104*);

– Vannius, regele suevilor, strânsese o avere frumoasă, **„din jafuri și dări”** (*Anale XII, 29-vol. al II-lea, p. 109*);

– într-un an bântuit de semne rele, păsări sinistre, cutremure de pământ, **„lipsa grânelor și foametea ce urmă după ea** (*frugum quoque egestas et orta ex eo fames...*)” (se zicea că în Roma nu mai rămăsese hrană decât pentru 15 zile) îi prilejui lui Tacitus câteva considerații amare asupra capacității „actuale” a Italiei de a-și hrăni locuitorii: „Italia producea odinioară **grâne și pentru provinciile cele mai îndepărtate**. Pământul ei nu e nici azi mai sterp. Noi preferăm însă să cultivăm Africa și Egiptul, lăsând viața popoului roman în voia întâmplării și a mării.” (*Anale XII, 43-vol. al II-lea, p. 119-120*); neglijarea agriculturii, despre care am vorbit mai înainte, iar pe de altă parte agrearea obiectelor de lux și afișarea unui comportament de superbie, de neangajare în greua muncă a câmpului, conduc la criza amintită, confirmând, indirect de data aceasta, scurgerile de capital înspre Orient;

– perceperea sărăciei ca **„nerușinată** (*impudentiam*)”, atunci când senatorii care nu se retrăgeau de bunăvoie din senat (când nu aveau un cens de un milion de sestertii) riscau să fie izgoniți (*Anale XII, 53, vol. al II-lea, p. 127*);

– în schimb, libertul Pallas este apreciat de Claudius, iar senatul emite un decret „în care un libert, care posedă **trei sute de milioane de sestertii**, era încărcat de laude pentru **dezinteresarea lui vrednică de timpurile vechi** (*antiquae parsimoniae laudibus cumulabatur*)” (*Anale XII, 53-vol. al II-lea, p. 128*).

Datele „economice” ale domniei lui Nero (54-68), așa cum apar ele în *Anale*, nu sunt mai puțin interesante.

În primul rând, continuă acumulările fabuloase de averi:

– „... **averile ei** (ale Agrippinei n.n.) ce nu erau mai mici decât tezaurul imperial” (*Anale* XIII, 13-vol. al II-lea, p. 162);

– „unii învinuiră pe cei ce, arătându-se de o morală austeră, își împărțiseră totuși între dâșii, într-o astfel de împrejurare, **palate și vile**, ca o adevărată pradă” – o aluzie mai mult decât transparentă la Burrus și Seneca (*Anale* XIII, 18-vol. al II-lea, p. 167);

– Când este acuzat și condamnat, cunoscutul delator din vremea lui Claudius, P. Suillius (se pare că prin reactualizarea legii Cincia), acesta-l atacă frontal pe filosoful Seneca, printr-o avalanșă de observații și întrebări, evident, cu intenția de a se autoapăra: „că (Seneca n.n.) era dușmanul tuturor prietenilor lui Claudius, sub care fusese condamnat la un exil atât de îndreptățit. Obișnuit cu studiul unei oratorii moarte și cu un auditoriu de tineri fără experiență, Seneca era gelos pe cei ce-și cheltuiau elocința vie și neprihănită pentru apărarea cetățenilor. El fusese cvestorul lui Germanicus, pe când Seneca fusese seducătorul fetei lui. Era oare o vină mai mare să primești de la un împricinat răsplata unei osteneți cinstite, decât să necinstești patul femeilor nobile? Prin ce înțelepciune, prin ce doctrină filosofică își adunase o **avere de trei sute de milioane de sesterți** în răstimpul a patru ani de favoare imperială? El pândea la Roma testamentele, atrăgea ca într-o cursă pe bătrânii fără moștenitori și secătuia Italia și provinciile prin **camăta lui enormă** (*immenso faenore*); – în timp ce Suillius își agonisise prin munca lui o **avere modestă** (*modicam pecuniam*). Preferă deci să suporte acuzația, condamnarea, în sfârșit, totul, decât să-și închine îndelung câștigata lui considerație în fața unui **parvenit** (*subitae felicitati*)” (*Anale* XIII, 42-vol. al II-lea, p. 189-190).

În al doilea rând, foarte frecvente erau „trimiterile” lui Tacitus la risipa și cheltuielile nebunești ale lui Nero și ale favoriților săi, la jafurile și delapidările de bani, la risipa ce se făcea cu însemnele triumfului, la *annona* și *congiarium*, care, toate, secătuiau economia și finanțele Italiei și ale provinciilor.

– După înmormântarea precipitată a lui Britannicus, Nero „împărți **daruri** (*largitione*) celor mai însemnați dintre prietenii lui” (*Anale* XIII, 17-vol. al II-lea, p. 167).

– În timpul consulatului al doilea al lui Nero și al colegului său, L. Piso, „i se dădu plebei un **congiarium** (distribuire de bani, n.n.) de 400 de sesterți de cap...” (*Anale* XIII, 31-vol. al II-lea, p. 179).

– Strălucirea unei familii nobile, dar săracite, Messala, „a fost mărită prin darul unei **pensiuni** anuale de 500.000 de sesterți, cu care acesta să-și poată

sprijini sărăcia lui cinstită”, Valerius Messala fiind colegul lui Nero în cel de-al treilea consulat al acestuia, și nepot al lui Messala Corvinus, colegul lui Augustus la consulat.

De asemenea, Aurelius Cotta și Haletius Antoninus „primară și ei o **pensiune anuală** (*annuam pecuniam*) din casa împăratului și își risipiră averile părintești prin destrăbălare” (*Anale XIII*, 34-vol. al II-lea, p. 81).

– Tacitus remarcă, printre altele, „**risipa** ce se făcea cu însemnele «triumfului», pus în paralelă cu onoarea și mai mare din păstrarea păcii.” (*Anale XIII*, 53-vol. al II-lea, p. 198).

– Unii nobili ajung „venali din sărăcie”, gata să-i satisfacă împăratului orice moft (*Anale XIV*, 14-vol. al II-lea, p. 227).

– „Teatrul stabil se ridicase din **economie** (*parsimoniae*), deoarece clădirile anuale cereau **cheltuieli enorme** (*immenso sumptu*)” (*Anale XIV*, 21-vol. al II-lea, p. 233).

– Un gest histrionic al lui Nero: aruncarea în Tibru a grâului poporului, „stricat de vechime, voind să arate că nu era nici o primejdie de foamete”, în timp ce rezultatele războaielor cu parții erau nesigure. Și cu toate că 200 de corăbii sunt înecate de furtună, chiar lângă Ostia, iar alte 100 venite pe Tibru sunt distruse de un incendiu „**prețul grâului nu se urcă** (*cuius pretio nihil additum est*)”. Pe de altă parte, Nero, însărcinând trei consulari cu încasarea veniturilor publice, nu pierde prilejul de a-i critica pe împărații de dinaintea lui, „care prin **mărimea cheltuielilor** (*gravitate sumptuum*) trecuseră peste încasările regulate. Din această pricină el era silit să dea anual republicii câte 60 de milioane (de sesterti) din propriul lui tezaur” (*Anale XV*, 18-vol. al II-lea, p. 290).

– „... Nero începu să dea **ospete** în localurile publice, slujindu-se de întregul oraș ca de palatul lui. Dintre toate aceste ospete celebre prin luxul și faima lor (*celeberrimae luxu famaque epulae*), voi pomeni ca pildă ospățul dat de Tigellinus, pentru a nu mai avea să povestesc despre felul acesta de **risipă nebună** (*prodigientia*)” (*Anale XV*, 37-vol. al II-lea, p. 304).

Nenumărate procese de delapidări de bani continuă, ba chiar se întetesc, în timpul lui Nero.

– „Dărnicia guvernatorilor nu era mai puțin împovărătoare pentru supuși decât chiar **lăcomia lor de bani** (*corripiendis pecuniis*), deoarece ei își acopereau **jafurile** (*libidine*), căutând să devină populari” (*Anale XIII*, 31-vol. al II-lea, p. 179).

– „Fostul consul, Lurius Varus, condamnat odinioară pentru **delapidare de bani** (*avaritiae criminibus*), fu reintegrat în senat” (*Anale XIII*, 32-vol. al II-lea, p. 179).

– Cossutianus Capito, urmărit de cilicieni „ca om pătat și nerușinat **fu condamnat pentru crima de a fi delapidat bani publici** (*lege*

- repetundarum damnatus est*)” (*Anale* XIII, 33-vol. al II-lea, p. 180-181).
- Lui Eprius Marcellus, delator celebru și acuzatorul lui Paetus Thrasea, lycienii îi intentează proces pentru „**jaf de bani**”, dar unii dintre ei sfârșesc prin a fi ei înșiși exilați, „ca și cum ar fi acuzat pe un nevinovat” (*Anale* XIII, 333-vol. al II-lea, p. 181).
  - Sulpicius Camerinus, fost proconsul al Africii, este acuzat „mai mult pentru abuz de putere decât pentru **delapidare de bani** (*captarum pecuniarum crimina*)” (*Anale* XIII, 52-vol. al II-lea, p. 198) etc.
  - În acest context, trebuie menționate și plângerile poporului împotriva „**samavolniciei** (*immodestiam*)” și „**lăcomiei** (*cupidines*)” publicanilor, care trebuia, negreșit, înfrânată, pentru ca nu cumva impozitele răbdate atâția ani fără murmure să nu devină odioase în urma unor **noi măsuri** (*novis acerbitatibus*) (*Anale* XIII, 50-vol. al II-lea, p. 196-197).

Cu toată „chemarea” lui Nero către formele estetice ale vieții, pe care el le percepea și impunea *sui generis*, către viața propusă drept spectacol, el nu putea ignora economia statului, dimpotrivă, era conștient că numai aceasta îi asigura libertatea histrionică de tip oriental. Așa ajunge Nero, consiliat, desigur, de anturajul său de specialiști, printre care P. Grimal îl citează pe Seneca, să inițieze câteva „măsuri economice”, unele dintre ele amintite de către Tacitus:

- tot în cel de-al doilea consulat al său, coleg fiindu-i L. Piso, adică în anul 57, „se vărsă în tezaurul public o sumă de 40 de milioane de sesterti **pentru a întări creditul statului** (*ad retinendam populi fidem*)” (*Anale* XIII, 31-vol. al II-lea, p. 179);
- de asemenea, în acel timp, „taxa de 1/25 asupra **vânzării sclavilor** (*vectigal venalium mancipiorum*), deși n-a fost respectată în fapt, a condus la transferarea de la cumpărător (*emptor*) la vânzător (*venditor*) și astfel, la creșterea prețurilor, de care vânzătorul era, desigur, interesat, la slăbirea comerțului: „Fiind trecută asupra vânzătorului, acesta mărea cu valoarea ei prețul vânzării” – explică istoricul (*Anale* XIII, 31-vol. al II-lea, p. 179). Așa se face că măsura nu și-a atins scopul, așa cum, de altfel, a remarcat Tacitus, întrucât vânzătorii nu se grăbeau să depună taxa amintită în vistierie, contribuind de fapt la micșorarea veniturilor statului.⁴

Din aceeași pornire către ostentație și liberalitate histrionică, dublată de „desele plângeri ale poporului împotriva samavolniciei publicanilor”, derivă și intenția lui Nero de a porunci „suprimarea tuturor impozitelor, **făcând astfel neamului omenesc cel mai frumos dar cu putință** (*idque pulcherrimum donum generi mortalium daret*)”. Cu multă diplomatie, senatorii, „lăudându-i mai întâi mărinimia, îi înfrânară totuși avântul, arătându-i „că imperiul se va distruge, dacă i se vor micșora veniturile pe care se sprijinea. **Suprimându-se vămile urma să se suprime și impozitele directe**

(*quippe sublatis portoriis sequens, ut tributorum abolitio expostularetur*). Cele mai multe **societăți de publicani** (*vectigalium societates*) fuseseră constituite de consuli și de tribunii plebei pe timpul de înflorire a libertății romane. De atunci, nu s-a făcut altceva decât **să se echilibreze bugetul încasărilor cu cel al cheltuielilor** (*ut ratio quaestuum et necessitas erogationum inter se congruerent*). **Lăcomia publicanilor trebuia, negreșit, înfrântă, pentru ca nu cumva impozitele răbdate atâția ani fără murmure să nu devină odioase în urma unor noi măsuri** (*temperandas plane publicanorum cupidines, ne per tot annos sine querela tolerata novis acerbitatibus ad invidiam verterent*)” (*Anale XIII*, 50-vol. al II-lea, p. 196-197).

Acestea erau, așadar, situația social-economică, intenția de tip „El Dorado” antic, samavolnicia publicanilor care putea deregla echilibrul dintre bugetul încasărilor și cel al cheltuielilor, provocând subsecvent mișcări sociale.

Și cu toată magnificența ostentativă și histrionică a lui Nero, s-a remarcat că scopul vizat de împărat era ca, la adăpostul samavolniciei publicanilor, să suprimе impozitele indirecte (*vectigalia*), înlocuindu-le cu cele directe, măbind astfel veniturile statului. În felul acesta, „suprimarea tuturor impozitelor” era de fapt o stratagemă care permitea introducerea impozitelor directe și în Italia, scutită de asemenea impozite. Senatorii sesizează stratagema, opunându-se propunerii împăratului, mai întâi cu diplomație, apoi cu argumente ferme, căci nu le convenea să renunțe la privilegiile care-i favorizau pe cetățenii romani din Italia. Pe de altă parte, nici societățile publicanilor nu priveau cu ochi buni trecerea încasării taxelor vamale în atribuțiile funcționarilor imperiali, păgubindu-i, astfel, chiar pe unii senatori care le finanțau și care aveau unele beneficii din astfel de finanțări. În caz că intenția reformatoare a lui Nero ar fi reușit, prețul cerealelor importate din provincii ar fi scăzut, acestea nemaifiind intermediare de societățile de publicani, obligându-i astfel și pe producătorii italici să scadă prețurile, comerțul s-ar fi descentralizat, iar plebea urbană – baza socială a lui Nero – ar fi fost favorizată.⁵

Nereușindu-i proiectul fiscal amintit, Nero trece la câteva măsuri economice, în stare să diminueze cel puțin samavolnicia și lăcomia publicanilor și, ca atare, să reducă riscul de mișcări sociale ale acestora:

- publicarea, respectiv transparența „învoielilor dintre stat și publicani private la orice impozite, care până atunci erau secrete”, putând fi, așadar, urmărite cu mai multă strictețe;
- „toate creanțele neurmărite timp de un an să rămână fără valoare”, o măsură care-i favoriza de bună seamă pe debitorii;
- scutirea militarilor de „orice impozite, afară de impozitele asupra bunurilor cu care ar face comerț”, evident în garnizoanele lor;

– „suprimarea taxei de 1/40 și 1/50 și a altor taxe introduse sub diferite nume de samavolnicia publicanilor” – scrie Tacitus, fără să detalieze ce însemnau propriu-zis aceste taxe;

– provinciile însărcinate cu transportul grâului se bucură de unele facilități, „hotărându-se ca să nu se mai treacă în censul averii corăbiile negustorilor și să nu se plătească dări pe ele” (*Anale* XII, 50-51-vol. al II-lea, p. 196-197).

Așadar, măsuri coercitive în principal, ca răspuns la „samavolnicia” și „lăcomia” publicanilor, semnalate de „desele plângeri ale poporului”.

Fără a avea o importanță oarecare în cauzalitatea economică a istoriografiei tacitiene, ci doar în informarea ca atare, menționăm, în cele din urmă, două cazuri atingente economicului:

– cel dintâi, un „fapt divers” de la Roma: o „acuzăție fățiș mincinoasă” împotriva lui Pallas și Burrus, rostită de un oarecare Paetus, „traficant celebru asupra mezaturilor publice”, în urma căreia „fu exilat și i se arseră registrele în care erau trecute creanțele fiscului uitate de multă vreme” (*Anale* XIII, 23-vol. al II-lea, p. 172);

– cel de-al doilea relevă credulitatea păguboasă în pretinsa descoperire a unui tezaur, care-l face pe Nero să ajungă „jucăria soartei (illusit Neroni fortuna)”: un oarecare Caesellius Bassus, cartaginez, îl convinge pe Nero că a găsit în ogorul său „o peșteră de o adâncime imensă, conținând o mare cantitate de aur nebătut, în drugi vechi de metal brut... coloane de aur, ascunse de veacuri pentru a mări **bogăția generației de acum** (*augendis praesentibus bonis*)”; Nero răspândește vestea, oratorii nu se zgârcesc în a-l linguși pe împărat, că iată, pământul nu dă numai recolte obișnuite, ci și tezaure; luxul creștea, vechile tezaure se istoveau în speranța găsirii celui nou; Nero făcea dărnicii peste dărnicii, încât „**așteptarea acestui tezaur a fost deci una din pricinile sărăciei publice** (*et divitiarum expectatio inter causas paupertatis publicae erat*)” (*Anale* XVI, 1-3-vol. al II-lea, p. 341-342) – comentează Tacitus cazul acesta fantasmagoric, integrându-l, cum era de așteptat, celorlalte „cauze economice” ale epocii lui Nero, care toate au condus la „sărăcia publică”, ea însăși constituindu-se într-una din cauzele căderii împăratului.

Războiul civil care a urmat sinuciderii lui Nero, succesiunea agresivă a celor trei împărați, vremurile de criză și incertitudine i-au prilejuit istoricului latin și câteva „referințe economice”, centrate de bună seamă pe „economia de război”, altfel spus pe cheltuielile pe care le cere războiul, pe pagubele materiale pe care le provoacă, pe cauzele economice ale diferitelor manifestări din acea perioadă, pe relațiile dintre factorul economic și forțele armatei, dintre factorul economic și „puterea romană” etc.

Mai reduse ca număr decât cele din *Anale*, dar nu mai puțin însemnate, referințele „economice” din *Istoriei*, cealaltă scriere majoră a lui Tacitus,

care însumează evenimentele acestei perioade, „luminează” din unghiul lor faptul istoric ca atare.

Enumerarea acestor referințe „economice” confirmă spuselor de mai sus.

– După răpunerea lui Iulius Vindex și a trupelor lui de către oastea din Germania, aceasta, „îngâmfată de prăzi și de glorie, căci fără trudă și primejdii câștigase victoria într-un război aducător de foloase, **punea bătăliile și răsplata pentru ele mai presus de soldă** (*praemia quam stipendia malebat*) ... Porniți, așadar, împotriva secvanilor și eduilor și apoi împotriva cetățenilor aparținând altor neamuri, **după cum ele aveau bogății mai mari** (*prout opulentia civitatibus erat*), ostașii erau însetați în inimile lor după cuceriri de cetăți, după jaful ogoarelor și prădarea caselor...” (*Istorie* I, 51-p. 99).

– O răstălmăcire a legii în timpul lui Otho, în care este implicat un fapt economic: „Își ocupară din nou locul în senat Cadius Rufus, Pedius Blaesus, Saevinus P. ... Ei fură osândiți sub Claudius și Nero pentru vina de **stoarcere de bani** (*repetundarum criminibus*); cei care i-au iertat găsiră cu cale ca, **schimbând numele lucrurilor** (*verso nomine*), ceea ce era iubire de arginți să pară a fi vină pentru vătămarea majestății, iar din ură față de un nume piereau și legile cele bune.” (*Istorie* I, 77-p. 115).

– Tot în timpul lui Otho, „**începu să bântuie foametea în rândurile poporului de rând, din lipsă de lucru și de provizii** (*fames in volgus, inopia quaestus et penuria alimentorum*)” (*Istorie* I, 86-p. 121).

– Iată, acum, cauzele care-i mânau în luptă pe ostași înaintea confruntării dintre Otho și Vitellius, clar dissociate de Tacitus în funcție de opțiunea „celor buni” pe de o parte, și a „celor mulți”, pe de alta, regăsindu-se mai apoi în aceeași ardoare pentru război: „... **cei mai buni din dragoste față de patrie** (*optimus quisque amor rei publicae*), dar pe **mulți** (*multos*) îi mâna **pofta de jafuri** (*dulcedo praedarum*), iar pe **unii sărăcia de-acasă** (*alios ambiguae domi res*); așa cu toții, buni și răi, doreau războiul din pricini felurite, dar cu aceeași ardoare.” (*Istorie* II, 7-p. 129).

– O observație demnă de timpurile moderne, în cuvântarea lui Suetonius Paulinus, care-i îndemna pe othonieni să temporizeze confruntarea cu vitellienii, motivându-și îndemnul că de partea othonienilor „toate erau îmbelșugate ... **bogății obștești și particulare și bani nenumărați, care sunt mai puternici decât armele într-un război civil** (*publicas privatasque opes et immensam pecuniam, inter civiles discordias ferro validiorem*)” (*Istorie* II, 32-p. 144).

– Altă relatare a situației economice și a implicațiilor acesteia în armată: „... **pentru că averea statului, secătuită până acum prin atâtea danii să ajungă pentru alte trebuințe** (*ceterum ut largitionibus adfectae iam*

imperii opes sufficerent), el (Vitellius n.n.) porunci să se reducă efectivele legiunilor și ale trupelor auxiliare ... măsură dăunătoare pentru stat și nu era nici pe placul ostașilor...; pe de altă parte, puterile lor erau sleite din pricina **îmbuibării** (*luxu*), potrivit vechii discipline și așezămintelor strămoșilor, **pe timpul cărora puterea romană se ținea mai bine cu bărbăție decât cu bani** (apud quos virtute quam pecunia res Romana melius statuit)” (*Istorie* II, 69-p. 164).

– Și încă o observație asupra creșterii valorii banilor în războaiele civile, precedată de constatarea mai vechii practici a expoliațiunilor: „... provinciile fremătau de pregătirea corăbiilor și a armelor, dar nimic nu apăsa asupra lor ca **stoarcerea de bani** (*pecuniarum conquisitio*): spunând mereu că **banii sunt nervul războiului civil** (*eos esse belli civilis nervos*), la căutarea lor Mucianus nu lua în seamă nici dreptatea, nici adevărul, **ci numai mărirea veniturilor** (*sed solam magnitudinem opum*)” (*Istorie* II, 84-p. 173).

– Cazuri de corupție în timpul domniei lui Vitellius: „... Caecina și Valens nu s-au dat înapoi de a pune mâna pe **casele, grădinile și bogățiile statului** (*domos, hortos opesque imperii*)” (*Istorie* II, 92-p. 178).

– O observație cu conotații „economice” asupra apucăturii libertilor, care, deși neîntrați în dreptul patronilor lor întorși din surghiun, „înceau în toate chipurile să-l zădărnicească, **ascunzându-și banii sau punându-i la adăpost pe la puternicii zilei** (*abditis pecuniis per occultos aut ambitiosos sinus*)” (*Istorie* II, 92-p. 179).

– Un sfat al lui Vespasianus, care se referă și la economia imperiului „... el mai adaugă și sfatul că, având în mâna lor Egiptul, **grâнарul Italiei, și veniturile din cele mai bogate provincii** (Asia Mică și Siria n.n.) (*quando Aegyptus, claustra annonae, vectigalia opulentissimarum provinciarum*), oștirea lui Vitellius, **lipsită de bani și de provizii** (*egestate stipendii frumentique*), va putea fi silită să se predea” (*Istorie* III, 8-p. 188).

– După înfrângerea vitellienilor, oștirea vespasienilor voia să-i prăpădească pe cremonezi din mai multe motive, dar mai întâi din „**pofta ei înnăscută de jaf** (*insitam praedandi cupidinem*)” (*Istorie* III, 32-p. 203).

– O mărturie asupra finanțelor statului la începutul domniei lui Vespasianus: „**Pretorii tezaurului ... se plâneau de sărăcia statului și cereau o stavilă pentru cheltuieli** (*praetores aerarii ... publicam paupertatem questi modum impensis postulaverunt*)” (*Istorie* IV, 9-p. 244).

– Nici domnia lui Vespasianus n-a fost scutită de cazuri de expoliațiuni ale provinciilor: un „Antonius Flamma, învinuit de locuitorii din Cirenaica, a fost osândit pentru **stoarcere de bani** (*lege repetundarum*) și trimis în surghiun pentru cruzime” (*Istorie* IV, 45-p. 269).

– Un rebel tencter propune chiar ca averile romanilor „ce vor fi uciși să fie în comun”, potrivit cutumelor țării lor, adică în așa fel „ca nimeni să nu

poată dosi ceva sau să despartă bunul său de cel obștesc” (*Istorii IV*, 64-p. 282).

– O observație generală asupra dinamicii economiei romane în timp de pace și de război o avem în cuvântarea pe care Petilius Cerialis o ține în adunarea trevirilor și a lingonilor răsculați: „... căci nici pacea între neamuri nu se poate ține **fără oști** (*sine armis*) și nici oștile **fără plată** (*sine stipendiis*) și nici plățile **fără tribut** (*sine tributis*)... Norocul și ordinea statornicită de noi de opt sute de ani au înălțat această clădire măreață, care nu poate fi nimicită decât cu pieirea celor ce vor nimici-o; dar primejdia cea mai mare este pentru voi, care aveți **aur și bogății, pricini de căpetenie ale războaielor** (*aurum et opes, praecipue bellorum causae*)” (*Istorii IV*, 74-p. 290).

– O ultimă notiță „economică” referitoare la creșterea puterii iudeilor: „Căci toți ticăloșii care-și urgiseau credințele strămoșești îngrămădeau acolo (tezaurul templului n.n.) **danii și bani grei; de aici a crescut puterea iudeilor** (*tributa et stipes illuc, unde auctae Iudaeorum res*)” – scrie istoricul latin, neuitând să adauge „buna credință neclintită între ei, mila lor mereu gata, dar o ură dușmănoasă față de toți ceilalți” (*Istorii V*, 5-p. 301).

* * *

Factorul economic își are locul lui de importanță în etiologia istorică tacitiană, cel puțin prin nenumăratele „trimiteri” pe care le-am văzut mai înainte, și care, negreșit, nu pot fi ocolite de nimeni. Istoricul latin trimitea potrivit percepției sale și a nivelului la care ajunseseră studiile antice latine, economia imperiului, nu de puține ori pusă în paralelă cu economiile altor popoare sau conexată altor evenimente.

Să nu uităm nici pragmatismul specific romanilor, nici eficiența administrației imperiale, totdeauna interesată de scoaterea unui profit oarecare.

Considerăm, așadar, că prezentarea analitică a „trimiterilor economice” tacitiene ajunge să fie inevitabilă, întrucât „luminează” și din unghiul acesta opera marelui istoric.

NOTE:

¹ Apud Erich Auerbach, *Mimesis. Reprezentarea realității în literatura occidentală*, în românește de I. Negoitescu, ELU, București, 1967, p. 42.

² Raymond Bloch – Jean Cousin, *Roma și destinul ei*, traducere și note de Barbu și Dan Slușanschi, Meridiane, București, 1985, vol. al II-lea, p. 76.

³ Ibidem, pp. 76-77.

⁴ Cf. Eugen Cizek, *Secvență romană (Mijlocul secolului I al erei noastre)*, prefață de acad. Emil Condurachi, traducere de Sanda Chiose Crișan și Constantin Crișan, Editura Politică, București, 1986, p. 128.

⁵ Cf. Mario Attilio, *Nerone i suoi tempi*, reeditare, Milano, 1973; Eugen Cizek, *Op. cit.*, pp. 128-129.

N.B. Am folosit următoarele ediții: Cornelius Tacitus, *Annales* I, edidit E. Koestermann, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum, Teubneriana, Leipzig, 1971; *Historiae* II.1, edidit E. Koestermann, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum, Teubneriana, Leipzig, 1969. Traducerea în limba română aparține lui Eugen Lovinescu, *Annalele lui Cornelius Tacitus*, I (*Domnia lui Tiberius: cărțile I-VI*), Tipografia „Jockey-Club” I. C. Văcărescu, București, 1916; II (cărțile XI-XVI), Tipografia „România Nouă”, București, 1922; traducerea *Istoriilor* este semnată de N. Lascu, *P. Cornelius Tacitus, Opere II. Istorii*, Editura Științifică, București, 1963.

RÉSUMÉ

Notre étude essaie d'argumenter l'importance du facteur économique dans la causalité historique tacitienne, par la présentation analytique des considérations économiques de l'historien.

SATYRICON-UL, SIMPTOM AL UNEI CRIZE CULTURALE

Ilena DUȚĂ

În varianta sa originală, *Satyricon*-ul pare să fi fost un roman de proporții ample dacă, după cum atestă unele manuscrise, varianta conservată ar reprezenta doar cărțile 14, 15, 16. Acesta ar comporta tiparele unui roman-fluviu, conținând totodată și o adevărată frescă a epocii, prin numeroasele referințe la contemporaneitate. De exemplu, unele arii fredonate de personajul Trimalchio au fost atribuite lui Menecrates, cunoscut cântăreț din vremea lui Nero; Petraites, gladiatorul admirat de același Trimalchio, a fost o persoană reală, ca și Apelles, actor din timpul lui Caligula, de asemenea menționat în roman. Polemicile literar-culturale sunt în mare parte reale, evocând cu fidelitate schemele mentale ale epocii.

Romanul poate fi interogat astfel cu privire la polarizările ideologice și stereotipiile sistemului cultural în care se înscrie. Datorită „activității modelizante”¹ a textului literar, construit ca model al lumii, este posibilă anchetarea acestuia în legătură cu dinamica mecanismelor culturale și reconstituirea dominantelor sale ideologice.

Informațiile furnizate de *Satyricon*, cu referire la epoca sa, au generat însă și numeroase ambiguități. Titlul însuși a fost considerat ambiguu, el fiind interpretat fie sub forma „cărți de satire” (*satyricon libri*), fie „cărți cu trepăduși ai scenei” (după cercetătoarea Luiza Campuzano)². Autorul a stârnit de asemenea enigme: romanul a fost atribuit de manuscrise unui anume Petronius Arbiter, numit astfel pentru prestigiul de arbitru al eleganței; acesta a fost identificat în persoana lui Titus Petronius Niger, consul al anului 62 d.C. Data redactării romanului a fost stabilită între anii 61-66 d.C., deși au existat ipoteze care o deplasau în sec. II-III d.C.

Ambiguitățile *Satyricon*-ului nu se epuizează în discuțiile referitoare la titlu, tipare compoziționale, apartenența la romanesc; ele subzistă la nivel de profunzime, cel al structurilor actanțiale și ideologice, inducând textului o viziune schizomorfa.

Au fost remarcate la nivel de intrigă: existența unor structuri picarești; efervescența evenimentială; umplerea spațiului narativ, atât pe orizontală (înlănțuirea nelimitată a episoadelor, „*enchaînement*”³), cât și pe verticală (inserția în narațiune a unor seturi de povestiri, „*enchâssement*”); caracterul

stupefiant, absurd al multor acțiuni, ceea ce a determinat comparația cu *Candid* al lui Voltaire⁴ etc.

Cu privire la structura globală a *Satyricon*-ului, E Cizek⁵ a decelat existența a trei nivele ale textului: un nivel de profunzime, marcat de opțiunea pentru filozofia epicureică, un nivel de suprafață, structurat prin ansamblul peripețiilor de factură picarescă, și un nivel intermediar, al derizivității obținută prin parodie și caricatură. Epicureismului, ca atitudine fundamentală a romanului, același cercetător îi conexează și o dimensiune problematizantă. Aceasta ar rezulta din frecvența polemicilor de natură estetică, a reflecțiilor sociologice și culturale în spațiul *Satyricon*-ului; ea ar fi însă o dimensiune laterală, punctul focal al romanului constituindu-l răătăcirea aventuroasă a personajelor, trăirea imanentistă a lumii, respectiv rezolvarea prin răs a tuturor tribulațiilor. Epicureismul, în variantă hedonistă, ușor ironică, ar asigura unitatea structurală a romanului.

Analiza pe care am întreprins-o ne-a condus spre observația că materia hedonistă, de sorginte epicureică, este o formă de deghizare a unei stări generalizate de criză; aceasta poate fi reperată prin structurarea obsesivă a textului în jurul unor tipare narrative și actanțiale. Dimensiunea epicureică ne apare deformată caricatural, relevând o fractură în profunzimea a textului.

Pe aceste considerente, propunem investigarea ideologiei textului, în corelație cu identificarea scheletului actanțial, dat fiind faptul că: „o structură ideologică se manifestă atunci când conotații axiologice sunt asociate unor roluri actanțiale înscrise în text. Atunci când un schelet actanțial este investit cu judecăți de valoare, iar rolurile vehiculează opoziții axiologice ca Bun vs Rău, Adevăr vs Fals (sau chiar Viață vs Moarte sau Natură vs Cultură) textul își expune ideologia în filigran.”⁶

Delimitarea nivelelor textului narativ este utilă demersului adoptat și poate aduce clarificări în ceea ce privește localizarea conflictului textual. În studiul: *Structurile narrative și istoria*, Cesare Segre indică patru nivele în funcție de care poate fi examinat un text narativ, prin relaționare cu un anumit context cultural: (1) discursul (ansamblul elementelor lingvistice și stilistice); (2) intriga (elemente de construcție și montaj ale povestiri); (3) fabula (materiale antropologice); (4) model narativ (concepte cheie și logica acțiunii)⁷.

Raportul între sistemul cultural și sistemul literar al unei epoci se stabilește prin intermediul unor scheme semiologice, acestea constituind „niște stereotipe de ordin semnificativ”⁸. Ele evocă „un ansamblu de posibilități de semnificare în care se reflectă toate elementele unei civilizații”⁹. Pe baza acestor scheme, scriitorul concepe resorturile acțiunii, cadrul socio-economic în care se derulează, statutul antropologic al personajelor.

O atare analiză a tiparelor de acțiune și a dimensiunilor axiologice implicate ne-a relevat structura scindată a textului: acesta afișează o viziune epicureică, prin organizarea intrigii ca înlănțuire de aventuri; logica acțiunii și conceptele cheie vehiculate denunță însă o criză a sistemului valoric al epocii.

Observațiile cercetătorului britanic John Patrik Sullivan¹⁰, cu privire la comportamentul antieroiilor, marcat de scopofilie, exhibiționism și atitudine de „voyeur”, se susțin prin punerea în criză a însuși modului de articulare a acțiunii. Modelul romanesc elaborat de acesta pentru *Satyricon* este fundamentat pe o viziune a crizei valorilor, simptomatice prin marginalitatea personajelor, prin ambiguitatea lor psihologică și socială.

Subiectul romanului îl constituie aventurile studentului Encolpius (care este și narator) și ale prietenilor săi, colegul Ascyltos, profesorul Agamemnon, copilul Giton. Două evenimente sunt marcante în seria peregrinărilor lor, întrucât conduc la delimitarea a două secțiuni aparte: întâlnirile cu personajele Trimalchio și Eumolpus. Astfel, cele 141 de capitole ale romanului au fost împărțite în trei secțiuni, fiecare patronată de către un personaj: primele 25 sunt cunoscute ca *aventuri ale lui Encolpius* și conțin tribulațiile acestuia prin diverse locuri (o școală de retorică, un bordel, etc.); cap. 26-82 erijează pe scena narativă figura libertului îmbogățit Trimalchio, organizatorul unui banchet de proporții, care dă și numele secțiunii a doua (*ospățul lui Trimalchio*); ultima secțiune expune peripețiile bătrânului poet rătăcitor Eumolpus, asociat cuplului Encolpius-Giton.

Fabula *Satyricon*-ului, ca schemă fundamentală a acțiunilor romanești, comprimă seria evenimentelor traversate de personajul-narator Encolpius. Întâlnirile succesive cu Trimalchio și Eumolpus, deși desfășurate în același cadru, dezvoltă structuri autonome, în funcție de orizontul de așteptare și acțiune al personajelor. Raportate la fabula integrală a romanului, cele două episoade provoacă o distorsiune în structura acesteia, configurându-se ca excrescențe ale unui trunchi comun: episodul trimalchian crește peste ordinea evolutivă a personajului Encolpius, aceasta fiind trecută în latență, înăbușită (Encolpius *suportă* derularea ospățului, de care se va elibera prin fugă); secțiunea lui Eumolpus desfășoară interferent cele două linii narative (destinul poetului și cel al studentului, ambii rătăcitori, se contaminatează reciproc, deformându-se prin îngroșare). Prin suprapunerea, respectiv încrucișarea principalelor linii de acțiune, romanul dispune de o arhitectură barocă; însă imbricarea acestora se realizează mai cu seamă la modul convulsiv (ca intensificare și deformare) decât în sensul exuberanței formelor.

În mod similar, itinerariile narative urmate de fiecare dintre cele trei personaje focale se dezvoltă torsionat: tiparul de acțiune la care subscriu

constă într-o permanentă deviere de la situația în care au fost inițial depuse. Personajele sunt prinse iremediabil în această fugă continuă dinspre o stare A către o stare B. Insistența cu care încearcă un alt curs narativ este maniacală, și aceasta, pe măsura forței gravitaționale prin care recad în starea lor inițială. Alternanța același-altul informează în profunzime proiectele de acțiune ale personajelor.

Amenințat mereu cu pierderea partenerului său de dragoste, Encolpius acționează obsesiv în direcția stabilizării acestei relații; bogat, dar supus, ca orice muritor, perisabilității vieții, Trimalchio crede că poate opera o substituție ontologică, sustrăgându-se morții prin umplerea excesivă a clipei; prigonit de ceilalți datorită profesiei de poet, Eumolpus își afirmă repetat acest statut, cu speranța obținerii acordului social în vederea reintegrării sale.

Personajele cred, speră sau își doresc intens schimbarea sorții; întregul efort este canalizat spre reconfigurarea propriilor trasee existențiale. Prin ancorarea într-o altă situație narativă, personajele avansează implicit previziuni asupra evoluției lor; finalmente, desfășurarea fabulei nu contrazice, dar nici nu confirmă parcursul evenimential intenționat (dorit) de personaje. Cele două stări narative, cea de care se fuge (A) și cea către care se fuge (B), se combină ambiguu: nu se mai poate discerne asupra caracterului împlinit sau deficitar al stării lor finale. Această ambiguitate denotă caracterul închis, derutant al fabulei.

Recurența acelorași structuri narative în cele trei secțiuni romanești semnaleză identitatea structurilor actanțiale, degajate de sistematica rolurilor. Construită ca o izotopie narativă la nivelul de abstracție cel mai eficient interpretării, fabula comportă aceleași structuri de alternanță. Personajele sunt angrenate în conceperea unor cadre fixe de viață, supuse însă unei perpetue subminări. Acțiunile lor sunt univoc direcționate, în temeiul unor atribute unice, cum ar fi: bogăția, pentru Trimalchio; profesia de poet, pentru Eumolpus; starea de îndrăgostit, pentru Encolpius.

Mediatoare între articulațiile narative și cele actanțiale, noțiunea semiotico-textuală de lume narativă poate surprinde conjugarea unor scheme de acțiune și a unor proprietăți, pe care se întemeiază comportamentul personajelor în calitate de indivizi care o populează. Monomania celor trei personaje definește tiparul comportamental fixat în jurul hipostazierii unei proprietăți singulare. Tot ceea ce scapă acestui perimetru aruncă personajele în zona instabilității trăită angoasant. Universurile narative în care evoluează acestea se construiesc pe baza unor scheme conceptuale binare, în care unul dintre termeni este negația celuilalt. Om avut, bogătașul Trimalchio este măcinat de o lipsă profundă (scurgerea vieții); studentul îndrăgostit Encolpius este contrariat de raptul continuu asupra iubitelui său;

subversiunea la adresa poetului Eumolpus constă în nerecunoașterea exact a acestei dimensiuni a personalității sale.

Structurile de lumi prefigurate de cele trei personaje, pe baza dorințelor /intențiilor lor, se circumscriu disjunct. Diformitatea acestor constructe constă în aspectul monolitic, dat de unidimensionalitatea indivizilor care le concep; la celălalt pol se află pericolul unei permanente subversiuni.

Viziunea schizomorfă a romanului se întemeiază pe identitatea structurală a celor trei secțiuni, fiecare dintre acestea relevând sciziuni profunde sub aspect ontologic: schema alternantă afirmare-negare descrie mecanismul lor de funcționare. Cu un statut social precizat, personajele Trimalchio, Encolpius și Eumolpus introduc în aceste tipare diferite seturi valorice; prin afirmarea-negarea acestora, ideologia romanului semnalează stări de criză, disfuncționalități în angrenajul cultural al epocii.

Orbita pe care se derulează existența libertului Trimalchio este polarizată de următoarea bază conceptuală: pe de o parte, *viața*, reduționist înțeleasă ca afirmare exclusiv a valorilor materiale (bogăție – mâncare), de cealaltă parte, iminența *morții* resimțită acut.

Ocurența acestor concepte este identificabilă chiar în fragmentul situat ca prag epic al episodului cinei:

*„Cum, nu știți, ne zise, la cine se dă azi un ospăț? Trimalchio, un om foarte distins, are, în sala-i de mâncare, un orologiu cu un trâmbițaș dedesubt, ca să-i sune la fiecare ceas, pentru a ști cât a mai pierdut din viață”*¹¹

Întrebarea funcționează ca o formulă-ghid pentru topicalizarea secțiunii de mijloc a romanului. Ea este susținută prin deplasarea personajelor spre noul spațiu narativ relatată în fragmentul imediat următor: *„Ne îmbrăcărăm cu îngrijire, uitând de tot ce pășisem și porunciră lui Giton care îndeplinea cu foarte mare plăcere serviciul de sclav să ne urmeze la baie.”*¹²

Individualizarea topicului unui text conduce la fixarea limitelor și a condițiilor sale de coerență; este un fenomen pragmatic (o ipoteză de cooperare), care servește actualizării unor proprietăți semantice și stabilirii unui nivel de coerență interpretativă (izotopia ca fenomen semantic). Topicele dispun, în spațiul textual, de o organizare ierarhică, pe mai multe nivele: topice de frază, topice discursive, topice narrative și macrotopice.

Același fragment introductiv al secțiunii ospățului, în baza căruia este actualizat, prin semnale explicite, topicul narativ, invită la decelarea unui topic de profunzime, necesar construirii de ipoteze cu privire la valorile ideologice vehiculate. Reconstrucția acestui macrotopic are la bază cuvintele cheie reiterate de text, aranjate într-o dispoziție binară: prima parte

a fragmentului distribuie abundant termenii „ospăț”, „om foarte distins”, „sala-i de mâncare”; partea a doua utilizează același mecanism distributiv pentru termenii „orologiu”, „la fiecare ceas”, „cât a mai pierdut din viață”.

Este vorba, așadar, despre un ospăț, la care urmează să participe personajele, dar acesta apare complementar alunecării iremediabile în moarte, ca figurare a ideii de viață. Topicul reconstituit la acest nivel conduce spre ideologia textului, afirmată prin opozițiile axiologice abundență-lipsă, viață-moarte. Cele două arii semantice sunt juxtapuse și controlează la paritate fragmentul introductiv al ospățului; pe baza lor se configurează liniile izotopice ale acestei secțiuni.

Aceleași nuclee semantice desemnează proprietățile esențiale prin care este definit, ca individ, Trimalchio. Esențialitatea unei proprietăți este dată de gradul de implicare în realizarea scopurilor topicului textual și asigură structura minimală a unei lumi narrative. Sub acest aspect, libertul Trimalchio este posesorul unei imense averi și, prin aceasta, marcat cu distincție socială, dar același individ este marcat de conștiința vacuității ontologice („știe mereu cât a mai pierdut din viață”).

Cu asemenea valențe sintactice, matricea de lume în care evoluează Trimalchio este originar schizomorfă, iar singurul mod de acțiune proiectat de personaj constă în camuflarea fisurii. Structurat prin componentele: bogăție, manifestată ca belșug de hrană, și percepție acută a iminenței morții – acesta nu-și poate configura alte itinerarii de viață decât sub forma unei permanente conversiuni la principiul abundenței. Mizând pe factorul bogăție, Trimalchio concepe o lume alternativă în care există o variantă potențială a propriei persoane, absolutivă de labilitățile *Sorții*.

Organizarea ospățului se încadrează unei atare concepții, fiind menit să asigure suport ontologic pentru o ființă coagulată din proprietăți contrare (abundență-lipsă), afirmată ca un construct oximoronic. Pe acest tipar se mulează imaginea libertului Trimalchio și în cadrul celor trei apariții succesive din preludiu.

Cea dintâi apariție reia, printr-un scenariu simbolic, disjunctia ontologică prin care personajul se raportează la lume, imaginea sa construindu-se contrastant, prin opozițiile bătrânețe (degradare) – tinerețe (regenerare): „... când deodată zărirăm **un om bătrân și chel și îmbrăcat cu o tunică roșcată, jucându-se cu mingea în mijlocul unor copii cu părul lung**”¹³ (sn).

Cea de-a doua apariție expune o imagine hiperbolică a acestuia, crescută prin mitologizarea istoriei personale. Un tablou cuprinzând tot peretele immortalizează scena în care „Mercur ridică pe Trimalchio de bărbie și-l urca pe o tribună înaltă. În întâmpinare ieșise Norocul cu cornul abundenței plin și cele trei ursitoare torcând fire de aur”¹⁴.

Cu cea de-a treia și cea mai pregnantă apariție, imaginea libertului este contorsionat subîntinsă de focalizarea corpului la extremități, cap (fastuos împodobit) – degetul cel mic (magnificat prin strălucirea aurului):

„... când iată că fu adus și Trimalchio în sunetele muzicii și cum sta așezat între perne foarte mici, ne făcu să râdem fără voie. Capu-i ras ieșea dintr-o manta stracojie și împrejurul gâtului, îngreunat deja de alt veșmânt, îi mai puseseră o batistă cu margini roșii din care atârnavă ciucuri de o parte și de alta. În degetul cel mic avea un inel mare aurit, la încheietura degetului următor avea un inel mai mic, care, după cum mi s-a părut, era cu totul de aur, cu stele de fier lipite pe el”¹⁵.

Motivația ospățului este direct enunțată: „vai, mai mult decât bietul om trăiește vinul! Haide atunci să ne înveselim. Vinul e viața și vă dau vin cu adevărat, din timpul lui Opimius”¹⁶ – perorează Trimalchio, la deschiderea banchetului, pe marginea perenității „vinului de Falern, de o sută de ani”¹⁷. Un scenariu alegoric, prin care un schelet de argint este lăsat să cadă pe masă întărește cuvântarea gazdei, stimulându-i creativitatea, într-o variantă caricaturală a epicureismului:

„Vai, sărmanii omuleți
Un nimic suntem noi, bieți!
Oase fi-vom de-om muri
Pe trai deci, cât vreme-o fi”¹⁸.

Există însă și o motivație implicită, subtil deghizată, dar deductibilă din ocuparea întregului spațiu al preludiului cu imaginea multiplicată și supradimensionată a amfitrionului. Ipostazierea persoanei sale erodată de o criză ontologică, drept prag al derulării ospățului, îi induce acestuia o funcție degenerată. Actul de mâncare în colectiv, pe care-l reprezintă ospățul, nu are aici o finalitate pozitivă, regeneratoare, precum în ospețele populare descrise, mai târziu, de Rabelais. Oamenii poftiți să mănânce împreună nu interacționează autentic, printr-o fuziune a hotarelor, încurajată de abundența mâncării. Hrănirea acestora de către Trimalchio este un surogat al propriei nutriții, un mod imaginar de a-și asigura un spor de ființă. Îndestulându-i pe Alții în fața Sa, Trimalchio forțează creșterea propriului corp, amenințat de moarte cu destrucția. Nu omul generic se îngrașă pe socoteala lumii, întâlnindu-se cu ea într-o benefică omogenizare, ci acest corp generic, colectiv este adus în fața *Corpului Individual*, întărindu-l și supradimensionându-l.

Este relevant, pentru această creștere de sine, faptul că istoria personală a libertului se dezvăluie treptat, pe parcursul ospățului, începând cu prezentarea în cheie mitologico-allegorică din preludiu și culminând cu înfățișarea ei nudă (cap. 75, 76, 77).

Relația *Sa* cu *Ceilalți* devine tot mai vizibil marcată de reacții adverse: cu cât corpul individual crește pe un fond euforic, cu atât corpul colectiv alunecă într-un con de umbră disforic. Semnele de sațietate în rândul oaspeților se înmulțesc pe măsura exuberanței amfitrionului: „*Toate acestea ar mai fi fost de suportat dacă, un fel de mâncare mult mai grozav nu ne-ar fi făcut să preferăm a muri de foame, decât să ne atingem de el*”¹⁹. Actul mâncării dobândește un indice de agresivitate în cap. 70, unde imboldul dat comensalilor se răsfrânge în aria de conotație a destructivului, a ucigătorului: „... și porunci numaidecât să se aducă aceste cuțite și le privi cu admirație. Ne dete permisiunea de-a le încerca tăișul pe obrazu-ne”²⁰.

Relațiile necesare dintre personaje (relații de interdependență contextuală și de identificare reciprocă într-un spațiu narativ) le distribuie pe acestea în două clase: de o parte oaspeții (personajele primei secțiuni, la care se adaugă altele noi), de cealaltă parte, amfitrionul Trimalchio. Pe măsură ce acesta abuzează de autoritatea de gazdă, transformând ospățul într-un consum forțat de alimente menite să-i etaleze bogăția, relația de ospitalitate degenerază într-o relație de tipul opresor-victimă. Ajunși la limita suportabilității stomacului și ochiului deopotrivă, asfixiați de persoana gonflată a lui Trimalchio, oaspeții se salvează prin fugă (cap. 78).

Acestea două constituie principalele roluri actanțiale încarnate de personaje (opresor-victimă), întrucât rolurile secundare de prestator-obstructor, jucate de sclavi însărcinați cu servitul cinei, sunt prelungiri ale acțiunii inițiate de Trimalchio: ei își îndeplinesc sarcina din porunca acestuia, iar obstrucțiile (de exemplu, spargerea unui vas) sunt de cele mai multe ori false, intenționând efecte sporite de surpriză.

Fabula acestei secțiuni a romanului se construiește sub forma reluării succesive a aceluiași scenariu actanțial: un agent voluntar (Trimalchio), obținând beneficiile unor prestatori, reușește să asigure succesul întreprinderilor sale (îndestularea oaspeților cu câte un fel nou de mâncare) și, prin aceasta, să se aproprie de scopul major al acțiunii inițiate (remedierea lipsei provocate de scurgerea vieții printr-o hrănire = trăire abundente). Scenariul se repetă pentru fiecare fel de mâncare servit, aceste acțiuni reprezentând tot atâtea „*însărcinări-mijloc*” angajate în îndeplinirea unei „*însărcinări-scop*”²¹. La capătul seriei celor două scenarii se produce o dislocare în chiar proiectul de acțiune inițiat de Trimalchio: scopul însuși se absoarbe în mijloc, iar valorile se omogenizează prin echivalarea banchetului cu propriul parastas. Cel de-al nouălea scenariu al servirii bucatelor se desfășoară sub semnul unei duble invitații (ambiguizare a intenției), întrucât celei pentru un banchet orgiastic, ca trăire isterică a clipei, i se adaugă invitația la ospățul-parastas: „*Închipuiți-vă că sunteți la parastasul meu*”²².

Conștiința pe care agentul Trimalchio o dobândește cu privire la rezultatul întreprinderilor sale este, de asemenea, ambivalentă; reacțiile de ordin hedonic prin care se manifestă sunt relevante (râsul-plânsul).

Disjuncția ontologică, formulată în fragmentul introductiv al cinei, survine în finalul acesteia, puternic ambiguizată. Cele două diferențe axiologice majore, viață-moarte nu se conciliază și nu se șterg în derularea demențială a banchetului. Simptome clare ale subzistenței opoziției pe tot parcursul petrecerii se manifestă prin inserția, sub forma conversației convivale, a două segmente narrative centrate pe temele viață, respectiv moarte.

Cea dintâi conversație este ocazionată de retragerea tiranicului amfitrion și se desfășoară în spațiul a șase capitole (41-47): „*În lipsa tiranului, căpătându-ne libertatea, începurăm a intra în vorbă cu oaspeții*”²³. Pe fondul deplângerii stării de criză economică a orașului, conviviile se retrag în evaluarea dimensiunilor vieții: „*Vai, vai, suntem purtați încoace și încolo ca niște bășici. Nu prețuim nici cât o muscă!*”²⁴ – apreciază Seleucus. Modelul de viață elaborat de aceștia este marcat de contragerea extremă a cadrelor, dintr-o patologică grijă pentru conservarea de sine: „*Ziua, zise el [Damas], nu-i nimic. N-apuci să te învârtești bine și se face noapte. De aceea, nimic nu-i mai bine decât de-a te duce din pat drept la masă și mi-a fost, binișor, frig. De abia m-a încălzit baia*”²⁵. La acestea, Seleucus adaugă corectiv: „*Eu, zise, nu mă îmbăiez în fiecare zi, căci o băiță e ca cel ce bate la piuă: apa are dinți și, în fiecare zi, ne ia câte ceva din viață*”²⁶.

Cel de-al doilea segment narativ focalizează tema morții, într-o pastă groasă, exclusiv prin aspectele ei terifiante: povestea cu strigoi a lui Niceros, care precede strategic apariția la ospăț a antreprenorului Habinnas, îi stimulează amfitrionului înscenarea propriei morți.

Dezvoltarea amplă a celor două nuclee tematice certifică imposibilitatea transgresării lor. Juxtapuse la începutul ospățului, cele două ordini axiologice se amestecă în final și se încorporează în materia omogenizatoare pe care o constituie mâncarea.

Această dinamică denunță o criză valorică profundă, plasând finalul episodului cinei în aria fenomenelor marcate de „dublul monstruos”. Apariția și manifestarea lui au fost cercetate de René Girard²⁷, în cadrul studiilor pe tema „dorinței mimetice”, cu referire atât la contextul civilizațiilor arhaice, cât și la cel al civilizației moderne. Termenul se aplică „*tuturor fenomenelor de halucinație provocate de reciprocitatea ignorată, în paroxismul crizei. Dublul monstruos apare acolo unde se aflau în etapele precedente un Altul și un Eu separați întotdeauna de diferența oscilantă*”²⁸.

Trimalchio își construiește propria identitate prin asimilarea seriei valorice bogăție-abundență de hrană-viață și prin raportare opozitivă la seria ireversibilitate a clipei-conștiință a golului ontologic-imența morții.

Relația identitate-alteritate se manifestă sub forma unor înfruntări axiologice, care subîntind conștiința personajului cu privire la definirea unui concept de sine. Această sciziune a identității este încarnată la nivel actanțial prin relații necesare care, inițial, juxtapun clasele de indivizi amfitrion-oaspeți, iar ulterior le opun sub forma opresor-victimă.

Personajele care figurează cele două ordini valorice (Trimalchio, marcat de abundență – oaspeții, marcați de lipsă) evoluează monocord, într-o singularitate extremă, incapabile să surprindă realitatea celuilalt. Oaspeții nu-și pot percepe decât poziția lor, a îndestulațiilor cu mâncăruri alese, pe fondul unor scenarii fastuoase; prin intensificare și exces, condiția acestora degenerează treptat, devenind marionete îndopate cu alimente indigerabile. Ei nu văd decât *plinul*, ca diferență majoră față de deficiența condiției lor, sub a cărui greutate se prăbușesc în final. De cealaltă parte, Trimalchio nu vede decât *golul* pe care se grăbește să-l umple, dar care-l invadează în cele din urmă, direcționându-i imaginația spre înscenarea propriei morți.

Valoarea obiectului (mâncarea) se șterge în acest du-te-vino care, de cel puțin nouă ori, pune față-n față amfitrionul și oaspeții: nu rămâne decât simulacrul gestului de umplere a unui stomac disponibil. Totul se centrează pe imaginea unui trup generic grotesc, neîmplinit, polarizat între planul material-corporal de sus (gura) și planul material-corporal de jos (oala de noapte și actul excreției sunt elemente recurente pe întreg parcursul ospățului).

Golirea obiectului de orice valoare intrinsecă, de orice substanță se produce cu cel de-al optulea rând de bucate: porcul, o invariantă în șirul mâncărilor servite, omogenizează de data aceasta variațiunile, căci totul este preparat din carne de porc. Acest fel de bucate, cu tot aranjamentul baroc, suportă o reducere definitivă la o singură materie și la un singur corp: „*Prieteni, ceea ce vedeți pus aici e preparat dintr-un singur corp*”²⁹ – explicitează Trimalchio.

Amplitudinea gestului vizează cuprinderea cosmică, reunind pe aceeași tavă viețuitoare ale cerului și ale apei: „*o găscă îndopată având în jur pești și tot felul de păsări*”.³⁰ Ocazia de a-și manifesta grandomania este irezistibilă pentru amfitrion: „*Așa să cresc în avere, nu în trup, dacă toate acestea nu le-a preparat bucătarul meu din carne de porc!*”.³¹ Exuberanța gazdei intersectează însă cu dezgustul oaspeților, care „*preferă a muri de foame*”³² decât să guste și această sumă a mâncărilor trimalchiene.

De altfel, exaltările și deprimările alternează ciclotimic, pentru fiecare clasă de personaje: Trimalchio exultă cu fiecare rând de bucate și se întristează, la început disimulat, pentru false obstrucții, apoi din ce în ce mai serios și grav, pe măsura alunecării spre tematica scenarizată a morții; oaspeții, de asemenea, se înveslesc cu fiecare servire a bucatelor și se îngrijorează la amintirea foamei din oraș, în cele din urmă, mâncatul însuși devenit act opresiv, îi fixează într-o atitudine descurajantă. Stările finale sunt confuze, râsul – plânsul în care sucombă Trimalchio este contagios, amestecând halucinatoriu toate oscilațiile timice anterioare; și victima și opresorul sunt contaminați de aceeași afectivitate ambiguă.

În concluzie, modelul actanțial prin care se structurează episodul ospățului dezvoltă schema „rivalității mimetice”³³, generată de „dorința mimetică”, fenomene simptomatice pentru stările de criză. Marcat constitutiv de lipsă, *subiectul* își orientează dorința numai aparent asupra *obiectului*, cel cu adevărat dezirabil fiind *rivalul*. El este suspectat a fi deținătorul ființei superioare, autentice, garant al echilibrului ontologic.

Trimalchio dorește ființa de care se simte lipsit și cu care toți ceilalți i se par înzestrați; mâncarea, ca obiect aruncat între ei, este o grosolană substanțializare a ideii de ființă. De altfel, în toate aparițiile sale, mâncarea înseși este supusă unui proces de resubstanțializare, de întărire a propriei substanțe prin aliajul cu materii grele. Servitul gustării este ilustrativ în acest sens: „*Pe masa de gustare era așezat un măgar de bronz corintic, cu doi desagi, dintre care unul avea măslina verzi, iar celălalt negre. Deasupra măgarului erau puse două farfurii pe marginile cărora era săpat numele lui Trimalchio și greutatea argintului. Poduțele mici lipite prin fier topit purtau pe ele un fel de căței pământului fripți și presărați pe deasupra cu miere și mac*”³⁴. În același mod este servit și următorul fel de bucate: „... *ni se aduse, în timpul când ne aflam încă la gustare, o tavă cu un coș, în care era o găină de lemn cu aripile întinse ca la clocit. [...] Ni se aduseră lingurițe, ce cântăreau aproape o jumătate de kilogram și spărserăm cu ele ouăle făcute din cocă groasă de făină*”³⁵.

Logica acțiunii și conceptele cheie vehiculate semnaleză o criză a identității. Termenul are un spectru larg de utilizare, acoperind uneori și termenul de *eu*, subiectivitate, persoană. În perspectivă sociologică, identitatea se prezintă ca sistem coerent de acțiuni care integrează personalitatea individuală în relație cu alții. În accepție psihanalitică, aceasta denumește instanța psihică în care se înfruntă impulsurile vieții și ale morții, adevăratul nucleu al ființei.

Conflictul relevat la analiza scheletului actanțial al episodului cinei este polarizat între o prezență și o absență (un *a fi* și un *a nu fi*). Patronul ospățului, Trimalchio, este supus oscilațiilor între un simulacru al ființei

(acționând în direcția unei materializări treptate a lumii) și un presentiment al golului („*un nimic suntem noi toți*”³⁶ – afirmă acesta sceptic, opunându-se absorbției de sine printr-o măsurare = cântărire a timpului). Identitatea sa socială, stabilă și mai mult decât satisfăcătoare, este folosită în vederea remedierii unei crize profunde, manifestată la nivelul abisal al sinelui bântuit de forțe obscure (vitaliste și mortificatoare). Aceasta motivează transparența personajului pentru o schemă de acțiune care survine cu regularitate, proiectându-l în aceeași direcție: expansiunea ca mecanism autoprotector.

Prin poziția mediană ocupată în desfășurarea romanului, *ospățul lui Trimalchio* pune în abis stările de criză manifestate pe alte planuri, în prima și ultima secțiune. Personajele-pivot ale acestora, Encolpius și Eumolpus, sunt afectate, în primul rând, de o criză a identității sociale, ca intelectuali declasați, rătăcitori. Corelativă excluderii sociale este retragerea simbolică a personajelor din aria culturalului și opțiunea pentru un erotism grotesc, caricatural, ca formă de existență. Ambele secțiuni debutează simetric, cu o retragere din spațiul *Culturii* (o școală de retorică, respectiv o galerie de tablouri) la nivelul unei existențe instinctuale, exclusiv corporale (un fel de pansexualism ca stare a *Naturii*).

Encolpius se furișează de la cuvântarea susținută de profesorul Agamemnon, pe tema decăderii oratoriei și a sistemului educațional, nerăbdător să se întoarcă la Giton, dar, printr-un act de înșelătorie, nimerește într-un lupanar. Episodul are o funcție emblematică pentru periplul existențial amoros al personajului: uitând drumul spre propria locuință, o bătrână vânzătoare de zarzavat îl informează greșit, indicându-i o casă de prostituție. Printr-o situație identică trece și prietenul său, Ascylos, indus în eroare de către un particular; dublarea situației subscrisă la retorica insistenței. Un detaliu semnificativ este faptul că informația furnizată răspunde întrebării greșit formulate cu privire la regăsirea locuinței, interpretabilă în codul clienților de lupanare. Rolul de informator-înșelător, jucat de cele două personaje (bătrâna, particularul) se specifică în înșelător involuntar; el devine astfel revelatorul unei stări de degradare morală generalizată, convergent cu discursul critic al lui Agamemnon.

În mod similar, Eumolpus intră în scena romanescă printr-o retragere forțată din galeria de tablouri (identificat ca poet, este alungat cu pietre de către mulțime). O diagnoză a morbului culturii întreprinde personajul în capitolul 88: „*Pofta de bani a adus această schimbare. În timpurile străvechi, când virtutea plăcea pentru ea însăși, artele frumoase înfloreau și cea mai mare întrecere între oameni era aceea ca nu cumva, ceea ce vor folosi veacurile viitoare să se fie mai multă vreme ascuns. [...] Și noi,*

*cufundați în beție și desfrâu, nu mai îndrăznim să cunoaștem nici chiar artele pe care le avem de-a gata găsite (...)*³⁷.

Diatriba la adresa decăderii artelor alternează însă, în planul experienței personale, cu episoade de o sexualitate patologică, maniacală (cap. 85-87); promiscuitatea sexuală califică destinul poetului, ca și pe cel al studenților rătăcitori (Encolpius, Ascyltos).

Erotomania intelectualilor Encolpius și Eumolpus exemplifică regresivitatea limbajului, în ordinea căruia se află literatura, arta, cuvântul, spre Corp. Comportamentul personajelor și textura relațională prin care se definesc denunță o criză a identității culturale, conjugată crizei identității lor sociale. Personajele evadează (Encolpius) sau sunt expulzate (Eumolpus) din ceea ce constituie ordinea culturală, anterioară și exterioară lor, locul manifestării *Celuilalt*, ca ordine a limbajului. Confruntate cu frustrări intolerabile, acestea se întorc, în vederea autoprotejării, la stadii arhaice ale vieții libidinale, unde dezvoltă adevărate fixații (sexualitatea, pentru Encolpius și Eumolpus; nutriția, pentru Trimalchio).

Recluziunea la nivelul corpului, ca urmare a dislocărilor în ordinea discursivă (socială și culturală), conduce la grave alienări imaginare ale acestuia. Angoasa morții îl determină pe Trimalchio la exacerbarea propriei imagini, gest susținut printr-o nutriție excesivă; periplul erotic sinuos al lui Encolpius se epuizează printr-o centrare imaginară în jurul falusului (pierderea și regăsirea virilității); privațiunea de identitate socială, sursa tribulațiilor poetului Eumolpus, este complinită în final prin îmbucătățirea și diseminarea corpului propriu în corpul colectiv (îngurgitarea cadavrului său de către mulțime).

Cele trei personaje-pilon ale romanului parcurg stări de criză pe diferite planuri existențiale, încheind, la limită, acest parcurs cu o criză a identității corporale.

Modelul „dorinței mimetice” structurează și scenariile actanțiale în care evoluează Encolpius și Eumolpus, sub forma rivalității sexuale, respectiv a rivalității sociale. Mecanismul „rivalității mimetice” se declanșează, în cazul lui Encolpius, în jurul partenerului său de dragoste, Giton, iar, în cazul lui Eumolpus, în jurul unui obiect de natură abstractă (statut profesional și rol social).

Exclus din societate ca poet și apologet al artelor, Eumolpus urmează un traiect existențial obstaculat, conform cu schema alternanței: afirmarea repetată a *propriei persoane* (sub forma protejării statutului de poet și a exercitării rolului social) este, de fiecare dată, reprimată de *persoana generică a celorlalți* (mulțimea). Persecuții sistematice îl urmăresc pretutindeni: este alungat cu pietre din galeria de tablouri, pe când își recita versurile; același regim îi aplică spectatorii ori de câte ori încearcă să

declame în teatru; nici chiar în sala de baie nu beneficiază de un alt tratament. Recurența acestor acte este subliniată de Eumolpus însuși: „Pe când mă îmbăiam, urmă el, era cât pe-aici să fiu luat în pumni, fiindcă încercam să recitez celor ce stau împrejurul bazinului una din poeziile mele. Fiind dat afară de la baie **tot așa cum fusesem dat afară din teatru**, începui să dau ocol prin toate colțurile...”³⁸ (s.n.). Primejdia amenință să devină contagioasă, după cum semnalează Encolpius: „Zău, cruță-ne cel puțin pe noi care nu te-am bătut niciodată cu pietre, căci dacă vreunul dintre aceia care beau în acest han, ar mirosi că-i pe aici vreun poet, vor ridica pe toți vecinii și ne vor da gata pe câteșitrei dintr-odată. Aibi milă de noi și gândește-te la ce ai pățit în galeria de tablouri sau la teatru”³⁹.

Ca și în secțiunea ospățului, relațiile de interdependență dintre personaje le distribuie în victime și opresori: joacă rol de victimă bătrânul poet Eumolpus, cu care își conjugă destinul studentul Encolpius; rolului de opresor îi revin toți *Ceilalți*. Sunt excluse alte linii de acțiune care să distragă personajele de la conflictul în care au fost prefixate; întregul spațiu narativ este cuprins de prigonirea interferentă a celor două victime. Călătoria în care pornesc pentru a se salva le pune pe urme prigonitori noi.

Alternanța fără ieșire eu-altul conduce, la capătul acestui lanț de represalii, la obturarea valorică a obiectului. Ajuns la Crotona în urma unui naufragiu, primește sfatul unui țăran, prin care i se prescrie rețeta succesului social: „Străinilor, de vă îndeletniciți cu negustoria, schimbați-vă hotărârea și căutați-vă în altă parte sprijin pentru trăire. De sunteți însă oameni mai subțiri și puteți minți întruna, atunci tocmai aici ați dat peste câștig, căci în acest oraș nu-i cinstită literatura și nici elocvența nu-și are locul aici”⁴⁰.

Apariția sfătuitorului încarnează paroxismul crizei, manifestată prin devalorizarea completă a obiectului. Vederea indusă prin sfat are efecte hipnotice asupra poetului Eumolpus. Cel ce pledase în favoarea artei, în speță a literaturii, subscie la un joc bazat pe pervertirea funcției acesteia, prin substituirea ficțiunii cu minciuna: „O, de-ar da zeii să avem și un teatru mai mare pentru comedia ce vom juca, adică niște haine mai ca lumea care ne-ar servi în chip mai elegant pentru crezământul minciunii noastre! Atunci nu mi-aș mai amâna speranța, ci imediat v-aș conduce la bogății mari”⁴¹.

Orbirea subiectului anticipează reconcilierea finală identității și a alterității, separate în etapele precedente printr-o ostilitate acerbă. Unificarea entităților alternante este halucinantă, căci diferențele subzistă tulburate și amestecate. Eumolpus încheie ocolul în jurul recunoașterii sociale prin travestirea în rolul unui bogat naufragiat, poziție care era a rivalului; dar și rivalul (prigonitorii săi) se amestecă cu acesta, prin devorarea cadavrului, inscripționate în testamentul falsului bogătaş. Degluțiunea propriului corp,

ca imagine grotescă a asimilării identității sociale, este detaliat prescrisă: „*Întemeiat pe aceasta, îndemn și eu pe prietenii mei să nu-mi refuze ceea ce le prescriu, ci cu același zel cu care-mi vor blestema sufletul, să-mi mănânce și corpul [...] N-am teamă că-ți va fi scârbă, îi spuse Eumolpus [lui Gorgias, disponibil să îndeplinească imediat condiția]. Oricine se va supune la aceasta, dacă făgăduiești că-i voi răsplăti dezgustul de un ceas cu un lung șir de bunătați. N-ai decât să închizi ochii și să-ți închipui, că în loc de măruntaie de om, mănânci un milion de sesterții. Unde mai pui că vom găsi mijloace ca să schimbăm gustul cărnii, făcându-l mai bun, căci orice carne nu place prin ea însăși, ci chipul de-a găti o schimbă așa de bine încât împacă orice stomac*”⁴².

Printr-un mecanism identic, dar în alte cadre ideologice, funcționează segmentul narativ alocat lui Encolpius. Rivalitatea sexuală propulsează derularea destinului acestuia până la capăt: Giton trece succesiv în posesia *Altor* și, tot succesiv, revine în posesia *Sa*. Alternanța pierdere-regăsire este schema de bază a tuturor scenariilor în care evoluează Encolpius: în absența sa, Ascyrtos i-l răpește pe Giton, pe care îl va recâștiga în urma unei dispute; incidentul se repetă după încheierea ospățului trimalchian, când rivalitatea se accentuează în forma provocării la luptă, urmată de ruptura definitivă de prietenul Ascyrtos. În același mod, Giton devine, pe rând, obiectul rapturilor sexuale întreprinse de agenții: Quartilla, copila Pannyckia, Tryphaena.

Această rivalitate perpetuă îl contrapune pe Encolpius aproape tuturor personajelor romanului; relația *Sa* cu *Alții* este prefixată de obiectul dezirabil și fluctuant (căci nu de puține ori îl părăsește de bună voie), Giton. Rolul actanțial de pacient, cu cele două specificări beneficiar-victimă, virează personajele de pe o latură pe cealaltă.

Encolpius este supus unei oscilații continue între procese de protejare – procese de frustrare (păstrarea lui Giton – obstacularea acesteia), finalizate uneori prin degradare și ameliorare (pierderea efectivă a lui Giton, cap. 79 – regăsirea acestuia, cap. 91). Răsfângerea în planul subiectivității pacientului se manifestă prin alternanța între: stări hedonic satisfăcătoare (dragostea lui Giton), stări nesatisfăcătoare (deplângerea acestuia); suspiciunea față de potențialii răpitori ai iubitului său și speranța în vederea recuperării lui – ca previziuni asupra propriei situații. Întregul spațiu interior al personajului se absoarbe în retrăirea interminabilă și alternantă a stărilor de satisfacție/insatisfacție erotică. Satisfacția atinge cote extazice, insatisfacția aruncă personajul în disperarea cea mai adâncă. Repetiția constantă a acelorași mișcări îl situează în proximitatea simptomatologiei ciclotimice: oscilațiile interioare vor sfârși paroxistic, prin trăirea catastrofală a pierderii virilității, urmată de trăirea auroală a redobândirii ei.

Această ambiguitate finală a diferențelor survine în urma devalorizării obiectului rivalității. Fenomenul este un semnal cert al agravării simptomelor: ajuns la Crotona sub o falsă identitate socială, primește propunerile amoroase ale unei nobile (Circe), devenind el însuși obiect dezirabil; momentul coincide cu dispoziția de a-i ceda femeii pe chiar iubitului său, Giton. Reacția acesteia relevă însemnătatea actului: „Cum, grăi ea, tu-mi dai mie pe acela fără de care nu poți trăi...”⁴³

Atrofierea percepției obiectului duce la polarizarea conflictului exclusiv în sfera subiectului: disfuncția sexuală determină o percepție de sine schizoidă (sexul, ca parte, se raportează disjunct la corp, ca întreg, preluând dinamica rivalității – cap. 132).

Criza identității sexuale traversată de personajul Encolpius se prelungește, la extremă, cu o criză a identității corporale. Sexualitatea alternant afirmată-negată constituie suportul ideologic al acestui segment narativ.

Dispoziția celor trei secțiuni romanești este relevantă pentru descrierea mecanismelor de producție ideologică ale textului: liniile de forță ale acestuia se desfășoară centripet, dinspre spațiul narativ în care evoluează Encolpius și care le susține pe celelalte două, către ospățul lui Trimalchio.

Înfruntările axiologice care subîntind cele trei secțiuni se distribuie, în spațiul romanesc, după schema: în poziție centrală, prin confruntarea valorilor viață-moarte, scenarizată în ospățul bogatului libert, este circumscrisă *o criză a identității, cu puternice resorturi ontologice*; ca circumferință, traiectul existențial al lui Encolpius denunță, în principal, *o criză a identității sexuale, prelungită prin criza identității corporale*; ca intermediar, destinul lui Eumolpus semnaleză, în primul rând, *o criză a identității sociale și culturale*.

Textul romanesc este polarizat între o sciziune abisală, la nivelul *Spiritului* (Trimalchio), și o sciziune, în plan material, a *Corpului* caricatural dislocat în jurul sexului (Encolpius).

Criza explicită a identității sociale și culturale, încarnată atât de studentul Encolpius, dar, mai cu seamă, de poetul Eumolpus, indică starea de regresie a *Limbajului* (ca ordine socială și culturală) spre *Corp*. În acest context, orice posibilitate de acțiune se suspendă: înaintarea spre spiritual (ospățul lui Trimalchio se pretinde un banchet, loc al conversațiilor culturale) eșuează într-un gol ontologic (polarizarea conversația pe orbita viață-moarte); retragerea spre zona trăirii, a empiricului, dogmatizate de epicureici, ia forma regresiei spre stadii primare ale vieții libidinale.

Mașina culturală a epocii lui Petronius (care era și epoca lui Nero) trădează astfel disfuncțiuni grave. În plan etic, relația cu Celălalt este radical

fracturată, după cum atestă dinamica relațiilor fundamentale dintre personaje.

Relaționarea textului și a contextului cultural s-a stabilit în baza schemelor actanțiale și ideologice, decelate la analiza romanului. Prin intermediul lor, literatura face accesibile „seriile externe”⁴⁴, istoria, cultura, societatea. Pe de altă parte, strategia textuală a *Satyricon*-ului pune în criză „competența ideologică”⁴⁵ a cititorului său: receptarea acestuia, preponderent prin grila epicureismului, depune mărturie asupra caracterului său înșelător. Romanul distrează, degajă o atmosferă generală de amuzament, doar într-un plan de suprafață, al ideologiei sale afișate. Dar folosirea obsesivă a acelorași tipare actanțiale, dispoziția sintactică bazată pe alternanță, schema ierarhizării valorilor sunt urme ale ideologiei sale nemărturisite; aceasta este centrată pe o stare de criză socio-culturală, generalizată a epocii.

Dacă, sub aspect estetic, „romancierul este expresionist și nu realist [...] chiar principalul exponent al expresionismului în sec. I d.C.”⁴⁶, după cum susține E. Cizek, expresionismul său se justifică, în primul rând, printr-o viziune a crizei de identitate. Aceasta se profilează multiplu, pe diferite paliere ale sistemului socio-cultural.

Simptom al unei stări generalizate de criză, romanul induce, totodată, un sens revitalizant: acesta este generat de caracterul parodic, prin care tiparele literare și schemele culturale sunt puse în criză, în scopul revigorării lor. Căci *Satyricon*-ul este și „o parodie globală de romane erotice și un sistem ori, cel puțin, un conglomerat de parodii”⁴⁷.

NOTE

1. Cesare Segre – *Istorie, cultură, critică*, Editura Universității, București, 1986, p. 192.
2. Apud Eugen Cizek – *Istoria literaturii latine*, Editura Societății „Adevărul” S.A., București, 1994, p. 498.
3. *Ibidem*, p. 501.
4. René Martin – *Le roman de Petrone et la theorie du roman*, apud Eugen Cizek, *Op. cit.*.
5. Eugen Cizek, *Op. cit.*, p. 502.
6. Umberto Eco – *Lector în fabula*, Editura Univers, București, 1986, p. 237.
7. Cesare Segre, *Op. cit.*, p. 201.
8. *Ibidem*, p. 199.
9. *Ibidem*.
10. John Patrik Sullivan – *The Satiricon*, apud Eugen Cizek, *Op. cit.*, p. 507.
11. Petronius – *Satyricon*, tradus de I.M. Marinescu, Editura Cultura Națională, București, 1923, p. 26.
12. *Ibidem*.
13. *Ibidem*.
14. *Ibidem*, p. 27.
15. *Ibidem*, p. 29.
16. *Ibidem*, p. 31.
17. *Ibidem*.

18. *Ibidem*.
19. *Ibidem*, p. 62.
20. *Ibidem*, p. 63.
21. Claude Bremond – *Logica povestirii*, Editura Univers, București, 1981, p. 76.
22. Petronius, *Op. cit.*, p. 71.
23. *Ibidem*, p. 37.
24. *Ibidem*.
25. *Ibidem*.
26. *Ibidem*.
27. René Girard – *Violența și sacrul*, Editura Nemira, București, 1995 și *Despre cele ascunse de la întemeierea lumii*, Editura Nemira, București, 1999.
28. René Girard – *Violența și sacrul*, p. 178.
29. Petronius, *Op. cit.*, p. 62.
30. *Ibidem*.
31. *Ibidem*.
32. *Ibidem*.
33. René Girard, *Op. cit.*.
34. Petronius, *Op. cit.*, p. 29.
35. *Ibidem*, p. 30.
36. *Ibidem*, p. 31.
37. *Ibidem*, p. 80.
38. *Ibidem*, p. 85.
39. *Ibidem*, p. 86.
40. *Ibidem*, p. 112.
41. *Ibidem*, p. 113.
42. *Ibidem*, p. 145.
43. *Ibidem*, p. 127.
44. Cesare Segre, *Op. cit.*, p. 198.
45. Umberto Eco, *Op. cit.*, p. 237.
46. Eugen Cizek, *Op. cit.*, p. 503.
47. *Ibidem*, p. 500.

RÉSUMÉ

Le roman de Petrone nous est relevé comme un texte scindé. Il développe, en apparence, une vision hédoniste, de source épicuriste, dans une atmosphère d’amusement et de joie; mais, en profondeur, la rigidité des schémas d’ action et l’immobilisation des personnages dans des cadres conceptuels fixes metent en relief une vision de la crise surprise à plusieurs niveaux du système socio-culturel.

Le mécanisme culturel caractéristique à l’époque de Petrone (qui représente aussi l’époque de Néro) trahit de graves disfonctions.

Symtôme d’un état généralisé de crise, le roman recourt aux modèles parodiens afin de renforcer le système culturel auquel il appartient.

AFIRMAREA ARTEI ORATORICE ÎN LITERATURA ROMÂNĂ VECHĂ

Anca IORGULESCU

La sfârșitul antichității, creștinismul se arăta hotărât să întrebuițeze acest „nucleu dur” al culturii romane, arta oratoriei, debarasându-se de retorii păgâni, adorați și, în consecință, imorali. Cel care atrage atenția asupra necesității de a-i deposeda, strategic, pe adversarii creștinismului de arma retoricii, a fost Sfântul Augustin în **De doctrina christiana** la sfârșitul secolului al IV-lea. Filozof și teolog, figură de prim plan a patristicii în lumea romană, admirator al lui Cicero, el a dat autoritate deplină predicii creștine, realizând efectiv „adaptarea retoricii la nevoile eclesiei”¹.

Datorită lui Ioan Gură-de-Aur (Chrysostomos), elev al sofiștilor, se impune acum, în orientul patristic, o **ars predicandi**, inspirată de doctrina creștină.

Renașterea retoricii sacre în secolul al XVII-lea în biserica Răsăritului ortodox, cu reveniri spre filozofia antică, va avea loc odată cu afirmarea vocației lui Ilie Miniatis „acel Demostene în anterior”, cum îl numea Iorga. El transformă predica în panegiric, transgresând curajos limitele canonice ale acestei analize psihologice exhaustive a unor sentimente și resentimente umane.

Aspectul determinant pentru înțelegerea locului social al retoricii în secolul al XVII-lea îl reprezintă sistemul de învățământ, ale cărui fundamente retorice sunt de necontestat. Analizând amănunțit educația retorică în toate tipurile de școli ale epocii, Wilfried Barner consacră mai mult de jumătate din lucrarea sa, **Barockrhetorik**, acestei probleme. „Retorica trebuie înțeleasă într-un dublu sens, ca desemnare a disciplinei speciale din cadrul tradițional al trivium-ului și ca principiu al întregului învățământ verbal inclusiv al Gramaticii și Poeziei (eventual al Logicii respectiv al Dialecticii)”². Unul dintre principiile de bază ale predării sau învățării în cadrul școlilor protestante, în colegiile iezuite sau universități era exprimarea orală: „Tot timpul elevul trebuie să-și dovedească cunoștințele, fie în dialog, adică **disputatio**, fie în forma declamației. Chiar și elaborarea în scris trebuie să țină seama de posibilitatea prezentării orale”³. Elevul trebuia să-și conceapă și să-și exerseze „stilul” (**elocutio**) prin **imitatio**, **interpretatio** și **aemulatio** în limba vulgară, având ca modele operele autorilor antici, dar și proza oratorică, istorică sau literară. Demonstrațiile

retorice ținute, cu diferite ocazii, erau incluse în programul tuturor școlilor, iar publicul, restrâns sau numeros, trebuia să dispună de discernământ critic **în rhetoricis**. Reprezentațiile teatrale organizate la sfârșitul fiecărui an, încununând o întreagă activitate școlară orientată retoric, constituiau un element caracteristic pentru gimnazii, în special pentru cele iezuite.

Deși nu era un privilegiu al secolului al XVIII-lea, oratoria, ca și învățământul retoric, deținea la acea dată o tradiție respectabilă în Principatele române.

În anul 1640, Vasile Lupu întemeiază la Iași, în Moldova, pe lângă mănăstirea Trei Ierarhi, un colegiu, organizat după modelul Colegiului Movilean și condus de profesorul de retorică de la Kiev, ucraineanul Sofronie Poceaski. La rândul său Colegiul Kievean împrumutase planul de învățământ al școlilor iezuite: „Modelul Baroc latino-polon, [...] a dominat structurile manualelor kievene (conturând un ideal retoric și oratoric bine definit, vizibil, să zicem, în compozițiile oratorilor-predicatori) până în primul deceniu al secolului al XVIII-lea”⁴.

După cum arată Dan Horia Mazilu, locul rezervat argumentației și persuasiunii în cadrul programelor de studii ale Academiei Brâncovenești este atestat de manifestările grecești, „note de curs”, provenite de la această școală, precum și de însemnările profesorului Manasse Iliade păstrate de pe la jumătatea secolului al XVIII-lea. „Retorica (studiată preferențial după manualul neoaristotelianului Teofil Coridaleu) s-a numărat de la bun început printre disciplinele impuse studenților Academiei Brâncovenești, iar succesivele reorganizări ale programelor didactice (1707, 1714) i-au consolidat poziția în rândul materiilor de profil umanist și filozofic”⁵.

Consecința firească a acestei dominante a sistemului de învățământ o reprezintă faptul că „literatura, arta plastică, muzica, dar și metoda critică a științelor, scrierea istoriei și Cultura de Curte sunt fundamentate retoric”⁶. Întregul spectru al comunicării sociale tinde să fie acoperit de retorizare: conversația, comportamentul în societate, practica religioasă, redactarea scrisorilor și a actelor oficiale, serbările de la Curte. Această socialitate „retorică” se înfăptuiește ca element diferențiator față de culturile retorice anterioare (Antichitatea, Evul Mediu, Renașterea), într-un context social-istoric determinant (statul absolutist și conflictele profesionale).

În școlile din Transilvania, tratatele și manualele de retorică concepute în Europa de Apus au pătruns fără a suferi transformări radicale, fiind supuse abia aici unor prelucrări și remodelări impuse de condiții specifice. Aurel Sasu este cel care soluționează în mod convingător definirea „zonei de accesibilitate” de care puteau dispune românii transilvăneni în achiziționarea retoricii și a elementelor ei adiacente. Începând cu veacul al XVII-lea, în Transilvania circulă o serie de retorici protestante și catolice

cum ar fi: **Rudimenta rethoricae** (1645), **Rudimenta oratoriae** (1645), **Rhetorica contracta** de Vossius în 1696, la Cluj o prelucrare după **Comentariorum Rhetoricorum sive Oratiarum Institutionum libri sex**, apărută la Leyden în secolul al XVII-lea. Cele mai multe retorici iezuite din secolul al XVI-lea au avut ca model **De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliane depromti** (1566) aparținând lui Soarez. Cea mai semnificativă prelucrare a acestui tratat o constituie **Manuductio ad eloquentiam**, apărută la Cluj în 1718.

În plus, pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, circulau permanent în Transilvania autori antici ca Cicero, Isocrate, Aristotel, Quintilian, explicați după traduceri latine, franceze, germane sau maghiare. Un număr relativ mic din prelucrările retoricilor vechi s-au păstrat în gimnaziile românești până după anul 1900. Ca urmare românii din școlile catolice și reformate ale Transilvaniei au avut acces la tratatele de retorică apusene care pătrundeau în circuitul cultural ardelenesc, fiind asimilate și multiplicat. În timp ce în Muntenia și Moldova, la curțile princiare, se dezvoltă gustul pentru subtilități tehnice, în Transilvania se manifestă de timpuriu și preocuparea de a disciplina gândirea celor ce își asumau – mai mult dintr-un sentiment de datorie decât din vocație – responsabilitatea de a vorbi liber în fața unui auditoriu.

Țara Românească are și ea o tradiție oratorică mai veche de secolul al XVIII-lea, urmând modelul perioadei clasice franceze, care redusese obiectul retoricii la o teorie a elocuției. Cunoscut și citit aici, Teofil Coridaleu, propagator al ideilor luministe, lansează o concepție pozitivistă în esența ei, potrivit căreia cerul era „o formă a materiei”. El a jucat un rol deosebit de important, nu numai în istoria învățământului românesc, dar și al culturii umaniste europene, în general.

Dar primul tratat de teorie literară tipărit în limba română îl constituie **Retorica** lui Ioan Piuariu-Molnar, despre care Aurel Sasu afirmă că „aparține în aceeași măsură secolului luminilor și noului spirit al veacului, care punea deja sub semnul întrebării dominația absolută a rațiunii, în numele subiectivității și al particularului”⁷. Deși majoritatea care au scris despre **Retorica** lui Piuariu-Molnar au afirmat că este concepută după modele străine, ea a fost o carte așteptată în epocă, deoarece venea să completeze o poziție deosebită în sistemul de instruire și de luminare instituit, cu metodă și cu multă meticulozitate de cărturarii ardeleni din secolul al XVIII-lea.

Până să ajungă la acest stadiu de maximă înflorire din secolul al XIX-lea, retorica românească a străbătut o cale lungă, deși discontinuă și nu totdeauna lesne de urmărit, fiind resimțită ca o necesitate a vieții spirituale

de generații de cărturari în stare să trăiască de fiecare dată revelația unui mod de gândire, dacă nu de viață, diferit de cel impus de canoanele epocii.

NOTE

¹ E. Sorohan, *Introducere în istoria literaturii române*, Iași, Editura Universității „A.I. Cuza”, 1997, p. 114.

² W. Barner, *Barockrhetorik*, Tübingen, 1970, p. 243.

³ Ibidem, p. 243.

⁴ D.H. Mazilu, *Proza oratorică în limba română veche*, vol. 2, București, Minerva, 1986 - 1987, p. 154.

⁵ D.H. Mazilu, *Recitind literatura română veche*, vol. I, București, Editura Universității, 1994, p. 287.

⁶ G. Ueding, B. Steinbrink, *Grundriß der Rhetorik*, Stuttgart, 1986, p. 74.

⁷ A. Sasu, *Retorica literară românească*, București, Minerva, 1976, p. 117

ABSTRACT

In the present study I have presented the beginning of the Rhetoric Gender in the Old Romanian Literature and the representative writings in this way. Until it reached the highest level of its development from the XIXth century, the Romanian Rhetoric made a long way, being felt like a necessity of the Spiritual life by generations of scholars.

RŌSTRUM – ARHAISM SAU INOVAȚIE ROMANICĂ?

Michaela LIVESCU

1. Se știe că în latina clasică denumirea „gurii” umane era ŌS, ŌRIS (care mai însemna și „partea de jos a feței” și „față” în general). În vorbirea populară era concurat de sinonimele BŪCCA (care însemna și „bot”, iar la plural avea sensul „obraji”, și GŪLA „gâtlej”, DEL, s.v.

Cu sensul „gură” mai apar în operele satirice și comice, iar apoi și în vorbirea familiară RŌSTRUM, -Ī „care servește la ros, bot” și BECCUS „cioc” (cuvânt de origine celtică, atestat în latină de la Suetoniu DEL, s.v.).

RŌSTRUM făcea parte din familia lui RODO, -ERE „a roade”.

2. ŌS a dispărut, nu s-a moștenit în nici o limbă romanică; la dispariția lui a contribuit în mod sigur și omonimia cu ŌS, ŌSIS „os”, mai ales că opoziția de cantitate vocalică nu era percepută de noii vorbitori de latină din diverse provincii, iar această opoziție s-a transformat treptat în opoziția de grad de deschidere.

BŪCCA și GŪLA își împart astăzi prin descendenții lor cea mai mare parte a României. Alături de aceste forme coexistă și alte cuvinte care denumesc „gura” și care provin din formele expresive latine.

3. RŌSTRUM cu sensul propriu „gură” se păstrează în meglenoromână *rost*, pl. *rosti*, *ruăst* Capidan și în aromână *arostu*, *arostru* și „bot” Papahagi. În dacoromâna veche avea tot sensul „gură” v. Codicele voronețean, Coresi.

În româna modernă se întâlnește *rost* în diferite construcții, locuțiuni și expresii care au legătură cu sensul inițial „gură”, în care acest sens s-a pierdut sau a evoluat.

Se pot distinge mai multe trepte în evoluția semantică a construcțiilor în care apare *rost*:

a) Locuțiunea adverbială *pe de rost* „oral”, „fără text în față” este cea mai aproape de sensul inițial „gură”;

b) În locuțiunea verbală *a lua la rost* „a muștra, a cere socoteală” DEX este evident implicat sensul „gură” al lui RŌSTRUM;

c) Mai îndepărtat, dar totuși identificabil, același sens se găsește în locuțiunea verbală *a-și pierde rostul*, explicată în DEX ca însemnând „a-și pierde cumpătul” (= „a nu mai putea vorbi dintr-un motiv oarecare”);

d) Locuțiunea verbală *a nu-și afla rostul* „a nu avea astâmpăr” sau „a nu-și găsi locul” ar putea fi legată de sensul „gură”, dacă s-ar interpreta eventual de la un sens inițial „a nu-și găsi cuvintele”;

e) *A (nu) fi în rostul lui* „a (nu) fi acolo unde se cuvine” și *a (nu) ști de rostul (cuiva)* „a (nu) fi informat despre ce face cineva” nu par a avea vreo legătură cu sensul „gură”; aici *rost* a evoluat spre ceea ce semnalează DEX „mod de organizare a unei activități, ordine după care se desfășoară o acțiune”;

f) *A fi rost (de ceva)* „a întrevede posibilitatea de a găsi ceva” și *a face rost (de ceva)* „a procura ceva greu de găsit” au integrat termenul *rost* care nu mai are nimic a face cu sensul „gură”;

g) Locuțiunile adjectivale sau adverbiale, după caz, *cu rost* și *fără rost* (nesemnalate în DEX) înseamnă doar „util” și respectiv „inutil”. Aceleași sensuri se recunosc în locuțiunea verbală *a (nu) avea rost*;

h) Sensurile dobândite de cuvântul *rost* „spațiu în formă de unghi la războiul de țesut” și „spațiu îngust între două construcții” se folosesc în limbajele specializate.

4. În zona iberică RŌSTRUM > sp. *rostro*, port. *rosto* care înseamnă „față” (și „obraz”, „cioc”). După cum se observă, în zona iberică se păstrează sensurile periferice ale cuvintelor care l-au concurat pe ŌS. Chiar și sensul „față” al lui ŌS a fost preluat.

5. Româna a mers mai departe decât Iberoromania. A păstrat în două dialecte sud-dunărene sensul „gură”, iar în dacoromână a menținut cuvântul, care coexistă cu GŪLA în construcții ce au legătură cu sensul „gură” sau care s-au îndepărtat de acest sens.

De la substantivul *rost* s-a creat pe teren românesc verbul *a rosti* „a vorbi, a pronunța” v. DEX. După Ciorănescu DER același cuvânt ar sta și la baza lui *a (se) răsti*. Tot în DEX *a rostui* „a așeza, a aranja, a face ordine” s-a format de la *rost*. Este posibil ca punctul de plecare să-l constituie *rost* din limbile specializate.

6. În lucrările lexicografice și de istorie a limbii se face adeseori afirmația că *rost* reprezintă în limba română un arhaism. Evoluția sa și în română și în Iberoromania ne arată că ne aflăm de fapt în fața unei inovații romanice în două direcții semantice, inovație în care româna a dovedit o mai mare diversificare decât limbile iberoromanice. Evoluția semantică a cuvântului *rost* (care provine el însuși dintr-o inovație latină) s-a produs în română în două trepte:

– în prima treaptă se încadrează construcțiile care îl cuprind pe *rost* și care conțin încă sensul „gură”;

– în a doua treaptă intră construcțiile în care acest sens s-a pierdut definitiv.

Și în cazul cuvântului *rost* româna demonstrează marea ei putere de a păstra toată moștenirea latină, pe care o folosește în cele mai variate și mai surprinzătoare forme.

BIBLIOGRAFIE

Ciorănescu, Alexandru, *Dicționar etimologic al limbii române*, Editura Saeculum, București, 2001 (DER).

* – *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958 (DLRM).

** – *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1975 (DEX).

Ernout, Alfred, Meillet, Antoine, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Ed. a IV-a, Paris, 1960 (DEL).

Papahagi, Tache, *Dicționarul dialectului aromân (general și etimologic)*, București, 1964.

RÉSUMÉ

Le travail veut démontrer que le mot roumain *rost* n'est pas un archaïsme, mais une innovation romane, qui a subi une évolution très diversifiée.

ARTA DISCURSULUI SALLUSTIAN ÎN *DE CONIURATIONE CATILINAE*

Mihaela MARCU

Ca istoric și ca unul care aspiră la titlul de primul istoric al Romei, Caius Sallustius Crispus are o viziune personală încheșată asupra evoluției istorice.

Spirit pătrunzător, Sallustius caută explicația profundă a evenimentelor și interdependența ascunsă dintre acestea. Valoarea științifică a operei lui este completată de importanța ei literară.

De coniuratione Catilinae, scrisă între anii 43 și 42 î.e.n., este o monografie istorică de dimensiuni reduse, dar corespunzătoare evenimentului cu care se ocupă: încercarea de răsturnare a ordinii publice și de instaurare a unei dictaturi de către Catilina în anul 63, precum și o scurtă mențiune asupra unei tentative anterioare în anul 65.

Lucrarea se deschide cu o prefață, mai curând o meditație, în care Sallustius expune motivele care l-au determinat să se apropie de acest subiect. Simțindu-se frustrat de nereușita din viața politică, scriitorul declară că va încerca să reușească prin forța spiritului, va încerca să parvină la glorie prin forța gândirii. Acesta ar fi motivul pentru care s-a hotărât să scrie istoria conjurației lui Catilina, fără să șpere că prin aceasta va influența instituțiile sau mersul istoriei. Sallustius nu se consideră decât un martor al trecutului.

Acțiunea lui Catilina a fost generată, ne spune Sallustius, de corupția generală a vieții publice, otrăvite de pasiunea pentru lux și avere. Astfel, istoricul întreprinde o analiză profundă a situației politice contemporane lui, sprijinindu-se pe un tablou concentrat al destinului romanilor în istorie. Motivele ascendenței și măreției statului roman sunt de ordin spiritual, obținute prin conjugarea a două virtuți: **clementia et aequitas**. Tocmai pentru că a abandonat aceste virtuți, Catilina a pus la cale conjurația, care devine astfel un simbol al decadenței romane.

În ceea ce privește metodele de prezentare și interpretare a faptelor, Sallustius folosește un stil sobru, concis, abrupt, dar în același timp dinamic. El izbutește în încercarea de a varia povestirea și de a-i da mișcare; de aceea, de multe ori, Sallustius întrerupe narațiunea, intercalând fie scrisori, fie portrete, fie discursuri.

În *De coniuratione Catilinae* există patru discursuri: două sunt rostite de însuși conducătorul conjurației (capitolele 20 și 58), în care sunt

reproduse gândurile și dorințele participanților la mișcare, iar celelalte două discursuri, prezentate antitetic, sunt rostite de către Caesar (capitolul 51) și de către Cato (capitolul 52).

În ceea ce privește arta discursului, Sallustius se conformează tradiției inaugurate de Thucydides, anume de a nu reproduce cu fidelitate discursurile autentice ale diferitelor personaje, ci de a le face să vorbească după felul lui de a gândi. Istoricul respectă însă nucleul de bază al discursului autentic, mai ales că o parte din aceste discursuri au fost audiate de el însuși.

Considerăm exactă și cuprinzătoare aprecierea făcută de Nicolae Lascu: „Elementele retorice nu se pot contesta în aceste discursuri; cu ajutorul lor se reconstruiau vederile artistice și istorice ale autorului. Dar, alături de acestea, întâlnim în discursurile lui Sallustius și multă artă, și mai ales poezie. Toate acestea fac ca discursurile din *Catilina* să fie deosebit de frumoase; ele nu abundă în retorisme seci, nici nu se conformează unor scheme prea rigide și complicate, ci se conformează în chip spontan unei legi simple și logice: aceea care derivă din armonia întregii opere, din criteriile istorice și artistice care o caracterizează în general și din cele stilistice în special”¹.

Ambele discursuri ale lui Catilina încep cu o declarație de încredere în fidelitatea complicilor săi și cu un îndemn pe față la luptă: „Dar, pentru că în numeroase și însemnate primejdii v-am cunoscut bărbăția și credința față de mine, sufletul meu a cutezat să porceadă la cea mai măreață și mai frumoasă faptă...”² (*Catilina*, p. 91) sau „Ostași, eu știu bine că vorbele nu îmbărbătează și că prin cuvântarea generalului o oaste, din moleșită nu devine curajoasă, nici din fricoasă vitează” (*Catilina*, p. 124).

În prima cuvântare atribuită lui Catilina, Sallustius nu scapă ocazia de a dezlănțui un violent atac împotriva nobililor, atitudine care devine un leit-motiv al operei sale istorice.

Ca un adevărat erou de epopee, Catilina se declară gata să se pună la dispoziția oamenilor săi, ca simplu soldat, având grijă să sublinieze discret și autoritatea pe care ar căpăta-o în eventualitatea alegerii sale la consulat: „Folosiți-vă de mine sau ca general sau ca simplu ostaș; nu va fi departe de voi nici sufletul nici trupul meu. Toate acestea le voi face, după cum sper, împreună cu voi de îndată ce voi fi consul...” (*Catilina*, p. 93).

Motivul libertății, invocat de șeful conjurației, este reluat și în cel de-al doilea discurs. Aici, ca o dovadă a perfecțiunii discursului sallustian, Catilina rostește încrezător cuvinte de îmbărbătare, de siguranță în soarta victoriei. La un moment dat, cititorul devine tentat a-l crede, împărtășește siguranța lui Catilina și uită parcă sfârșitul tragic al bătăliei de la Pistorium.

Artistic elaborat, discursul lui Catilina se încheie cu un puternic îndemn la eroism: „Ostași, când vă privesc și când pun în cumpănă faptele voastre, mă cuprinde o mare nădejde în biruință. Curajul vostru, vârsta voastră, bărbăția voastră îmi dau noi puteri și, pe lângă acestea, strâmtoarea, care și pe cei fricoși îi fac viteji” (*Catilina*, p. 125).

Lectura lui produce în sufletul cititorului o emoție spontană și sinceră.

Discursul atribuit de Sallustius lui Caesar, în favoarea celor arestați, „dă sens întregii opere”³. După o introducere plină de demnitate, Caesar cere senatului clemență, avertizându-i pe **patres** asupra pericolului pe care l-ar aduce inovațiile într-un domeniu în care se poate aluneca foarte ușor spre tiranie. Caesar devine astfel, în viziunea lui Sallustius, purtătorul de cuvânt al tradiției republicane, al virtuților poporului roman. Discursul lui Caesar are la bază un material factic. Istoricul păstrează vii în memorie evenimentele care stătuseră la baza războiului civil din anul 50. Personajul – Caesar adus de el în scenă și pus să rostească această cuvântare seamănă mult cu cel care după victoria militară, a dat el însuși dovadă de clemență.

Discursul se caracterizează printr-un ton calm, de generozitate; din când în când, Caesar părăsește acest ton, devenind mai agitat și mai aprig. Exemplele din trecut pe care istoricul le folosește pentru a susține tezele prietenului său, demonstrează cunoștințele solide de istorie romană pe care le avea Sallustius. Datele istorice sunt completate de cele de natură juridică.

Toată această etalare de erudiție necesară, având în vedere auditoriul căruia i se adresa, este în dauna discursului. Se poate remarca lipsa lui de căldură, de avânt, de bucurie, calități pe care discursurile lui Catilina le posedau din plin.

Și prin cuvântarea din capitolul 51, Caesar devine o figură majoră în narațiunea sallustiană, prezentată într-o viziune retrospectivă care încerca să arate că, de fapt, conjurația a fost doar un episod al evoluției spre absolutismul personal, evoluție pe care o și justifică.

În opoziție cu ideile afirmate de Caesar, în discursul atribuit lui Cato, ideea generală este pedepsirea cu moartea a tuturor conducătorilor conjurației prinși la Roma.

Intrând direct în miezul problemei, Cato combate propunerea și, în general, fiecare din argumentele lui Caesar. „Apoi – afirmă Nicolae Lascu – revine asupra motivului pe care Sallustius îl valorificase și în capitolul 40 și următoarele: opoziția dintre moravurile romanilor de odinioară și cele contemporane”⁴.

Discursul din capitolul 52 este construit prin conjugarea a două atribute care-l caracterizează pe Cato și ca personaj: **severitate și austeritate**. Cu toate acestea, tonul este mai puțin solemn decât acela al lui Caesar, evenimentele sunt expuse aici cu interes și pasiune. „Sunt de

semnalat, de asemenea, și câteva accente polemice: scepticismul epicureu din discursul lui Caesar privitor la viața de dincolo este combătut cu vehemență de Cato care-și susține propria credință, de esență platonice și stoică, în nemurirea sufletului și în răsplata pe care o primesc cei buni pe lumea cealaltă”⁵.

Sunt trăsături care subliniază valoarea documentară a discursului, sporindu-i astfel autenticitatea.

Chiar dacă uneori Sallustius alunecă în domeniul generic al retoricii și își etalează propriile-i idei și cunoștințe, el nu neglijează nucleul de bază al discursului autentic.

Dealtfel, nici nu putea proceda altfel, căci cunoștea dinainte textul discursurilor; mai mult încă, ele erau cunoscute și de cititorii operei sale, contemporani cu evenimentele. De aceea autenticitatea și obiectivismul devin atributele discursului sallustian în special și ale operei sale în general.

NOTE

¹ Nicolae Lascu, *Studiu introductiv, traducere, note și indice la Opere de C. Sallustius Crispus*, Cluj, 1969.

² Precizăm că toate citatele din *Catilina* sunt reproduse după vol. *Opere de C. Sallustius Crispus*, Cluj, 1969.

³ Pierre Grimal, *Literatura latină*, Editura Teora, București, 1997, p. 162.

⁴ Nicolae Lascu, *Op. cit.*, p. 45.

⁵ *Ibidem*, p. 46.

ABSTRACT

The obvious rhetorical elements in Sallustius's speeches reconstitute the artistic and historical author's view.

But beside these, we can meet a great deal of art and, especially, poetry.

The speeches belonging to *Catilina* don't abound in empty and sterile rhetorical structures, don't submit to some stiff and elaborate schemes, but they conform to a simple and logical rule; that rule springs from the harmony of the whole work, from historical and artistic opinions that characterize it, in the main, and from stylistic ones, specially.

FUNCȚIA INTERTEXTULUI PARODIC ÎN *SATIRA* II, 5 A LUI HORATIU

Carmen PASCU

În *Satira* II, 5, Horațiu atrage atenția asupra degenerării relațiilor sociale din Roma vremii prin apariția unei adevărate „profesii”, aceea de *captator* sau vânător de testamente. Structural-formal, această satiră este o parodie reverențioasă¹ la episodul *Nekya* („Scena morților”) din *Odiseea*, Cântul al XI-lea, vv. 100-137. Mai exact spus, textul funcționează ca o amplificare (*continuation, prolongement* – în taxinomia speciilor intertextuale la Gérard Genette)² a acestui episod, prin care protagonistului, eroul Ulise, și profetului Tiresias li se atribuie o partitură insolită.

Adaptând termenii aceluiași poetician francez Genette, **parodia** este o formă de intertextualitate bazată pe transformarea, în regim ludic, ironic, comic sau chiar serios, a unui *hipotext* (numit și *target-text*, text țintă, în literatura de specialitate canadiană și americană), de către un *hipertext*. **Satira**, pe de altă parte, vizează critic un referent extratextual, de preferință social sau moral: instituții, mentalități, anomalii comportamentale etc. Interferența între cele două specii este bogată și complicată, chiar dacă prima preocupare a teoriei este de obicei să le distingă ferm: parodia e livrescă și hipercodificată, satira e instructivă sau resentimentară, în orice caz la limita *literarității*, a funcției estetice a discursului. Ambele recurg însă la **ironie** ca la o tehnică retorică privilegiată.³ Dacă parodia „aduce lumea în text”⁴, prin deconstruirea ideologemelor care subîntind textul-sursă, o face datorită conexiunilor ei funcționale și pragmatice cu satira. În plus, satira folosește adesea parodia ca strategie persuasivă, ca „dispozitiv structural”⁵, acesta fiind chiar cazul textului supus analizei.

E evident că Horațiu nu urmărește să ridiculizeze aici imaginarul, stilul sau valorile promovate de epos, deși inițierea realizată de Tiresias este un mic manual al *captatorului*, presărat de exortații cinice. După ce a ascultat profeția în legătură cu propria întoarcere în Ithaca și aventurile până la sfârșitul vieții, Ulise vrea să afle cum își poate recupera averea cheltuită de pețitori: „...quibus amissas reparare queam res/ artibus et modis.”⁶ În chip de justificare a acestei îngrijorări, Ulise emite o judecată emblematică pentru o societate care traversează o criză a valorilor: „et genus et virtus, nisi cum re, vilior alga est.”⁷ Acest vers va fi dealtfel adoptat de prozatorul englez Tobias George Smollett ca motto al romanului *picaresc* din 1748,

Aventurile lui Roderick Random.

Răspunsul lui Tiresias cuprinde mai multe scenarii ipotetice și tot atâtea strategii de seducție utile oportunistului: Ulise va trimite sturzi și trufandale unui bătrân bogat, „domino sene”, în procese îl va favoriza pe bogătașul fără urmași, „uter locuples sine gnatis”⁸, chiar dacă este „improbis”, necinstit. Captatorul o să i se adreseze victimei afectuos, pe numele mic, Quintus sau Publius, o să se arate îngrijorat de sănătatea lui, și mai ales n-o să fie zgârcit cu flatările, cu adulația ipocrită (competență a parazitului în comedie), ba chiar, supremă servitute și suprem stoicism, îi va lauda bătrânului versurile slabe, dacă acesta are și veleități literare: „Scribet mala carmina vecors:/ Laudato.”⁹ Nimic nu e cruțat de tratamentul degradant al parodiei: Ulise va fi proxenetul propriei soții: „Scortator erit: cave te roget, ultro/ Penelopam facilis potiori trade.”¹⁰ Horatius oferă o motivație diferită de cea tradițională pentru fidelitatea Penelopei, motivație cu efect demitizant și misogină în atitudine: „Venit enim magnum donandi parca iuventus /nec tantum Veneris quantum studiosa culinae./ Sic tibi Penelope frugi est; quae si semel uno/ de sene gustarit tecum partita lucellum,/ ut canis a corio numquam absterrebitur uncto.”¹¹ Acest procedeu parodic eroi-comic anticipă maniera „corectivă” și degradantă de rescriere intertextuală utilizată insistent mai târziu de Paul Scarron în *Virgile travesti*; de exemplu, pentru episodul părăsirii Didonei de către Eneas: „En cet endroit, maître Maron/ N’a point approfondi l’affaire/ Tellement qu’il se peut bien faire/ Que maître Enéa était sou/ D’avoir toujours femme à son cou.”¹²

Se conturează un portret al *captator*-ului care combină trăsături din *kólax*-ul lui Theophrast¹³, din tipul comic-satiric al parazitului și al unui *scurra* (măscărici), dar și din „servus fallax et dolosus”, figura cea mai dinamică din *fabula palliata*: „Difficilem et morosum offendet garrulus: ultra/ non etiam sileas; Davus sis comicus”¹⁴ îi recomandă profetul.

„Dosarul” mitic al lui Ulise este extrem de bogat. O să mă refer doar la câteva aspecte: de pildă în argumentația școlii stoice, el devine arhetip al înțeleptului, pe care obstacolele și adeversitățile nu îl distrug, ci îl desăvârșesc și îl modelează. În aceeași măsură, datorită talentului său retoric și a înclinației spre fabulații și minciuni (motivate de exigențele supraviețuirii), același erou este și „patron” al sofistilor. *Polytropa* lui deconcertantă, versalilitatea lui frizează uneori amoralitatea, ca în unele tragedii inspirate din ciclul troian (e.g. *Filoctet* de Sofocle, unde acesta este personaj „negativ”). Pentru noi, Ulise-Odiseu poate reprezenta de asemenea o paradigmă umană, a inteligenței adaptabile și pragmatice. „Pățitul” erou este cel care învață din experiență; și, lipsit cum este de rude divine apropiate (nu și de protecție divină, e adevărat), e poate cel mai uman, mai modern și mai „romanesc” dintre personajele homerice. Totodată, Ulise și Hercule sunt actanți mitici

care au fost „conficați” și de comediografii, ale căror texte se bazau de multe ori pe parodiarea tragediilor. Comutarea de registru, de la sublim sau solemn la comic sau grotesc este posibilă tocmai în virtutea acestei complexități remarcabile a caracterului lui Ulise.

Epitetele cu care i se adresează Tiresias în textul horatian, „dolosus”, „astutus”, indică o selecție semnificativă de trăsături, care justifică ușoara desolemnizare și dezeroizare pe care se sprijină efectul comic al parodiei. Că nu poate fi vorba aici de o atitudine cu adevărat irreverențioasă față de modelul homeric, în sensul unei subversiuni ideologice sau estetice, o demonstrează și Epistola I, 2 către Lollius, în care Horatius propune o lectură alegorică a *Odiseei*, lectură care putea îmbogăți seria celor analizate de Felix Buffière în *Miturile lui Homer și gândirea greacă*¹⁵. Versurile următoare demonstrează încă o dată că opera homerică se afla în centrul canonului antic greco-latin, amintindu-ne în același timp că întreaga cultură clasică și neo-clasică o va echivala cu un *summum* axiologic:

„Fabula, qua Paridis propter narratur amorem
Graecia barbariae lento collisa duello,
Stultorum regum et populorum continet aestus.

(...)

Seditione, dolis, scelere atque libidine et ira
Iliacos intra muros peccatur et extra.
Rursus, quid virtus et quid sapientia possit,
utile proposuit nobis exemplar Ulixen,
qui domitor Troiae multorum providus urbes
et mores hominum inspexit, latumque per aequor,
dum sibi, dum sociis reditum parat, aspera multa
pertulit, adversis rerum immersabilis undis.”¹⁶

Ca strategie subordonată intențiilor moralizatoare ale satirei, intertextul parodic nu invalidează originalul ci îl menționează și în același timp îl utilizează, îl adaptează propriilor scopuri, nealterându-i, ba chiar augmentându-i demnitatea, autoritatea și sublimitatea. **Parodia reverențioasă** este de fapt o modalitate de a omagia textul-sursă. Poemul eroi-comic este cel mai bun exemplu în acest sens: „The mock-epic did not mock the epic, observă Linda Hutcheon; it satirized the pretensions of the contemporary as set against the ideal norms implied by the parodied text (...).”¹⁷ Antecedentele istorice ale acestei forme sunt, în opinia cercetătoarei canadiene, acele „(...) Homeric parodies, which satirized certain people or ways of life without in any way mocking Homer’s work.”¹⁸ Modul în care Linda Hutcheon definește parodia („authorized transgression”) se potrivește cel mai bine producțiilor antice, pentru că, așa cum a observat Mihail Bahtin pentru „a patra dramă satirică”¹⁹ și Julia Kristeva pentru *menippee*²⁰, persiflarea miturilor

constituia pandantul discursului solemn, cealaltă față a culturii oficiale, realizând astfel acea integritate și plenitudine a esteticii antice pe care grecii o numeau *spoudoghéloion* (serios-comicul). „Trebuie să spunem, amintește Mihail Bahtin, că figura lui „Ulise cel comic”, care constituie travestiul parodic al figurii lui epico-tragice elevate, a fost una dintre figurile cele mai populare ale dramei satirice, ale farsei dorice antice, ale comediei dinaintea lui Aristofan, ale unor mici epeei comice, cuvântări și dispute parodice, în care este atât de bogată arta comică antică (mai cu seamă în Italia de sud și Sicilia). Este semnificativ rolul deosebit pe care l-a jucat în figura lui „Ulise cel comic” tema nebuniei: după cum se știe, Ulise și-a pus o tichie (*pileus*) de măscărici și a înhămat la plug un cal alături de un bou, simulând nebunia, pentru a se eschiva de la război. Motivul nebuniei a transferat figura lui Ulise din planul direct, înalt, în planul comic al parodiei-travesti (vezi J. Schmidt, *Ulixes comicus*)”²¹.

Licența ritualică saturnalică (mai târziu carnavalescă) trecută în literatură comporta jocul cu valorile și ierarhiile, joc nicidecum profanator sau blasfemator, ci perfect legitim și autorizat. Așa se explică faptul că *Batrahomihomahia* și *Margites cel prost* au fost atribuite lui Homer însuși. Teza lui Mihail Bahtin este că la Roma ca și în Grecia „orice gen direct, orice discurs direct – epic, tragic, liric, filosofic – poate și trebuie să devină obiect al reprezentării, al „măimățării” parodice. Această măimățareală într-un fel smulge discursul de lângă obiectul său, îl separă, demonstrând că respectivul discurs al unui gen – epic sau tragic – este unilateral, limitat, nu epuizează obiectul; parodia impune revelarea acelor laturi ale obiectului care nu se încadrează în genul și stilul respectiv. Creația parodică, a travestiului, introduce corectivul permanent al râsului și al criticii în seriozitatea unilaterală a discursului direct elevat, corectivul realității, care este întotdeauna mai bogată, mai substanțială, și mai ales *contradictorie* și *plurilingvă* decât poate să cuprindă genul înalt și direct. Genurile înalte sunt monotone, în timp ce „a patra dramă” și genurile înrudite susțin bitonalitatea antică a discursului. Parodiei antice îi este străină negația nihilistă. Fiindcă nu eroii sunt cei parodiați, nu este parodiat războiul troian și reprezentanții lui, ci eroizarea lor epică, nu este parodiat nici Hercule și faptele sale, ci eroizarea lor tragică. Genul însuși, stilul și limbajul sunt puse între ghilimele comice-persiflante, pe fondul realității contradictorii care nu se încadrează în limitele lor. Discursul serios direct, devenit imagine comică a discursului, este revelat cu toate limitele și imperfecțiunile sale, dar nu este deloc disprețuit. De aceea s-a și putut crede că Homer însuși a compus o parodie a stilului homeric.”²² Autorul rus consideră că pe teren roman, „cerința omogenității materialului serios și a celui comic avea un caracter mai strict și mai sistematic decât în Grecia.”²³ Corespondentul roman al celei de-a patra drame satirice erau

atellanele și mimii. Cultura comică romană își avea obârșia în saturnalii sau alte performanțe rituale, de pildă „ridiculizările rituale legiferate la care era supus comandantul victorios de către soldați; e cunoscut râsul ritual al romanilor la înmormântări; e cunoscută libertatea legiferată a râsului mimic.”²⁴ Chiar și în arta plastică romană Bahtin identifică „tendința de a însoți orice prelucrare tragică (în general serioasă) a materialului cu prelucrarea lui comică (parodic-travestită) paralelă.”²⁵ Intertextul parodic de care face uz satira analizată trebuie integrat în aceeași logică a „dublării” comice a temelor serioase, specific romană (cel puțin în interpretarea lui Mihail Bahtin, pe care am adoptat-o aici).

Satira II, 5 nu este integral reverențioasă, ci conține și o mostră de parodie *minimală*, marcată de deriziune, simptom, aici, de polemică literară: versul manieristului Furius Bibaculus din *Poemul războiului galic*, citat de Quintilian: „Iupiter a scuipat pe Alpii înghețați cu zăpadă albă” (un *conchetto*, am putea spune, o imagine foarte căutată, căzând în rizibil), devine în versurile 40-41: „...seu pingui tentus omaso/ Furius hibernas cana nive conspuet Alpes” („Sau Furius, umflatul, umplându-și burta grea,/ Scuipa-va peste Alpii-nghețați grămezi de nea”).

Macro-figura și macro-strategia textului horațian este **ironia**, un „trop pragma-semantic”²⁶, „figură de gândire și de elocuție” în retorica tradițională, *metalogism* în neoretorică; aceasta presupune în același timp o inversiune semantică (antifraza este cazul limită, forma radicală a ironiei) și o evaluare pragmatică, de obicei negativă, depreciativă. Catherine Kerbrat-Orecchioni aprecia: „sémantiquement, à une séquence ironique s’attache un contenu patent positif qui renvoie à un contenu latent négatif; pragmatiquement, l’ironie est un blâme qui emprunte les formes de la laudation.”²⁷ Ambiguitatea, amfibologia sunt constitutive ironiei deoarece aceasta închide într-un singur semnificant doi semnificați, două izotopii, are un caracter difuz, transfrastic și aproape imposibil de localizat textual, este în aceeași măsură *dissimulatio* și *irrisio*²⁸ dar și *tongue-in-cheek*²⁹ și „pince sans rire”.

Dimensiunea *ilocuționară* a ironiei se traduce într-o agresivitate manifestată în grade diferite și mai implică și o dedublare a locutorului ironist, care își compune o *persona*, enunță cu o voce străină, prefăcută, mimează un idiolect sau un sociolect, sau simulează acordul cu o atitudine/mentalitate pe care urmărește de fapt să o infirme, să o discrediteze. De aceea enunțurile „ironic-prescriptive”³⁰ ale lui Tiresias trebuie receptate de către beneficiarul mesajului satiric educativ cu semn schimbat. Dar discursul ironic mai înseamnă ceva, și anume juxtapunerea a două orizonturi ideologice, „confruntarea a două sisteme de valori”.³¹ Recursul la ironie generează, în text ca și în receptor, nu numai un „bruij semantic” ci de-a dreptul un vertij moral, o bulversare și chiar răsturnare a unui sistem axiologic („syncope des

valeurs”, cu expresia lui Bertrand Rougé), cu un impact modelator *à rebours*. Există o anumită „perversitate” în logica ironiei, pentru că invită, chiar dacă doar într-un prim moment al decodării, la o lectură literală³², care în textul horatian ar conduce la exaltarea unei etici a compromisului motivată de conjunctura socio-istorică decepționantă și de un sistem disfuncțional. Lectura *corectă* a ironiei, aceea scontată de *codator*, solicită din partea *decodatorului* o **triplă competență**³³: lingvistică, cultural-ideologică și retorică (generică). Competența lingvistică se referă la cunoașterea „legilor discursului”, a „regulilor conversaționale”, competența cultural ideologică se referă la reprezentări, pachete mentalitare, fenomene de imaginar colectiv, iar competența generică (retorică) este, în cazul de față, conștientizarea *contractului pragmatic* al parodiei (între emițător și receptor), corpus-ul de convenții care in-formează specia satirică și care spun, de pildă, că un discurs care se vrea persuasiv, eficace, nu poate vehicula conținuturi imorale. De aceea receptarea care respectă regulile jocului (considerând ironia un joc de limbaj printre altele) va trebui să refuze orice relevanță sensului *literal* („patent”, de suprafață) al enunțurilor antifrastice, ironice, reconstituind sensul latent, disimulat sau *transliterate*.

Putem identifica două tipuri de retorică ironică în acest text: o ironie benignă, la adresa eroilor homerici, și o ironie corozivă, corectivă, la adresa referențialului social roman care constituie obiectul satirei. Norma morală este de altfel protejată de „capcanele ironiei”³⁴ prin inserția unor anecdote care ilustrează motivul păcălitorului păcălit: Nasica își dă fata bătrânului Coranus sperând să încaseze o moștenire considerabilă. Dar când socrul insistă ca ginerele să citească testamentul, acesta află că îi lăsase doar lacrimile: „accipiet tandem et tacitus leget invenietque/ nil sibi legatum praetor plorare suisque.”³⁵ O bătrână din Theba lăsase prin testament ca moștenitorul să-i poarte pe umerii goi trupul uns cu ulei, ca „măcar moartă să o scape din mâini după ce în viață o ținuse atât de strâns.”³⁶ Dar aceste exemple sunt destinate să îl facă pe *captator* mai prudent și mai abil, deci mai „profesionist”: „Cautus adito/ neu desis operae, neve immoderatus abundes.”³⁷

Prezența parodiei în Satira II, 5 indică poate efortul de a face din această specie mai mult decât o „lecție” de morală (literatura latină este, de altfel, în cea mai întinsă zonă a ei, funciar tezistă și non-gratuită), incluzând-o în „jocul”³⁸ complex al artificiului literar, prin care „Musa pedestris” și „sermo merus” devin altceva, mai aproape de sensul modern al autonomiei esteticului decât de un program de reformă socială. Satira horatiană, tot mai „urbană”, mai indirectă și mai sofisticată, tinde să acorde acestei forme un nou statut în sistemul antic al genurilor și un grad de *literaritate* pe care chiar poetul i-l refuza (antifrastic?) în Satira I, 4:

„Primum ego me illorum, dederim quibus esse poetis,

excerpam numero; neque enim concludere versum
dixeris esse satis, neque sibi scribat uti nos
sermoni propiora, putes hunc esse poetam.
Ingenium cui sit, cui mens diviniior atque os
magna sonaturum, des nominis huius honorem.
Idcirco quidam, comoedia necne poema
esset, quesivere, quod acer spiritus ac vis
nec verbis nec rebus inest, nisi quod pede certo
differt sermoni, sermo merus (...)³⁹

În secolul al II-lea al e.n., Lucian din Samosata, scriitor sirian de limbă greacă exploatează mitologemul *descensus ad inferos*, de asemenea în contextul unei parodii respectuoase la adresa *katabazei* homerice (cf. *Menipp sau evocarea morților*⁴⁰). Trebuie amintit că Lucian este și autorul unui dialog cu o tematică înrudită cu aceea a satirei horațiene, *Despre parazit sau dacă există o meserie a paraziților*.⁴¹

Nepotul lui Rameau de Diderot (compus în 1762, publicat în 1891) evocă, în câteva din articulațiile sale, tonul cinic din parodia satirică a autorului latin: „... je suis un bon diable que vous méprisez dans le fond mais qui vous amuse”; „On me fêtait. On ne me perdait pas un moment sans me regretter. J'étais leur petit Rameau, leur joli Rameau, leur Rameau le feu, l'ignorant, le paresseux, le gourmand, le bouffon, la grosse bête.” Ernst Robert Curtius documentează de altfel pe larg datoria literară a enciclopedistului francez (azi o putem numi intertextualitate) față de satiricul latin, în articolul *Diderot și Horațiu*.⁴² În introducerea la un *Chant lyrique* care are drept motto horațianul „nil sine divite vena”, Diderot se adresa astfel tinerilor poeți ai vremii: „Voulez-vous savoir ce que c'est qu'un poète? Interrogez les mânes d'Horace, et continuez d'écrire ou n'écrivez plus.”⁴³

În opinia lui Mihail Bahtin, „culturile europene au învățat să râdă și să ridiculizeze de la romani”.⁴⁴ Dacă această sub-cultură parodică (serio-comică) a romanilor a avut totuși în tradiția ulterioară un statut oficial mai degrabă minor, și aceasta în ciuda influenței considerabile pe care a exercitat-o asupra spiritelor „subversive”, este și pentru că, așa cum argumenta esteticianul rus, sarcina transmiterii tradiției a revenit adesea celor pe care Rabelais îi numea *agelaști* (cei care nu știu să râdă). Ei alegeau versiunile serioase ale discursului și ignorau sau minimalizau oglindirile lor comice.

NOTE

¹ „respectful parody”, „reverential parody” sunt sintagme utilizate de Linda Hutcheon în *A Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-Century Art Forms*, New York: Methuen, 1985, passim.

² Gérard Genette, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, Seuil, 1982.

³ cf. Linda Hutcheon, *Ironie, satire, parodie. Une approche pragmatique de l'ironie*, în *Poétique*, nr.

- 49/1981, p. 148.
- ⁴ Linda Hutcheon, *A Theory of Parody*, p. 103.
- ⁵ Linda Hutcheon, *Ironie, satire, parodie*, p. 148.
- ⁶ Quintus Horatius Flaccus, *Opera omnia*, Editura Univers, București, ediție bilingvă, vol. al II-lea, Satira II, 5, v. 2-3, p. 138.
- ⁷ Horatius, *Op. cit.*, v. 8. „Iar numele și cinstea, când ai ajuns sărac./ N-au preț mai mult ca iarba din fundul unui lac!” (traducere de Al. Hodoș și Th. Mănescu, v. 13-14, p. 139).
- ⁸ *Ibidem*, v. 28, p. 140.
- ⁹ *Ibidem*, v. 74-75. „De face versuri, spune-i bătrânului nebun/ Că n-ai citit în viață un alt poem mai bun.” (v. 115-116), p. 145.
- ¹⁰ *Ibidem*, v. 75-76. „Iar dacă-l vezi că poftă îi vine de muiere./ Să-i dai pe Penelopa, ‘nainte de-a ț-o cere!” (v. 117-118, p. 145).
- ¹¹ *Ibidem*, v. 79-83, p. 144. „Erau prea strânși de mână toți tinerii aceia;/ Râvneau mai mult mâncarea decât iubeau femeia./ Nu s-a lipit ispita de Penelopa ta./ Dar dacă din averea vreunui unchiaș gusta./ Și-ți aducea și ție un mic câștig în casă./ Zburda precum căteaua când dă de carne grasă.” (v. 121-126, p. 145).
- ¹² Apud Hans Robert Jauss, *Experiență estetică și hermeneutică literară*, traducere de Andrei Corbea, Editura Univers, București, 1983, capitolul *Despre cauzele satisfacției produse de eroul comic. Ridicilizarea idealului clasic de erou în travestiurile vergiliene din secolele XVII și XVIII*, p. 309.
- ¹³ Cf. Mihai Nichita, în *Istoria literaturii latine*, volum colectiv (Mihai Nichita coordonator), vol. 2, partea I, Perioada principatului (44 î.e.n.-14 e.n.), Universitatea din București, 1981, p. 337.
- ¹⁴ Horatius, *Op. cit.*, v. 90-91, p. 144. „Bătrânului cu toane și cusurgiu, nu-i place/ Când vorbe-i spui prea multe și gura nu-ți mai tace./ Dar nici să taci tot timpul când vezi că-i prost dispus./ Ca-n comedie Davus sfios să pari, supus.” (v. 137-140, p. 145).
- ¹⁵ Felix Buffière, *Miturile lui Homer și gândirea greacă*, Editura Univers, București, 1987.
- ¹⁶ Horatius, *Op. cit.*, Epistola I, 2, v. 6-8, p. 186: „Epopoea-n care grecii, cu război îndelungat/ Pentru dragostea lui Paris sar ca barbari să se bată./ Patimile unor neamuri și-unor regi nebuni ne-arată” (v. 6-8, p. 187, traducere de Lelia Teodosiu) și v. 15-22, p. 186: „Între zidurile Troiei și afară-au fost păcate./ Răzvrătire, crime, pofta, viclenie, răutate./ Dar ce poate-nțelepciunea și virtutea, însuși el./ Ne dădu, în altă parte, pe Ulise de model./ El, biruitorul Troiei, străbătu țări numeroase./ Observând ale lor rosturi și, pe drum, de soartă dus./ Îndură primejdii multe, dar nimic nu l-a răpus.” (v. 15-23, p. 187).
- ¹⁷ Linda Hutcheon, *A Theory of Parody*, p. 44: „Eroi-comicul nu ridiculiza eposul: satiriza pretențiile contemporanilor prin confruntarea cu normele ideale implicate de textul parodiat (...)” (traducerea mea).
- ¹⁸ *Ibidem*, „... parodiile la Homer, care satirizau anumiți oameni sau moduri de viață fără a ridiculiza în vreun fel opera lui Homer.” (traducerea mea).
- ¹⁹ Mihail Bahtin, *Din preistoria discursului romanesc*, în *Probleme de literatură și estetică*, traducere de Nicolae Iliescu, Editura Univers, București, 1982, p. 491-535.
- ²⁰ Julia Kristeva, *La ménippée. Le texte comme activité sociale*, în capitolul *Le mot, le dialogue et le roman* din volumul *Séméiotiké. Recherches pour une sémanalyse*, Paris, Seuil, 1969, pp. 109-120. Cf. și definiția lui Jules-César Scaliger: „Est igitur parodia rhapsodia inversa, mutatis vocibus ad ridicula detrahens”, apud Gérard Genette, *Op. cit.*, p. 17.
- ²¹ Mihail Bahtin, *Op. cit.*, p. 506.
- ²² *Ibidem*, p. 508.
- ²³ *Ibidem*, p. 508.
- ²⁴ *Ibidem*, p. 509.
- ²⁵ *Ibidem*, p. 508.
- ²⁶ Catherine Kerbrat-Orecchioni, *L'ironie comme trope*, în *Poétique*, nr. 41/1980, p. 109.
- ²⁷ *Ibidem*, p. 121: „Din punct de vedere semantic, unei secvențe ironice i se asociază un conținut patent pozitiv care trimite la un conținut latent negativ; din punct de vedere pragmatic, ironia este un blam care împrumută aspectul unui elogiu.” (traducerea mea).
- ²⁸ Cf. Vossius, *Rhétorique de l'ironie* în *Poétique*, nr. 36/1978, p. 65. Cf. și Orecchioni, *Op. cit.*, p.

120: „Ironiser c’est se moquer plus que parler par antiphrase.” („A ironiza înseamnă în mai mare măsură a ridiculiza decât a vorbi prin antifrază.”)

- ²⁹ Guido Almansi, *L’affaire mystérieuse de l’abominable „tongue-in-cheek”*, în *Poétique*, nr. 36/1978, p. 413-426.
- ³⁰ Cf. Orecchioni, *Op. cit.*, p. 123.
- ³¹ Bertrand Rougé, *Ironie et répétition dans deux scènes de Shakespeare. Crise du Degree ou tournant du mieschief?*, în *Poétique*, nr. 8/1981, pp. 37-49.
- ³² Nu întâmplător Vladimir Jankélévitch definea cinismul ca pe o varietate a ironiei: cf. *Ironia*, Editura Dacia, Cluj, 1994, p. 89.
- ³³ Cf. Orecchioni, *Op. cit.*, p. 116.
- ³⁴ Vladimir Jankélévitch, *Op. cit.*, p. 107.
- ³⁵ Horatius, *Op. cit.*, v. 68-69, p. 134.
- ³⁶ *Ibidem*, v. 84-88, p. 144, traducere – v. 129-134, p. 145.
- ³⁷ *Ibidem*, v. 88-89, p. 144; „Deci, poartă-te cu grijă, fii îndatoritor./ În toate cu măsură, nu prea nerăbdător.” (v. 135-136, p. 145)
- ³⁸ Am în vedere distincția pe care o făcea Vladimir Nabokov într-un interviu: „Satira e lecție, parodia e joc.”
- ³⁹ Horatius, *Op. cit.*, Satira I, 4, v. 39-48, p. 36: „Răspunsul meu acesta-i, în vorbe mai puține:/ Nu sunt poet! E-o cinste ce nu mi se cuvine./ Când mă încumet versuri să scriu precum vorbesc./ Nu-s vrednic pentru-atâta poet să mă numesc./ Pe meșterii de geniu, de zei însuflețiți./ Și-al căror glas răsună puternic, să-i cinstiți!/ Nici comedia n-are acel înalt avânt./ Ce dă simțirii viață și gândului cuvânt./ Chiar de păstrează ritmul curatei poezii./ Ea nu-i decât vorbirea de fiecare zi.” (traducere de Al. Hodoș și Th. Mănescu, v. 54-62, p. 37).
- ⁴⁰ În Lucian din Samosata, *Scrieri alese*, traducere și note de Radu Hîncu, Editura Univers, București, 1983, ediția a II-a, p. 145-159.
- ⁴¹ *Ibidem*, pp. 191-218.
- ⁴² Apud Ernst Robert Curtius, *Literatura europeană și evul mediu latin*, traducere de Ion Negoïtescu, Editura Univers, București, 1970, p. 659-673.
- ⁴³ Apud Curtius, *Op. cit.*, p. 659.
- ⁴⁴ Bahtin, *Op. cit.*, p. 510.

RÉSUMÉ

L’article fait l’argument que la Satire II, 5 d’Horace contient une parodie respectueuse de l’épisode *Nekya* (La scène des morts) de l’*Odyssée*, la parodie étant une forme de l’intertextualité par transformation. Un *hypertexte* (dans notre cas, la parodie) reprend un *hypotexte* (le texte-source) et lui renverse le sens, ou le „corrige”, ou simplement l’emploie à un dessein différent.

Cette satire ne prend pas le texte d’Homère comme cible; au contraire, le texte parodiant est un hommage du texte parodié. La parodie antique en général est plutôt une forme de „transgression autorisée” (Linda Hutcheon). La satire en fait emploi pour ses fins morales sans aucune raillerie de l’original. La grammaire de la parodie y fonctionne, tout comme la rhétorique de l’ironie, comme stratégie persuasive de la satire, genre de discours efficace, à valeur éducative.

Le recours à la parodie augmente aussi la littérarité et la complexité de cette espèce qui, autrement, et plutôt „leçon” que „jeu”.

PERSPECTIVE ASUPRA POTENȚIALULUI ȘI IREALULUI ÎN LIMBA LATINĂ*

Mihaela POPESCU

*Dicționarul de științe ale limbii*¹ definește termenul «potențial» (noțiune pentru care se va utiliza sigla POT) ca fiind „o semnificație modală conținută în semantica unor moduri verbale sau a unor forme lexicale”². Pentru «ireal» (ne pentru care în acest articol se va utiliza sigla IR), același dicționar menționează următoarea definiție: „valoare modală indicând că o acțiune sau o stare, care depinde sau nu de o condiție, este apreciată de vorbitor ca nerealizabilă sau ca falsă; [acesta] se actualizează prin forme ale flexiunii verbale de mod sau prin anumite conective subordonatoare”³.

Definițiile prezentate mai sus ni se par, într-o anumită măsură, incomplete, în special în cazul celui dintâi dintre termenii care fac obiectul nostru de cercetare. Iată de ce, am simțit nevoia unui surplus de informații referitor la semnificațiile acordate celor doi termeni menționați mai sus, orientându-ne studiul exclusiv asupra sistemului de valori al limbii latine. Ni se oferă astfel un exemplu grăitor de redundanță terminologică, un exemplu care pune totodată în lumină instabilitatea țărâmului pe care ne situăm.

Cert este însă faptul că în toate aceste comentarii POT și IR nu sunt definiți în mod identic de către toți cercetătorii (autori de gramatici, traducători sau filologi clasici). Hélène Vairel⁴ este foarte critică referitor la această situație:

Les auteurs utilisent les termes de „possible”, „possibilité”, „potentiel”, sans préciser en quel sens ils les entendent. Ils se donnent ainsi la facilité de passer d’un sens à l’autre, selon ce qui leur est commode. Mais il en résulte une extrême confusion, qui rend inutile toute discussion des explications proposées.

Astfel, H. Vairel arată că A. Ernout – F. Thomas în *Syntaxe latine* utilizează termenul POT mai întâi cu sensul «realizabil» în opoziție cu termenul «ireal», apoi, puțin mai departe, cu sensul «non-real».

Analizele studiate dovedesc ambiguitatea în ceea ce privește utilizarea celor doi termeni și, implicit, necesitatea găsirii unui fundament teoretic pentru folosirea lor corectă și unanim acceptată.

Informațiile existente despre POT și IR constituie o literatură vastă, însă „extrem de repetitivă”, oarecum segmentară⁵ și, adesea, canalizată

într-o anumită direcție, acest din urmă aspect determinând și următoarea clasificare:

(a) Din noianul acestor studii se desprinde în primul rând „doctrina clasică” sau „tradițională”, după cum este adesea numită, care reprezintă, în fapt, punctele de vedere unanim acceptate de către toate marile gramatici și tratate de sintaxă a limbii latine;

(b) Pe de altă parte, pare să se impună o nouă direcție în ceea ce privește abordarea lingvistică a POT și IR din limba latină. Acest „nou val”, dacă ni se permite să îl numim ca atare, este tributar, într-o foarte mare măsură, noilor teorii pragmatico-semantice sau teoriilor care vizează modalitățile logice în limbă. Iată de ce, prezentarea în cauză aproape nu poate omite articolul „novator” al lui Ch. Lehmann (1973), *Latein mit abstrakten Strukturen*, precum și contribuțiile de mai târziu ale lui H. Vairel (1981), M. Baratin (1981), A. Orlandini (1993), Ch. Touratier (1994) sau M. Lavency (1999).

Tot în acest sens, amintim și modelul de analiză de tip semantico-logic pe care îl întâlnim în articolul de factură guillaumiană al lui Robert Martin (1981), *Potentiel et irréel. Esquisse d'une analyse sémantico-logique*, chiar dacă, în acest din urmă caz, baza aplicațiilor o reprezintă limba franceză contemporană.

Încercare de definire a noțiunilor de «potențial» și «ireal»

Teoriile și modelele de analiză prezentate anterior ne ajută în decelarea următoarelor aspecte de ordin terminologic și conceptual.

„Doctrina clasică” este cea care „fixează” din punct de vedere terminologic noțiunile de POT și IR, dar în definirea acestor termeni există o marjă de libertate mai mult sau mai puțin subiectivă. În general, parametri care stau la baza accepțiunilor întâlnite sunt:

- (a) opoziția pur temporală dintre prezentul și imperfectul conjunctiv și / sau
- (b) valoarea modală a conjunctivului.

Acești doi parametri conduc, în mod conștient sau nu, și la luarea în calcul a atitudinii pe care locutorul o are vis-à-vis de realizarea sau non-realizarea condiției / supoziției / ipotezei / eventualității asertate, noțiuni care, în mod necesar impun o definire, pentru crearea unei coerențe terminologice.

Ulterior, analizele semantico-logice au arătat că în structurile de tip *si P*, poziția locutorului nu se orientează față de posibilitatea de realizare a conținutului propozițional exprimat de *P*, ci situează acest conținut propozițional în raport cu valorile *adevărat / fals*, valori care nu rezultă în mod obligatoriu din raportarea la realitatea obiectivă, ci sunt afirmate ca atare de

către locutor.

Atât „doctrina clasică”, cât și celelalte articole prezentate, excepție făcând ultimul dintre acestea, pornesc de la *semnificanți* pentru a decodifica *semnificații*. Se admite coexistența dublei „opoziiții ierarhice” (cea modală și cea temporală), dar se pare că rămânem mai degrabă în planul expresiei, decât în plan conceptual.

Și, datorită confuziei care continuă să persiste, vom apela chiar la definițiile acordate de dicționare explicative, atât cel al limbii române (*D.E.X.*: 1998) cât și cel al limbii franceze (*Le Petit Robert I*: 1992).

D.E.X.: 1998:

POTENȚIAL – „1. Care are în sine toate condițiile esențiale pentru realizare, care există ca posibilitate, care există în mod virtual” și „2. (Gram.) care prezintă o acțiune posibilă, fără să precizeze dacă se realizează sau nu” (p. 831).

IREAL – „1. Care nu există în realitate; nereal, imaginar, fantastic; care pare că nu este real” și „2. (Gram.) care prezintă acțiunea ca nerealizată sau ca nerealizabilă” (p. 507).

Petit Robert I: 1992:

POTENTIEL – 1. *Qui existe en puissance (v. virtuel)* și 2. *Qui exprime une possibilité* (p. 1495).

IRRÉEL – „*qui n'est pas réel, qui est en dehors de la réalité (v. abstrait, imaginaire)*” (p. 1033).

Analizele și definițiile prezentate până în acest moment ne conduc cu pași mărunți, pentru început, către două concluzii:

(a) noțiunea POT trebuie definită, așa cum propune R. Martin, sub două aspecte: pe de o parte, prin raportare la **real**, și, pe de altă parte, în corelare cu **irealul**.

(b) puntea de legătură dintre POT și IR o reprezintă incidența lor pe tărâmul imaginarului, al virtualului, al „lumilor posibile”.

În acest moment considerăm necesară o precizare de natură metodologică: din multitudinea punctelor de vedere aduse în discuție, două direcții vor fi cele pe care le vom urma:

- i. direcția deschisă de M. Baratin și continuată de M. Lavency, care operează cu valorile *adevărat* / *fals* impuse de logică în ceea ce privește validarea conținutului propozițional exprimat de structurile de tip *si P*. Aceste modele de analiză ne dau răspunsul la o primă întrebare privind natura valorilor POT și IR.
- ii. direcția impusă de R. Martin care, punând în aplicare teoria guillaumiană de creare a „imaginii-timp” (*la chronogénèse*), ne permite să situăm POT și IR, dar și să stabilim anumite relații între aceste valori modale.

Două definiții posibile pentru «potențial»

În limbajul curent, conversațional POT este definit, după cum s-a văzut, pe de o parte ca exprimând o acțiune care are toate șansele să se realizeze cândva în viitor, și, pe de altă parte, ca non-real. Coroborând aceste definiții cu punctele de vedere expuse de lingviști – în special cel al lui R. Martin – rezultă faptul că în cazul POT trebuie admisă o definiție biduală. Raportarea atât la *real*, cât și la *ireal*, se impune cu necesitate.

Dacă prin *real* înțelegem acel interval mobil, extins și delimitat schematic (pe o axă imaginară) în partea stângă de trecut și în partea dreaptă de viitor, POT reprezintă în acest caz, pe de o parte *ceea ce ar putea fi în viitor*, și pe de altă parte, *ceea ce a putut fi în trecut*.

În termenii logicii modale POT marchează un conținut propozițional *nici adevărat nici fals*. El este așadar o valoare modală (în sensul primordial al termenului, *i.e.*, acela de actualizare a modului în care subiectul vorbitor înfățișează procesul) prin care se exprimă punctul de vedere al locutorului vis-à-vis de predicția din enunțul pe care acesta l-a realizat, și a cărui chintesență se găsește încifrată în verbul *a imagina*. De aici, necesitatea imperioasă de a defini POT și prin raportare la IR, punctul lor comun fiind, plasarea lor de către subiectul vorbitor într-un univers virtual, imaginar, fictiv, inactual. Prin urmare, POT reprezintă transpunerea în plan imaginar a posibilității de validare a conținutului propozițional în lumea reală. Raportarea POT față de real este una de incidență în viitor sau în trecut, și, în acest caz, IR ar reprezenta o lume paralelă. Mergând mai departe, putem afirma că POT, datorită inciziei în real, dar și datorită intenției locutorului care vizează universul virtual, are o poziție mediană, și în același timp integrantă față de cele două situații (real, ireal); și, în acest caz, IR este un potențial fals, ale cărui șanse de realizare în lumea reală sunt considerate nule de către locutor: ficțiunea este „dezmințită”⁶, și realul urmează să se afirme. În universul virtual, POT constituie limita inferioară, iar IR se întinde de la acest demarcaj și se constituie astfel până la a se identifica cu limita superioară a acestei lumi posibile.

În definițiile date anterior se afirmă faptul că POT exprimă o acțiune *posibilă*, adică o acțiune care se poate realiza, dar și o acțiune imposibilă, non-reală, în acest din urmă caz luându-se ca punct de referință „trecutul care nu poate fi rememorat”; POT devenind astfel un „ireal neîmplinit” (*une fiction ouverte*). Astfel că din punct de vedere terminologic, și nu numai, POT cuprinde *posibilul* și îl depășește, il continuă.

O altă problemă care necesită anumite comentarii se referă la situarea din punct de vedere conceptual a POT și a *posibilității*, punctul nostru de vedere fiind următorul: „posibilitatea” este inclusă în POT și în nici un caz

nu se suprapune acestuia. POT poate exprima diverse tipuri de „posibilități” („posibilitate propriu-zisă” sau „simpla posibilitate” *versus* „posibilitate supusă unei condiții”⁷), el devenind astfel o marcă a „posibilității”, actualizând în fapt *imposibilitatea de validare în termenii adevărat-fals a conținutului propozițional*.

Definind POT și IR drept valori modale prin care locutorul validează conținutul propozițional exprimat de enunțul său în funcție de propriile cunoștințe și / sau experiențe, având astfel drept punct de referință realitatea subiectivă și care, în fapt, reprezintă o lume posibilă, în care primul termen marchează o posibilă incidență cu realul, iar cel de-al doilea termen afirmă falsitatea virtualului în lumea reală, sau invers, ne situăm așadar pe tărâmul modalităților clasice de cunoaștere, cunoscute sub denumirea de *modalități epistemice*.

În planul expresiei, aceste valori modale actualizează diferite structuri logico-semantice de tipul *ipotezei*⁸, sau al *supoziției*, sau chiar al *eventualității*, necesitatea investigării contextului – din prisma anumitor deictice (adverbe, conectori), sau a tipului de frază, sau a auxiliarelor modale, sau a semantismului intern al verbelor – constituie un prim criteriu de identificare a acestor valori.

NOTE

*Acest articol face parte din comunicarea „Potențial și ireal în limba latină. Încercare de definire”, susținută la data de 25 noiembrie 2004, în cadrul Societății de Studii Clasice, Filiala Craiova.

¹ Vezi Bidu-Vrâncianu, A., Călărășu, C., Ionescu-Ruxândriou, L., Mancaș, M., Pană Dindelegan, G., *Dicționar de științe ale limbii*, (lucrare pentru care în acest articol se va utiliza sigla *DSL*), București, Editura Nemira, 2001, p. 396.

² Se menționează și sinonimia cu termenul „posibilitate”, noțiune pentru care același dicționar (p. 395) prezintă următoarele articole: 1. „semnificație modală conținută în semantica modurilor conjunctiv și condițional” și, respectiv, 2. „reprezintă una dintre cele două valori ale sistemului de modalități clasice, exprimând faptul că o propoziție este adevărată sau falsă în **mod posibil**; se opune necesității. În funcție de caracterul puternic sau mai slab al sistemului de modalități, posibilitatea poate fi stabilită în raport cu toate lumile posibile (**posibilitate alethică**), sau poate fi empirică, stabilită în raport cu sistemul de cunoștințe existent la un moment-dat, cu datele experienței vorbitorului și a colectivității din care acesta face parte (**posibilitate epistemică**)”.

³ Vezi *DSL*, p. 276.

⁴ Vezi Vairel, H., *Un modèle d'analyse linguistique des conditionnelles: latin si di sunt, si di sint, si di essent*, în *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris (BSL)*, 1981, p. 27-325, p. 301, nota 1.

⁵ În majoritatea studiilor și cercetărilor, POT și IR sunt tratate oarecum adiacent altor probleme de ordin lingvistic, în cele mai multe cazuri acestea fac parte integrantă din studiul și analiza perioadei condiționale, fără a fi extrapolate la întregul univers „macro-discursiv” al acestei limbi.

⁶ Cf. Lavency, M., *La période conditionnelle du latin*, în *Les Etudes Classiques*, 67/1999, p. 361-390.

⁷ Un exemplu pertinent în acest sens este clasificarea pe care o fac A. Ernout – Fr. Thomas în *Syntaxe latine*, în capitolul “Subjonctivul posibilității (și al irealității)” (p. 236).

⁸ Vom defini aceste structuri logico-semantice pentru a vedea ulterior căror structuri lexico-gramaticale le putem acorda aceste „etichetări”. **Ipozeza** reprezintă, după cum arată *Dicționarul de*

logică (Gh. Enescu: 1985, p.185), 1. „[o] presupunere din care urmează să deducem anumite concluzii” sau 2. „[o] presupunere (sau ansamblu de presupuneri) prin care ne propunem să explicăm un fapt nou (a cărui explicație reală n-o cunoaștem încă) sau care aserțează (fără a demonstra) existența unui fapt”. De asemeni, se subliniază faptul că ipoteza trebuie să îndeplinească o serie de condiții logice, precum non-concordanța sa cu sistemul propriu de concluzii sau cu principiile impuse de către știință și, în special, inexistența unor adevăruri care să o infirme.

Același dicționar (p. 354) definește **supoziția** ca reprezentând „[o] presupunere tacită sau explicită în vederea realizării anumitor proprietăți ale entităților cu care lucrăm într-un context logic.”

BIBLIOGRAFIE

- Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, *Dicționarul explicativ al limbii române*, ed. a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic, 1998.
- Baratin, M., *Remarques sur l'emploi des temps et des modes dans le système conditionnel latin*, în *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* (B.S.L.), 1981, p. 249-273.
- Bidu-Vrănceanu, A., Călărășu, C., Ionescu-Ruxăndoiu, L., Mancaș, M., Pană Dindelegan, G., *Dicționar de științe ale limbii* (DSL), București, Editura Nemira, 2001.
- Bolkestein, A.M., *Problems in the description of modal verbs: an investigation of Latin*, Van Gorcum, Assen, 1980.
- Cantin, E., *Remarques sur le potentiel et l'irréel*, *Revue des Etudes Latines* (REL), 23/1945, p. 168-181.
- Enescu, Ghe., *Dicționar de logică*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- Ernout, A., Thomas, F., *Syntaxe latine*, ed. a II-a, Paris, Librairie Klincksieck, 1953.
- Iordache, R., *Exprimarea ideii de condiție în limba latină*, București, Editura Bren, 2003.
- Lehmann, Ch., *Latein mit abstrakten Strukturen*, în *B.S.L.*, 1981.
- Lavency, M., *La période conditionnelle du latin*, în *Les Etudes Classiques*, 67/1999, p. 361-390.
- Martin, R., *Potentiel et irréel. Esquisse d'une analyse sémantico-logique*, în *Logos Semantikos*, IV, 1981, p. 417-428.
- Martin, R., *Langage et croyance. Les «univers de croyance» dans la théorie sémantique*, Paris, Pierre Mardaga, 1987.
- Mellet, S., *A propos du futur: temps et modalité*, în *Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain, Actes du Ve Colloque de Linguistique latine*, Louvain-La-Neuve, 1989, p. 269-278.
- Mellet, S., Joffre, M.D., Serbat, G., *Grammaire fondamentale du latin. Le signifié du verbe* (G.F.L. vb.), Louvain-Paris, Peeters, 1994.

- Moignet, G., *Essai sur le mode subjonctif en latin postclassique et en ancien français*, v. I-II, Paris, Presse Universitaire de France, 1959.
- Orlandini, A., *Le rôle du locuteur dans l'interprétation des systèmes hypothétiques en latin et en grec*, în *IF*, 1993, p. 130-154.
- Orlandini, A., *Vers la construction des mondes possibles: la non-actualisation en latin*, în *Papers on Grammar, Lingua Latina* (Proceeding of the Twelfth International Colloquium on Latin Linguistics), IX, 2 (G. Calboli editor), Roma, Herder Ed., p. 621-629.
- Palmer, F.R., *Mood and Modality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- Perret, J., *Présent et imparfait dans le subjonctif latin*, în *Latomus*, XXII/1964, p. 197-212.
- Petit Robert 1. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, Paris, Robert, 1992.
- Pinkster, H., *Sintaxis y semántica del latin*, Madrid, Ediciones Clásicas, 1995.
- Serbat, G., *Les temps du verbe latin*, în *Revue des Etudes Latines*, 53/1975, p. 367-405.
- Touratier, Ch., *Syntaxe latine*, Louvain-la-Neuve, Peeters, 1994.
- Vairel, H., *Un modèle d'analyse linguistique des conditionnelles: latin **si di sunt, si di sint, si di essent***, în *B.S.L.*, 1981, p. 27-325.
- van de Gried, M.-E., *Pseudoconditionals in Latin*, în *Actes du V-e Colloque de Linguistique Latine*, Louvain-la-Neuve, Peeters, 1989, p. 447-453.

RÉSUMÉ

Dans cet article on a essayé de donner une autre perspective sur les notions de potentiel et d'irréel (vues au sein de la langue latine), un point de vue qui, en fait, est tributaire à la doctrine classique et aux études linguistiques récentes à la fois. Par conséquent, on a tenté d'élucider les ambiguïtés conceptuelles de la notion de potentiel et d'en donner ainsi une définition pertinente. En même temps, c'est le domaine linguistique d'étude de ces valeurs modales qu'on a essayé de repérer dans cet article.

CONFESIUNILE SFÂNTULUI AUGUSTIN, CA DOCUMENT AUTOBIOGRAFIC

Corneliu RIZEA

Deși *Confesiunile* nu sunt, cum se știe, o biografie istorică în sensul tehnic al cuvântului, cu toate acestea în acea carte unde Augustin meditează asupra bunătății și grației divine luând ca punct de plecare anumite întâmplări din viața sa (mai ales din viața interioară), există atât de multe elemente autobiografice, încât dorința de a ști care este valoarea istorică pare pe deplin justificată.

După cum se știe, *Confesiunile* au fost citite de generații și generații de creștini ca un document autobiografic. Și, în această privință, au fost acceptate ca o mărturie sigură și veridică. Deja în secolul al XVII-lea, cu toate acestea s-a încercat să se dea o explicație naturală a scenei din grădina și în special cuvintelor: *tolle et lege*.

Aceste cuvinte s-a vrut să fie considerate ca vocea unui băiat care învață conjugarea a treia, sau chiar acolo se vedea un ordin dat unui școlar care refuza să învețe lecția: „Ia-ți înapoi cartea, și citește”¹. Dar acestea nu sunt decât niște tentative slabe de raționalizare. Deoarece numai cu pozitivismul istoric al secolului al XIX-lea se începe să se întrebe în mod serios care ar fi valoarea istorică a povestirii lui Augustin.

Harnack a fost cel dintâi care a observat, în 1888, că, din motive de ordin teologic, Augustin a schematizat povestirea, prezentând convertirea sa (care, după el, era o evoluție lentă și graduală) ca o ruptură neașteptată între viața trecută, zugrăvită în culori destul de întunecate, și viața harului divin.² În același an 1888, marele istoric francez Gaston Boissier mergea mai departe decât Harnack, punând problema în aceiași termeni în care controversa trebuia să se dezbată în continuare: el sublinia dualitatea care apărea între convertitul din *Confesiuni*, pe neașteptate fulgurat de către grația divină și lovit de remușcarea vechilor păcate, și Augustin din dialogurile din *Cassiciacum*, profesor care se complăce în discuții metafizice pacifiste tot atât cât acelea ale dialogurilor lui Cicero.³ Rezultând că dialogurile fuseseră scrise în lunile care urmaseră crizei din Milano, Boissier se întreabă: „Întrucât cele două personaje (Augustin din timpul crizei milaneze și acela al dialogurilor) diferă între ei, care este cel adevărat, penitentul sau filosoful?”. Și răspunde: „Poate amândoi. Sfântul Augustin se găsea în unul din acele momente, în care, cum zice poetul, unul simte mai mulți oameni în sine”.⁴ Pentru

Boissier, distanța „dintre cei doi oameni” nu era atât de mare, pentru că el considera că, în epoca lui Augustin, cultura antică, în special filosofia, și creștinismul fuseseră deja „reconciliate”: astfel încât nu exista o atât de mare distanță între Augustin îndrăgostit de filosofie și penitentul care se pregătea pentru botez.

Această explicație a lui Boissier (în care există, cum vom vedea mai departe, un germen de adevăr) nu putea să satisfacă, cum zice Courcelle, nici partizanii punctului de vedere tradițional, care acceptau povestirea *Confesiunilor* ca pe o mărturie veridică, nici spiritele critice, care în povestirea *Confesiunilor* vedeau reflexul unui Augustin episcop, în timp ce își redacta cartea sa, care schematiza și dramatiza înadins ceea ce fusese o lentă evoluție. După aceștia, o astfel de evoluție pe vremea dialogurilor din *Cassiciacum* era încă departe de desăvârșirea sa. Spiritele critice analizau ceea ce separă (sau pare să separe) *Confesiunile* de dialogurile din *Cassiciacum*. În general, atribuiau o valoare istorică mai mare dialogurilor, contemporane, sau aproape, evenimentelor, în timp ce *Confesiunile* au fost scrise zece ani mai târziu. Fără să se țină seama de caracterul foarte special al acestei opere, în care Augustin nu vrea să dea o povestire continuă și regulată a vieții sale, ci să mediteze asupra faptelor și experiențelor, în care el vede manifestarea slăbiciunii umane și a forței harului divin, ei tratează *Confesiunile* ca un document pur și simplu istoric; semnalează lacune în povestire; caută contradicții cu *Dialogurile*.

Punctul esențial al discuției a fost mai totdeauna acesta: dacă la Milano, Augustin s-a convertit la creștinism sau la neoplatonism. Gourdon, de exemplu, se străduiește să demonstreze că ceea ce *Confesiunile* prezintă ca o convertire catolică întâmplată în 386, nu este în realitate decât o evoluție către neoplatonism, și deci adoptarea unui fel de viață ascetic. Numai cinci ani după aceea, când Augustin se face preot, el s-ar fi convertit la catolicism.⁵ În mod egal Scheel, Becker, Thimme și alții insistă asupra neoplatonismului lui Augustin și asupra încetinelii evoluției sale către Creștinism.⁶

Alfaric merge chiar puțin mai departe. „Augustin – zice – a adoptat platonismul mai înainte de a adera la Creștinism; și a aderat la al doilea numai pentru că l-a judecat, considerând toate argumentele, asemănător celui dintâi... Și în consecință, Augustin pentru câțva timp s-a ținut mai apropiat de doctrina lui Plotin decât de dogma catolică.”⁷ Și conchide: „Moral și intelectual, Augustin s-a convertit la neoplatonism mai degrabă decât la *Evanghelie*”.⁸ În mod just, Loisy, în recenzia sa la cartea lui Alfaric⁹, remarcă: „În orice caz rămâne faptul că la acea dată Augustin primise botezul și că din acel moment se considera creștin”.

În orice caz, după cartea radicală a lui Alfaric, și publicațiile nu mai puțin radicale ale lui Becker și Thimme în Germania, se revenea la concluzii

mereu mai distincte și precise. Charles Boyer insistă, deși nu întotdeauna într-un mod foarte convingător, asupra influențelor creștine suferite de Augustin în timpul întregii sale existențe; și, după el, neoplatonismul lui Augustin ar fi fost mereu subordonat creștinismului¹⁰ său. Dar mai cu seamă cartea perspicace a lui J. Noerregard a contribuit la întoarcerea către o mai mare prețuire a *Confesiunilor* ca document autobiografic. Acest autor se străduiește să distingă ceea ce, datorită *Dialogurilor*, se poate întrevedea în gândirea creștină a lui Augustin, și ceea ce, cu ajutorul *Confesiunilor*, se poate întrevedea în gândirea sa neoplatonică. Și conchide că, dacă din punctul de vedere teoretic, lectura neoplatonicilor a fost capitală, decizia de la Milano a fost capitală din punctul de vedere psihologic, practic și religios. Și încheie prin a se pronunța în favoarea mărturiei *Confesiunilor*, pe care o consideră exactă.¹¹

Se poate spune că, după aceste publicații, opiniile diverșilor cercetători rămăseseră mai mult sau mai puțin opuse unele altora și că un acord între ele era departe. De o parte, de exemplu, Piganiol denunța ceea ce el numea „deformarea retorică și nesinceritatea *Confesiunilor*”¹²; de altă parte, autori ca M.P. Garvey și alții¹³ se declarau convinși de povestirea *Confesiunilor*.

Situația este bine descrisă și analizată de Courcelle, când zice¹⁴ că „două familii de spirite se opun în ceea ce privește *Confesiunile*: de o parte, o tendință critică mereu mai îndrăzneță, de altă parte, o tendință conservatoare, care renaște din 1920 înainte”. Courcelle adaugă că studiile despre care am vorbit fuseseră conduse de obicei după o metodă de istorie doctrinală, mai degrabă decât după o metodă de analiză filologică a textelor. Se mai poate adăuga și că, între 1925 și 1940, puține noutăți s-au zis asupra acestui argument, în ciuda numeroaselor publicații consacrate *Confesiunilor*. Aceste ultime cercetări se întemeiau întotdeauna pe aceleași texte, extrase din *Confesiuni* și din *Dialoguri*, și nu ieșeau din cercul unor anumite idei, mai mult sau mai puțin preconceptuate, într-un sens sau în altul.

Deși în anii dinaintea celui de-al doilea război mondial nici o carte nu a apărut care să fi adus elemente cu adevărat noi în privința autenticității istorice a *Confesiunilor*, două, sau mai degrabă trei, publicații au pregătit terenul pentru o reînnoire a cercetărilor asupra *Confesiunilor*. Pe primul loc, cartea lui P. Henry, *Plotin et l'Occident* (Louvain, 1934) ne-a furnizat idei mai clare asupra neoplatonismului și asupra răspândirii lui în Occident în timpul Sfântului Augustin. Această carte a fost urmată de o alta care se ocupă în mod special de Augustin și de raporturile lui cu neoplatonismul: *La vision d'Ostie* (Paris, 1938).

SFÂNTUL AUGUSTIN ȘI NEOPLATONISMUL

În ceea ce privește pe cel dintâi: P. Henry vrea să demonstreze marea influență neoplatonică, și plotiniană în mod special exercitată asupra lui Augustin. El gândește că Augustin a rămas un admirator al lui Plotin toată viața sa. Citează chiar și ultimele cuvinte pe care Augustin le-ar fi pronunțat, înainte de a muri, după mărturia lui Possidius, și l-ar aminti pe Plotin: „Nu va fi mare cine consideră mare lucru faptul că se prăbușesc construcțiile în lemn și în piatră și că muritorii mor”.¹⁵ În orice caz, aceste cuvinte erau foarte adecvate împrejurării, în momentul în care Augustin era pe patul morții și vandalii amenințau orașul său episcopal.

Dar, pentru a ne întoarce la problema influenței neoplatonice este bine de știut că P. Henry demonstrează chiar că Augustin, deja la Cassiciacum, transpune neoplatonismul în sens creștin. Confruntând *Enneadele* lui Plotin cu Sfânta Scriptură, el găsea la Plotin Logos-ul divin, de care îl auzise vorbind pe Sfântul Ambrosius (și pe care îl cunoștea, se pare, în urma formației creștine din perioada tinereții sale). Dar nu a găsit la Plotin elementul esențial al incarnării Logos-ului, cum spune clar în *De beata vita*. P. Henry dovedește chiar că, în *Confesiuni*, există puține aluzii directe la Plotin, deși acest lucru nu înseamnă că influența lui Plotin lipsește.

În cartea despre viziunea din Ostia, același autor ajunge la concluzii similare. El cercetează acolo, cu minuțiozitate, influența plotiniană în faimosul fragment din *Confesiuni*, intitulat generic *Viziunea din Ostia*, fragment central al unei mistici fundamentale creștine, după câte se pare.

Prin metoda paralelelor literare, el dovedește că în cele două celebre lucrări ale lui Plotin, *De pulchro* și *Despre cele trei ipostaze*, se găsesc izvoarele, dar numai literare, ale viziunii din Ostia. Și, ceea ce importă mai mult, el crede de a putea demonstra că studiul citatelor biblice împrăștiate în povestirea viziunii dă un rezultat surprinzător: el crede că Scriptura se înnoiește câteodată cu vorbele sale concepute plotinian. Augustin, spune el, transpunea experiențele sale (reale) în planul unei mentalități platonice; dar dorind să se facă înțeles de mama sa – așa de fundamental creștină – el vorbește limbajul ei propriu, adică limbajul creștin. Pentru P. Henry, elementul plotinian este deci primordial și esențial, forma creștină este secundară.

Aici se impune problema de a ști ce rămâne din originalitatea lui Augustin și din autenticitatea experienței sale spirituale, dacă el se exprimă cu vorbe luate cu împrumut, în mare parte, de la Plotin. Ce trebuie să gândim despre caracterul creștin al unei experiențe care se prezintă sub o formă luată cu împrumut de la neoplatonism? Trebuie analizată problema și observat cu atenție punctul de vedere al metodei: ce se cade să gândim despre această metodă a izvoarelor, a paralelelor literare, aplicată aici cu atât de

mare bravură de Augustin? Va trebui să ne reîntoarcem peste puțin asupra acestei probleme în legătură cu cartea lui Courcelle, dar, în ceea ce privește viziunea din Ostia și studiul lui P. Henry, aș vrea să atrag atenția la sfârșit asupra unui studiu excelent în această materie, acela al lui A. Mandouze.¹⁶ Acum, reluând munca lui De Labriolle, a lui Pépin, a lui Henry și a lui Courcelle asupra izvoarelor (surselor) viziunii din Ostia, Mandouze observă că De Labriolle își notase 14 referințe la Scriptură și că pe de altă parte Pépin, corectându-i pe Henry și Courcelle, numărase, în viziunea din Ostia, 21 de surse plotiniane. Mandouze însuși a prelungit puțin această listă deja considerabilă. După o cercetare minuțioasă a acestor paralele, Mandouze ne prezintă următoarele concluzii:

I) Când aceleași cuvinte sunt întrebuințate, aceasta nu se întâmplă întotdeauna pentru a semnifica același lucru (acest lucru fusese deja spus de către P. Henry în legătură cu citatele biblice).

II) Lectura Bibliei îi furnizează lui Augustin, în povestirea viziunii, o manieră de expresie în mod clar biblică.

III) Este posibilă o influență plotiniană indirectă la Augustin.

IV) În acest mod există o sinteză de materiale complexe care garantează puterea creativă a scriitorului. Și aici Mandouze vrea să spună că viziunea era un soi de mozaic de elemente împrumutate din surse așa de diferite și folosite într-un mod așa de nou, încât se poate vorbi de o creație originală a lui Augustin.

V) Punct esențial: între Plotin și viziunea din Ostia există o diferență radicală de tonalitate. Prezența continuă a lui Dumnezeu în *Confesiuni* face astfel încât dialogul din Ostia să fie ceva mai mult decât un joc literar. În concluzie, Mandouze crede de a putea restitui Sfântului Augustin, în viziunea din Ostia, originalitatea sa esențială.

Deja am anticipat aici ceva din ceea ce voi explica mai târziu, pentru că la momentul actual discuția asupra autenticității istorice a *Confesiunilor* devine mereu mai mult o chestiune de surse și se supraevaluează câteodată posibilitatea metodei paralelelor literare: de aceea, am crezut de datoria mea de a face să se audă, chiar de la început, o voce mai mult sau mai puțin sceptică opusă acestei metode care acum este considerată ca un fel de panaceu.

Să revenim acum la cercetarea studiului asupra *Confesiunilor*.

Cercetările lui P. Henry ne-au arătat – chiar dacă s-ar vrea să se atenuze în această privință unele concluzii – că influența plotiniană a fost în Occident destul de puternică, chiar și în cercurile creștine. În anumite cazuri precise s-ar putea totuși pune problema de a ști dacă el nu vede o influență directă acolo unde este vorba mai degrabă de o influență indirectă, în mod special datorită autorilor creștini greci. Și nu s-ar putea sustrage aici impresiei că uneori P. Henry exagerează puțin forța demonstrativă a textelor

paralele, sau presupuse astfel, al cărui paralelism, câteodată destul de slab, s-ar putea explica prin mijlocul unei surse intermediare.

Alături de cele două studii ale lui Henry trebuie să semnalăm marea carte a lui H. I. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique* (Paris, 1938). În legătură cu această carte esențială, precizăm că s-a tradus și la noi și a apărut la Editura Humanitas, București, 1997.

Deși autorul nu se ocupă în mod special de problema *Confesiunilor*, analiza sa asupra culturii în epoca lui Augustin, efortul său de a lega opera lui Augustin de civilizația timpului său, fără a diminua originalitatea sa, ne-a permis să discernem cu mai mare precizie ceea ce la Augustin reprezintă un aport într-adevăr original. *Retractatio* a cărții, publicată de către autor în 1949, îi mărește în mod notabil valoarea în această privință. În prima ediție a cărții sale, Marrou relevase fără îndoială puțin prea exagerat decadența culturii augustiniene, și prea mult adeseori luase ca simptom de decadență ceea ce este mai degrabă un prim germen al unui nou început, al unei culturi creștine care se desprinde mereu de anumite tradiții antice, căutându-și propriul drum. Retructând materia cărții sale, Marrou a corectat și modificat în detaliu opiniile sale, cu o admirabilă probitate. Această analiză a culturii creștine, pe care noi o vedem născându-se, și a aportului personal al lui Augustin la acea evoluție, este foarte importantă pentru a înțelege ceea ce înseamnă însăși esența acelei cărți a *Confesiunilor*.

O adevărată reînnoire a studiilor asupra *Confesiunilor* a fost operată de către Pierre Courcelle, în ale sale *Recherches sur les Confessions de St. Augustin*, care a mai fost citată.¹⁷ Această carte nu e importantă numai datorită noilor rezultate obținute prin mijlocul unei analize minuțioase a întregii opere a Sfântului Augustin, dar chiar pentru anumite teorii, câteodată mai degrabă curajoase, care au suscitât critici, dar care, cu același interes, au stimulat studiile asupra *Confesiunilor* și pregătesc calea unor noi descoperiri.

Să observăm această carte puțin mai de aproape. Marele merit al lui Courcelle este că el a studiat toată moștenirea literară a lui Augustin pentru a găsi acolo date autobiografice și pentru a le confrunța cu povestirea *Confesiunilor*. Courcelle, dintr-un gest, a rupt cu tradiția care confrunța în mod unitar și întotdeauna datele *Confesiunilor* cu datele operelor din *Cassiciacum*. Cercetările lui Courcelle s-au arătat în mod special fructuoase. Studiul mărturiilor împrăștiate și confruntarea lor cu *Confesiunile* permite adesea de a reconstitui o serie a faptelor, care trebuie să fie înregistrate de către istoricul care nu face să intervină nici Providența, nici Grația divină, nici vreo altă entitate teologică.¹⁸ Ca o consecință a acestor cercetări, diferitele faze ale evoluției spirituale se schițează mereu mai clar, și, deși aici și acolo date autobiografice și pentru a le confrunța cu povestirea *Confesiunilor*. Courcelle, dintr-un gest, a rupt tradiția care confrunța în mod unitar și

întotdeauna datele *Confesiunilor* cu datele operelor din *Cassiciacum*. Cercetările lui Courcelle s-au arătat în mod special fructuoase. Studiul mărturiilor împrăștiate și confruntarea lor cu *Confesiunile* permite adesea de a reconstitui o serie a faptelor, care trebuie să fie înregistrată de către istoricul care nu face să intervină nici Providența, nici Grația divină, nici vreo altă entitate teologică.¹⁸ Ca o consecință a acestor cercetări, diferitele faze ale evoluției spirituale se schițează mereu mai clar, și, deși aici și acolo în cursul faptelor reconstruite de Courcelle, există un element de ipoteză, el, în general, urmează riguros sursele. În lumina acelor date cu mult mai vaste decât acelea de care dispuneau predecesorii săi, judecata lui Courcelle asupra *Confesiunilor* ca document istoric este, în general, favorabilă. În concluzie, autorul observă că, în ciuda inserției a numeroase relatări de ordin liric sau doctrinal (personal prefer să zic: în ciuda elementului meditativ), povestirea autobiografică se fondează pe amintirea unor elemente reale. Augustin s-a străduit să distingă în mod cronologic stările sale succesive de suflet; și obține acuratețea istorică, spune Courcelle, nu cu precizii imaginare, ci prin confesiunea cinstită a lacunelor memoriei sale, chiar când este vorba de scene pe care el le socotește de importanță capitală. Courcelle a ajuns la aceste concluzii printr-o analiză combinatorie făcută cu atenție a datelor autobiografice pe care le-a depistat în toată opera lui Augustin. Și se pare că, sub acest aspect, noi putem să considerăm ca definitiv rezultatul obținut. Aici este vorba prin urmare de o judecată generală asupra verității *Confesiunilor*.

Să studiem acum amănunțele.

Înainte de toate, au existat relații pe care Augustin le-a avut cu Ambrosius și, în al doilea rând, „calitatea” convertirii sale. Este vorba de chestiunea esențială de a ști dacă, la Milano, Augustin s-a convertit la creștinism sau la neoplatonism.

SFÂNTUL AUGUSTIN ȘI SFÂNTUL AMBROSIUS

În ceea ce privește relațiile personale ale lui Ambrosius și ale lui Augustin, mai înainte de convertire, Courcelle le consideră destul de slabe. În timpul primilor doi ani de ședere la Milano, până la plecarea sa spre Cassiciacum, aceste relații se reduc la foarte puțin. Nimic nu justifică ideea unei relații cu caracter confidențial. În acest punct, credem că are dreptate Courcelle. Dar pe de altă parte, el este departe de a crede că pretinsa influență a lui Ambrosius asupra lui Augustin, afirmată de mai multe ori în *Confesiuni*, este o înșelătorie pioasă. Și aici noi ne găsim în fața elementului cel mai nou al cărții lui Courcelle: și este totuși aici locul unde metoda paralelelor textuale a condus la rezultate uimitoare, care vor trebui supuse

unei critici riguroase, ele nu vor putea fi nici neglijate, nici ignorate. Acum, Courcelle crede de a fi ajuns la o certitudine, fondată pe paralele textuale, dat fiind faptul că mai multe predici ale Sfântului Ambrosius au exercitat efectiv o influență capitală asupra gândirii lui Augustin, începând cel puțin cu aprilie 386. Acele predici erau de o inspirație în mod clar neoplatonică. După Courcelle, noi trebuie să abandonăm ideea tradițională a unui Ambrosius, dușman al filosofilor. El se străduiește să demonstreze, întotdeauna cu ajutorul paralelelor textuale, că predicile Sfântului Ambrosius *De Isaac vel anima* și *De bono mortis* utilizează pagini întregi din Plotin. Perorația primei predici comentează, după Courcelle, frază cu frază finalul *Tratatului despre Frumos* de Plotin. Aceste predici ar fi prezentat într-un context testamentar, revăzută și corectată după dogmele creștine, doctrina fundamentală a *Enneadelor* despre Supremul Bine, originea răului, ascensiunea sufletului către Dumnezeu până la extaz etc. După ce constatase prezența elementelor plotiniene în predicile Sfântului Ambrosius, Courcelle vrea să demonstreze că Augustin a putut asculta acele predici. Tot acest lucru este extrem de nou. Chiar și P. Henry, care a studiat atât de profund influența lui Plotin în Occident, nu reușise să găsească o influență plotiniană la Ambrosius: sau poate nici măcar nu s-a gândit să-i caute, la Ambrosius, urmele. Courcelle crede că nu numai Ambrosius a citit și folosit mai multe tratate de Plotin, ci că el cunoștea chiar *De regressione animae* al lui Porfirius. Cu ajutorul textelor paralele, el vrea prin urmare să dovedească faptul că în învățătura lui Ambrosius, altfel zis, în formația sa spirituală, neoplatonismul și creștinismul erau intim legate. Pare, zice el, că acest fel de sinteză datează de la Mario Vittorino, al cărui Simpliciano, catihet al lui Ambrosius, îi fusese familiar.

Se vede până la ce punct această teorie atenuază cu o nouă lumină problema convertirii Sfântului Augustin, formulată de atât de multe ori în alternativă: convertire la creștinism sau la neoplatonism? Această întrebare pierde semnificația momentului dacă se admite că Ambrosius a învățat, înaintea lui Augustin, doctrine profund influențate de către Plotin. Augustin, după ce ascultase predicile, ca să zicem așa, plotiniane ale lui Ambrosius și descoperind că acestea aveau atingere cu operele lui Plotin, va fi vrut să meargă la izvoare. El s-ar fi adresat atunci filosofului milanez Manlio Teodoro, care era în același timp neoplatonic și creștin. Acesta îi împrumutase *Libri Platoniorum* despre care Augustin vorbește în *Confesiunile* sale. După lectura câtorva tratate ale *Enneadelor*, Augustin crezuse a se fi putut înălța până la extaz. Această tentativă sfârșește cu un eșec chinuitor. Și atunci, Augustin se adresează lui Simplicianus, vechiul catihet al lui Ambrosius. Acesta ar fi confruntat sistematic în fața lui *Enneadele* și *Prologul* Sfântului Giovanni, insistând asupra contribuției proprii a creștinilor. Și i-ar fi recomandat chiar și lectura *Epistolelor* Sfântului Pavel. Evident,

noi suntem aici în fața unei construcții magnifice care elimină toate dificultățile care au constituit așa de mult timp obiect de discuție. Evoluția lui Augustin a fost în același timp filosofică și religioasă. Influența lui Ambrosius în evoluția spirituală a lui Augustin va trebui să fie considerată foarte importantă (mărturia *Confesiunilor* ar fi prin urmare confirmată), chiar dacă relațiile personale au fost rare.

Ce trebuie să gândim despre această teorie? Se pare că în argumentarea lui Courcelle există elemente de adevăr. Este mereu mai clar că spre sfârșitul secolului al IV-lea, în special la Milano, exista un grup de creștini platonizanți. Este clar și că o anumită apropiere de creștinism și de filosofia antică, care fusese verificată în Orient devreme, s-a realizat în Occident către sfârșitul secolului al IV-lea. Noi credem, alături de Courcelle, că putem considera dilema „Convertire la neoplatonism sau la creștinism” ca eliminată și lichidată de acum: și acest lucru constituie un progres enorm în cunoașterea noastră asupra evoluției spirituale a lui Augustin, în același timp este o reabilitare a mărturiei personale a Sfântului Augustin în *Confesiuni*. Dar pe de altă parte reținem că reconstrucția faptelor propusă de Courcelle, în anumite detalii, merge prea departe, și că o parte mult mai mare decât aceea la care Courcelle nu se gândește, rămâne încă ascunsă într-o incertitudine puțin prea vagă. Înainte de toate, eu mă gândesc la o folosire directă pe care Ambrosius o făcuse inspirându-se din ideile filosofice ale lui Plotin în predica sa. Împărtășim teoria lui Courcelle care susține că, în predica lui Ambrosius, există un element puternic platonice și unul neoplatonic: și acest lucru este decisiv pentru problema care ne preocupă. Dar nu suntem siguri că toate textele paralele citate de către Courcelle dovedesc că Ambrosius avusese în mod direct atingere cu ideile filosofice ale lui Plotin. Willy Theiler, un foarte bun cunoscător al platonismului, este foarte sceptic în această privință.¹⁹ Ajunși în acest punct, trebuie să recunoaștem că mulți filologi consideră metoda paralelelor textuale în studiul izvoarelor mult mai puțin sigură și în același timp mai complicată decât cum o crede Courcelle. Îmi permit de a-l trimite pe cititor la ceea ce am spus în legătură cu viziunea din Ostia. Theiler vrea să vadă în Ambrosius mai degrabă reflexul unei tradiții platonice pe care el o atribuiseră Părinților greci și lui Filon, în loc de o influență directă a lui Plotin; și în ceea ce privește o influență neoplatonică, destul de slabă, el crede că observă mai degrabă o influență a lui Porfirius decât a lui Plotin. Personal eu cred că nu trebuie să se excludă orice influență plotiniană, mai mult sau mai puțin directă, dar cred că întrezăresc și reflexul unui platonism și neoplatonism, care la acel moment dat, constituiau deja un fel de ereditate tradițională în anumite cercuri care suferiseră influența filosofiei și a Părinților greci. Acest lucru nu micșorează importanța descoperirii lui Courcelle, dar aceasta e pusă pe o bază puțin mai

largă și mai complicată.²⁰

Mai există și un alt lucru discutabil. Maniera prin care Courcelle se străduiește să stabilească data predicilor „plotinizante” ale lui Ambrosius nu pare convingătoare. Pentru a fixa într-un mod satisfăcător data la care au fost scrise *De Isaac* și *De bono mortis*, ar trebui să se examineze profund, în amănunt, întreaga problemă a cronologiei operei ambrosiene, ceea ce până acum nu s-a făcut. Dar această incertitudine asupra datării acelor predici nu contrastează cu teza lui Courcelle: fiind stabilit faptul că predica lui Ambrosius era impregnată de neoplatonism (sau de platonism), este foarte probabil ca Augustin să fi ajuns să cunoască gândirea Episcopului, deoarece asistase regulat la predicile sale în timpul unei perioade destul de lungi.²¹

TOLLE ET LEGE

Cercetările lui Courcelle asupra evoluției spirituale a Sfântului Augustin confirmă prin urmare, în general, ceea ce Augustin însuși ne povestește în *Confesiuni*. Se poate spune că, prin acest aspect, Courcelle trece de partea cercetătorilor tradiționaliști. Dar pe de altă parte, modul cum interpretează și explică povestirea lui Augustin ca operă literară pare destul de revoluționar. În primul rând, în privința planului general al *Confesiunilor*, el consideră partea autobiografică ca o specie de introducere în cadrul unei mari concepții teologice: opinie pe care n-aș accepta-o ca și corectă. Mai mult, după Courcelle, există în *Confesiuni* o continuă preocupare de prezentare literară, o traducere dramatică de experiențe pur și simplu interioare, și chiar o schematizare literară care ne împiedică să căutăm, îndeosebi în pasajele mai dramatice și centrale, ca scena din grădina din Milano, o interpretare realistă. Pentru Courcelle, povestirea din grădină, episodul *Tolle et lege*, apare ca un simplu duplicat al scenei convertirii la monahism, întâmplată la Treviri (și aceasta într-o grădină, observă el!) și povestită în aceleași *Confesiuni* de către Pontizianus. Și această povestire la rândul său ar fi suferit influența povestirii convertirii Sfântului Anton. Acest lucru în ceea ce privește schematizarea literară. Dar mai există și altceva, spune Courcelle, îndeosebi în scena din grădină, o mare parte de symbolism. Vocea copilului (*puer*) sau a copilei (*puella*) este pentru Courcelle simbolul cumpătării: nu este vorba prin urmare de o realitate materială. El vede acolo încă un procedeu literar, reflex al unei experiențe interioare.²² Mai mulți critici s-au declarat împotriva acestei interpretări,²³ și Courcelle în ceea ce-l privește a revenit acolo în nu puține publicații. Într-un articol din 1951, el a propus următoarea interpretare: contextul lui *Tolle et lege* adaptează la o realitate creștină, de ordin psihologic și spiritual, schema unui oracol păgân determinat, adică oracolul reprezentat într-un templu sau în vecinătatea unui templu, în răspuns imediat la imple-

rarea celui care consultă, de către copiii care se joacă. El se gândește la faimosul oracol al lui Apis din Menfi pe care Augustin putuse să-l cunoască prin intermediul unei biografii romanțate, ca aceia din *Antia* scrisă de către Xenofon din Efes.²⁴

La un an după aceea, Courcelle a propus o exegeză în totalitate diferită de scena grădinii într-un articol intitulat: *Source chrétienne et allusions païennes de l'épisode du Tolle et lege*.²⁵ În acel moment, el crede că episodul vocilor are ca izvor direct capitolul XIV al *Apocalipsei*, asupra vocilor continentelor. Jocul copiilor este acela al Aleșilor care cântă un imn nou și nu un joc de băieți în carne și oase. Experiența religioasă fusese una simplă: o iluminare pe care Augustin a primit-o în timp ce citea un verset din *Epistola către Romani* care i-a provocat imediat dorința sa arzătoare de abstenență. Scena descrisă în *Confesiuni* ar fi o ficțiune derivată dintr-o scenă văzută la Hippona. În timpul unui rit în biserică, care este după Courcelle, o *Divina domus* (casă divină) (voi reveni asupra acestui punct peste puțin timp), în timp ce unul dintre *lectores* devotați abstenenței clericale fusese pus să cânte un *Psalm* al penitenței, neprevăzut în liturghie, Augustin a înțeles vocea acestui *puer* ca pe un ordin divin și a improvizat o predică asupra penitenței (*Serm.* 352). Când el a redactat paragraful lui *Tolle et lege*, a proiectat acolo, după Courcelle, această scenă, în viața sa trecută și în planul spiritual: *divina domus* reprezintă acolo nu mai mult o biserică materială, ci locuința celor aleși. Vocea „*quasi pueri an pullae nescio*” devine imnul repetat dincolo de continente de cele două sexe.²⁶ Smochinul sub care Augustin mergea să se culce, în momentul crizei, nu poate avea decât o valoare simbolică. Este, întotdeauna după Courcelle, smochinul sub care, în Evanghelia după Ioan, zăcea Natanael în momentul în care Iisus trebuia să-i adreseze cuvântul. Pentru că, după exegeza constantă a lui Augustin și a altora, smochinul lui Natanael reprezintă umbra mortală a păcatelor neamului uman dominat de dorință pătimasă.²⁷ În mod evident, este o construcție destul de complicată care ne conduce foarte departe de povestirea dramatică a *Confesiunilor*.

Ce trebuie să gândim despre această ipoteză? Admitem că, în scena respectivă, există elemente care sugerează un anumit simbolism; dar există acolo chiar mai mult decât aceasta, ceva care afirmă deschis un realism istoric. Sfântul Augustin însuși pare să ne avertizeze că nu trebuie să vedem în povestirea sa numai o traducere dramatică a unei experiențe interioare. Cu vorbele „Deodată, chipul se schimbă: și gândul meu cercetează cu atenție dacă aceea este una dintre cantilelene pe care copiii le repetă în câteva dintre jocurile lor...”, Augustin apropie în mod deliberat toată povestirea de o realitate istorică, insistând totuși asupra faptului că el vede acolo o intervenție divină. Trimiterea la experiența Sfântului Anton care – foarte

departe de a fi un procedeu literar – clasifică imediat într-un mod pozitiv acel avertisment suprem între faptele istorice cunoscute și acceptate, ne pare un alt indiciu al faptului că Augustin nu vrea să despartă povestirea sa de realitatea istorică. Dar există chiar mai mult. Toată interpretarea simbolică și alegorică este fundată pe o variantă textuală. Courcelle vrea să citească 8, 12, 29 numai cu manuscrisul Sessorianus (care este cel mai vechi al *Confesiunilor*) „divină” în locul lui „vecină”, variantă care se găsește în toate celelalte manuscrise: pentru el vocea vine dintr-o casă divină, „*et ecce audio vocem de divina domo*”. Se vede repede la ce punct această variantă schimbă tonul, și mai mult decât tonul, al întregii scene. Este vorba aici de o problemă esențială pentru interpretarea întregului fragment, mai exact al caracterului însuși al povestirii *Confesiunilor*. Când se substituie, cum face Courcelle, varianta tradițională *vicina* cu *divina*, orice interpretare realistă este exclusă. Ce trebuie să gândim despre această variantă? Bolgiani, care a studiat cu atenție codicele Sessorianus, confirmă ceea ce mai mulți editori văzuseră deja înaintea lui, anume că Sessorianus nu este într-adevăr un manuscris de calitate superioară.²⁸ Nu trebuie prin urmare să se acorde o mare importanță acestei variante care nu se găsește în nici un alt manuscris. Dar noi credem că din punct de vedere filologic, expresia *divina domus* este imposibilă într-un text creștin din secolul IV.²⁹ Esențialul acestei obiecțiuni contra variantei *divina* se rezumă în modul următor: în expresia *divina domus*, primul cuvânt ar figura ca un adjectiv în locul unui genitiv, fiind un astfel de uz al adjectivului foarte frecvent în latina creștină. Dar – și acest lucru ne pare decisiv – între expresiile uzuale, foarte numeroase, cu *divinus* nu se găsește *divina domus*, se zice întotdeauna *domus dei*. Această folosință datează, cum s-a demonstrat deja, de la o expresie biblică foarte veche. Courcelle a crezut că a găsit *divina domus* într-o predică a Sfântului Augustin (366, 6, 6), dar capitolul în care se găsește expresia este un apendice care nu este cu siguranță al lui Augustin (cum văzuseră deja Maurinii) și este în mod sigur din Evul Mediu. În partea autentică a predicii, Augustin vorbește de mai multe ori de *domus dei*.

Trebuie deci să respingem varianta *divina*; dar dacă se adoptă *vicina domus*, cum se citește în toate manuscrisele, excepție făcând numai codicele Sessorianus, nu mai există nici o rațiune care să ne constrângă să interpretăm pasajul în mod simbolic. Totuși, și aceasta este altceva, în sensul că trebuie să excludem orice posibilitate a unui element simbolic în acest pasaj și în mai multe altele? Mi se pare că un răspuns în mod simplu și pur afirmativ nu ar face dreptate caracterului cu totul particular al *Confesiunilor* nici trăsăturilor caracteristice ale personalității lui Augustin. Episcopul de Hippona era un spirit contemplativ, și se interesa mult mai mult de sensul faptelor, de valoarea lor spirituală, decât de faptele înseși. El

vede faptele desenându-se pe un fond spiritual. Această atitudine s-ar putea ilustra cu numeroase exemple. Dacă Augustin, de exemplu, predică în legătură cu sărbătoarea unui martir, el spune foarte puțin despre martir ca persoană, ceea ce îl preocupă și lucrul despre care vorbește este martiriul ca atare, ideea martiriului, sau mai degrabă sensul său spiritual.³⁰ Faptele înseși nu contează pentru el, contează conținutul lor spiritual. Și acest conținut îi furnizează materia de meditație. Acest spiritualism, această concentrare asupra sensului faptelor este în relație strânsă cu exegeza spirituală pe care el o învățase de la Ambrosius și care s-a produs la Origen și la Filon. Augustin, în exegeza sa, începe mereu de la sensul istoric și material, pentru că acesta trebuie să fie punctul de plecare al fiecărei interpretări a Scripturii, dar după această interpretare el obișnuiește să vorbească pe lung despre ceea ce consideră ca sensul spiritual. *Factum audivimus, mysterium requiramus*, zice el (*Tract. in Io.*, 50, 6). Dar nu numai Sfânta Scriptură este, pentru el, încărcată de sens spiritual. Istoria profană, chiar și aceasta pare încărcată de un astfel de sens, cum a fost foarte bine remarcat de către Marrou.³¹ În acest sens, cităm două exemple: azilul instituit la fundarea Romei de către Romulus face din Roma însăși o prefigurare a Bisericii, în care se găsește adevărata *Remissio peccatorum*.³² Și *Imperium sine fine dedi* al *Eneidei* (I, 279), el îl transpune îndrăzneț din Jupiter în adevăratul Dumnezeu, din eternitatea terestră a Romei în adevărata viață eternă.³³ Credem că în această dispoziție de spirit, nutrită de simbolism, și care este așa de greu de înțeles pentru noi, modernii, noi găsim soluția multor pasaje de dificilă interpretare a *Confesiunilor* și în primul rând a scenei grădinii din Milano. Într-un mod cu totul diferit de cel al lui Courcelle, suntem convinși că Augustin a vrut să descrie fapte reale și trăite în amănuntele lor, dar descriindu-le, el vede acolo – gata cum este să caute în fapte un sens spiritual – în același timp un simbol. Așa, evocând amintirea copilului care cânta *Tolle et lege*, acest copil putea să devină pentru el în același timp un simbol de abțință, și vorbind despre smochinul grădinii din Milano, care era în grădina din Milano (de ce nu?), el se gândește în același timp la smochinul lui Natanael care, pentru exegeți, era simbolul umbrei păcatului; și așa mai departe.

Noi credem că aici am ajuns la esența însăși a *Confesiunilor* ca operă literară și ca monument tipic al spiritualității augustiniene: *Confesiunile* sunt în același timp povestire a faptelor istorice și meditație nutrită de simbolism; și în mod precis această dualitate a făcut lectura *Confesiunilor* să devină așa de pasionantă pentru generații și generații de cititori. Cei care au înțeles, ca Augustin, acel *factum*, dar în același timp au suspectat ceva din *Mysterium* care este întotdeauna acolo și care, pentru Augustin, este rațiunea de a fi a acelei povestiri personale care se desfășoară în timp, dar care, mereu, lasă să se întrevadă eternitatea.

NOTE

- ¹Cfr. P. Courcelle, *Recherches sur les Confessions de saint Augustin*, Paris, 1950, pp. 190-191.
²A. Von Harnack, *Augustins Confessionen*, Giessen, 1888.
³Vezi P. Courcelle, *Op. cit.*, p. 7.
⁴«Revue des Deux Mondes», 85, 188, p. 65.
⁵*Essai sur la conversion de St. Augustin*, Cahors, 1900.
⁶Pentru teoriile acestor autori și ale altora, vezi Courcelle, *Op. cit.*, pp. 8-9.
⁷P. Alfarc, *L'évolution intellectuelle de Saint Augustin*, Paris, 1918, pp. 380-381.
⁸*Ibid.*, p. 399.
⁹„Revue critique”, 86, 1919, p. 146.
¹⁰*Christianisme et néoplatonisme dans la formation de St. Augustin*, Paris, 1920.
¹¹Traducerea în germană a cărții scrise în daneză: *Augustin Bekehrung*, Tübingen, 1932, p. 243.
¹²*L'empire chrétien*, Paris, 1947, p. 233. Vezi Courcelle, *Op. cit.*, p. 10.
¹³Sister M.P. Garvey, *Saint Augustine Christian or neoplatonist?*, Milwaukee, 1919 (carte care nu este lipsită de o anumită ingenuitate).
¹⁴*Recherches*, p. 11.
¹⁵Vezi P. Henry, *Plotin et l'Occident*, Louvain, 1934, pp. 137-138.
¹⁶*Augustinus Magister*, I, Paris, 1954, pp. 67-68 (cfr. III, p. 35).
¹⁷Vezi *Considerații*, I, în „Convivium”, *cit.*, p. 258.
¹⁸Courcelle, *Op. cit.*, p. 248.
¹⁹Vezi „Gnomon”, 25, 1953, pp. 113-114; și de același autor *Porphyrios und Augustin*, Halle, 1933, *passim*.
²⁰Vezi și John O'Meara, *The Young Augustine*, pp. 143-144.
²¹Vezi Chr. Mohrmann, *Vigiliae Christianae*, 5, 1951, pp. 249-250.
²²Courcelle, *Op. cit.*, pp. 188-189.
²³Vezi printre alții John O'Meara, *Arripui, aperui et legi in Augustinus Magister*, I, p. 59-60.
²⁴„Rev. de l'Hist. des rel.”, 1951, pp. 216-217.
²⁵„Rev. d'Hist. et de philos. rel.”, 1952, pp. 171-172.
²⁶*Ibid.*, p. 200.
²⁷*Ibid.*, p. 193.
²⁸*Intorno al più antico codice delle „Confessioni” di St. Agostino*, Univ. di Torino, pubbl. Della Fac. di Lett. e Filos., VI, 2 (1954). Vezi de același autor: *La conversazione di St. Agostino e l'VIII libro delle „Confessioni”*, *ibid.*, VIII, 4, 1956.
²⁹„Latomus”, 23, 1956, pp. 244-245.
³⁰Vezi M. Simonetti, *Alcune osservazioni sulla struttura dei „Sermones de Sanctis” agostiniani*, *Augustinus Magister*, I, pp. 141-142.
³¹*Retractatio*, p. 651.
³²*Civ. dei*, 1, 34, 45; 2, 29, 1; etc.
³³*Ibid.*, 2, 29, 1.

NOTĂ BIBLIOGRAFICĂ

BIBLIOGRAFIE

- Tarsicius J. Van Bavel, *Répertoire bibliographique de Saint Augustin. 1950-1960*, Steenbrugis, In abbatia Sancti Petri, 1963.
 Institut des Études Augustiniennes – Paris, *Fichier augustinien*, Boston, G.K. Hall, 1972, 4 voll. [Parte I, voll. 1-2: *Fichier-Auteurs*; Parte II, voll. 1-2: *Fichier-Matières*].
 Institut des Études Augustiniennes – Paris, *Fichier augustinien. Premier Supplément* [dal 1971 al 1978 inclusivo], Boston, G.K. Hall, 1981.

Carl Andresen, *Bibliographia Augustiniana*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973.

Terry L. Miethe, *Augustinian bibliography. 1970-1980. With essays on the fundamentals of Augustinian scholarship*, Westport [Conn.], Greenwood Press, 1982.

BIBLIOGRAFII ȘI PROFILURI

Peter Brown, *Agostino d'Ippona* [1967], trad. di Gigliola Fragnito, Torino, Einaudi, 1974.

Vera Paronetto, *Agostino. Messaggio di una vita*, Roma, Studium, 1981.

Gerald Bonner, *St Augustine of Hippo. Life and controversies*, Norwich, The Canterbury Press Norwich, 1986.

Agostino Trapè, *S. Agostino. L'uomo, il pastore, il mistico*, Fossano, Esperienze, 1987.

Alberto Pincherle, *Vita di Sant'Agostino*, Roma-Bari, Laterza, 1988.

Giuliano Vigini, *Agostino di Ippona. L'avventura della grazia e della carità*, Cinisello Balsamo, Edizioni Paoline, 1988.

Carlo Cremona, *Agostino di Ippona. La ragione e la fede*, Milano, Rusconi, 1993.

INTRODUCERI ȘI STUDII GENERALE

Anne-Marie La Bonnardière, *Recherches de chronologie augustiniennne*, Paris, Études Augustiniennes, 1965.

André Mandouze, *Saint Augustin. L'aventure de la raison et de la grâce*, Paris, Études Augustiniennes, 1968.

Othmar Perler, *Les voyages de saint Augustin*, Paris, Études Augustiniennes, 1969.

Frits G.-L. van der Meer, *Sant'Agostino pastore d'anime* [1957], Roma, Edizioni Paoline, 1971.

Kurt Flasch, *Agostino d'Ippona. Introduzione all'opera filosofica* [1980], trad. di Claudio Tugnoli, Bologna, Il Mulino, 1983.

Battista Mondin, *Il pensiero di Agostino. Filosofia, teologia, cultura*, Roma, Città Nuova, 1988.

Henry Chadwick, *Agostino* [1986], trad. di Gaspare Bona, Torino, Einaudi, 1989.

Étienne Gilson, *Introduzione allo studio di S. Agostino* [1969], trad. di Vincenzo Venanzi Ventisette, Genova, Marietti, 1989.

Marco Vannini, *Invito al pensiero di Sant'Agostino*, Milano, Mursia, 1989.

Henri-Irénée Marrou, *Agostino e l'agostinismo* [1983], trad. di P. Crespi, Edizione italiana a cura di Antonio Zani, Brescia, Queriniana, 1990.

Gerard O'Daly, *La filosofia della mente in Agostino* [1987], a cura di Maria

Grazia Mara, Palermo, Augustinus, 1990.

Remo Bodei, *Ordo amoris. Conflitti terreni e felicità celeste*, Bologna, Il Mulino, 1991.

Henri-Irénée Marrou, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, trad. de Dragan Stoianovici și Lucia Wald, București, Humanitas, 1997.

STUDII ASUPRA CONFESIUNILOR

Pierre Courcelle, *Les Confessions de saint Augustin dans la tradition littéraire. Antécédents et postérité*, Paris, Études Augustiniennes, 1963.

Pierre Courcelle, *Recherches sur les Confessions de saint Augustin*, Paris, de Boccard, 1968.

Luigi Franco Pizzolato, *Le „Confessioni” di sant’Agostino. Da biografia a „confessio”*, Milano, Vita e Pensiero, 1968.

Michele Pellegrino, *Le „Confessioni” di Sant’Agostino. Studio introduttivo*, Roma, Studium, 1972.

Luigi Franco Pizzolato, *Le fondazioni dello stile delle „Confessioni” di sant’Agostino*, Milano, Vita e Pensiero, 1972.

Henrique de Noronha Galvão, *Die existentielle Gotteserkenntnis bei Augustin. Eine hermeneutische Lektüre der Confessiones*, Einsiedeln, Johannes Verlag, 1981.

Giovanni Scanavino, *La nostra avventura. Rilettura delle Confessioni di S. Agostino*, Palermo, Augustinus, 1984.

„*Le Confessioni” di Agostino di Ippona*, Palermo, Augustinus, 1984-1986, 4 voll.

John J. O’Meara, *La jeunesse de saint Augustin. Introduction aux Confessions de saint Augustin [1954]*, trad. francese di Jeanne Henri Marrou, Fribourg-Paris, Éditions Universitaires-Éditions du Cerf, 1988.

Colin Starnes, *Augustine’s conversion. A guide to the argument of Confessions I-IX*, Waterloo [Ont.], Wilfrid Laurier University Press, 1990.

Gillian Clark, *Augustine: The Confessions*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993.

RIASSUNTO

Quest’opera, *Le Confessioni*, composta in uno dei momenti più intensi della vita di Augustino, è tutta volta a „confessare”, appunto, la gloria di Dio, la sua grazia che redime il peccatore, di qui l’autobiografia agostiniana è la viva testimonianza.

Il saggio, *Le Confessioni di Sant’Agostino come documento autobiografico*, riprende in esame l’ardua questione della „storicità” degli episodi narrati da Agostino, e ci propone, dopo aver passato in rassegna le varie interpretazioni critiche e filologiche, una nuova e convincente chiave di lettura.

EVOLUȚIA SEMANTICĂ A VERBULUI *COLLIGERE* ÎN LATINĂ ȘI ROMÂNĂ

Magdalena SIMION
Liliana GRIGORESCU

Vocabularul unei limbi este partea cea mai puțin stabilă, cea mai frecvent supusă inovațiilor de tot felul – atât în inventar cât și în valoarea semantică.

Cuvintele cele mai frecvente, raportându-se în general la domeniile cele mai importante ale vieții de toate zilele, suferă schimbări mai puțin profunde, ceea ce conferă lexicului, în ce are esențial, o oarecare stabilitate, capabilă să-i mențină atât trăsăturile fundamentale, formale și etimologice, cât și sistemul de derivare.¹

Verbele latinești s-au păstrat destul de bine în limbile romanice, mai ales cele cu conținut semantic bogat.

Superstratul cultural latin influențează toate limbile romanice occidentale. Prin limbile literare, multe elemente culte reușeau să devină comune și să se răspândească. Unul dintre cei mai importanți factori care au dus limbile romanice occidentale la o evoluție convergentă, independent de originea lor comună din latina vulgară, a fost chiar această influență culturală a latinei scrise care s-a prelungit, fără întrerupere, până în epoca modernă.

Româna este singura limbă romanică păstrată în răsăritul Europei, cu o evoluție aparte față de celelalte limbi romanice.

Un verb din fondul panromanice de 105 verbe, care la rândul lui face parte din cele 488 de cuvinte panromanice este verbul **COLLIGO**, **COLLIGERE**. Este un verb care face parte din vocabularul curent, având valori multiple și generale. Spre a avea o viziune corectă asupra acestui verb în limba latină și asupra continuității sale în română, se impune să ne oprim asupra etimologiei acestui verb deoarece indicațiile etimologice care se dau unui cuvânt acoperă întregul conținut semantic al acestuia și explică succint orice schimbare de sensuri mai importantă care s-a adăugat semnificației primitive sau originare.

A. Meillet² dă ca prim sens al lui „*lego, legere*” – *a culege, a strânge*, explicând diferența între derivatul său *legulus*, cel care adună și opusul lui *strictor*, cel care prinde fructul cu mâna spre a-l desprinde de pe ramură.

Acțiunea din *legere* se referă la fructe: măslina, nuci. Din acest sens provine *a aduna, a reuni, a acumula, a pune împreună, a alege* și ultimul *a*

citi, cu o evoluție nu prea clară.

Din acest sens general provin sensurile:

1. *a aduna*, în concurență cu **COLLIGERE** (în greacă **συλλέγω**), de exemplu *ossa legere* (a aduna oasele defunctului după incinerare) și în sens moral *sermonem legere* (a pândi o discuție); *legere vestigia* (a lua urmele cuiva).

Pe baza acestor sensuri au fost create sensuri tehnice precum cel din limbajul nautic *legere oram* (a naviga de-a lungul coastei). Altă accepțiune este în poezie *legere saltus, caelum* (a străbate pădurile, cerul).

2. *a reuni, a acumula, a pune împreună*: *legere vela* (a strânge pânzele) și prin extensie *funem, ancoram* (frânghiile, ancora). Prin litotă, probabil în argoul hoților, *a lua, a pune mâna pe ceva, pe cineva*.

3. *a alege*, la concurență cu *eligo*.

4. *a citi*. Evoluția acestui sens nu este prea clară, probabil provine din expresia *legere oculis* (a lega literele cu privirea) sau dintr-o expresie tehnică precum *senatum legere* (a face apelul senatorilor). Cf. sensul **λέγειν** (a număra, a citi lista). Apoi a evoluat în sensurile *a citi cu voce joasă, în gând*, de unde *a citi* în general.

Pentru contemporanii lui Cicero, în epoca clasică a limbii latine, *legere oleam* (a culege măslina) nu are nimic comun cu *legere librum* (a citi o carte).

În limbile romanice **LEGERE** a persistat cu sensul *a citi* iar cu sensul *a culege* s-a transmis **COLLIGERE**.

COLLIGERE s-a format cu prefixul **CUM**, – productiv de-a lungul întregii latinități. În sens concret, acesta marchează unirea; adesea servește la modificarea aspectului verbal, indicând procesul ajuns la capăt, îndeplinit. În română a dat **cu**, consoana **m** finală a lui **CUM** este instabilă de timpuriu, din secolul al III-lea î.Chr., conform indicațiilor furnizate de inscripții.

În latină s-a produs asimilarea lui **m** din **CUM** și închiderea lui **e** în **i**, **CUM** + **LEGERE** a rezultat **COLLIGERE**.

Sensurile verbului **COLLIGERE** sunt³:

1. *a aduna, a culege, a strânge la un loc*:

~ *uvas de vitibus* (strugurii de pe viță);

~ *flores* (flori);

~ *apes in vas* (albinele într-un vas);

~ *olivas* (măslina).

Aceste sensuri se găsesc în domeniul vegetal, în activități curente agricole.

Cu sensuri din domeniul militar se găsește în sintagmele:

colligere vasa (a strânge bagajele pentru plecare);

colligere milites (a strânge soldați);

colligere naves in unum (a strânge corăbiile într-un singur loc).

În sintagma *colligere aquas pluvias*, sensul este *a aduna apă de ploaie*; *colligere pecuniam* are sensul *a aduna bani*.

În sens figurat **COLLIGERE** se întâlnește în sintagma ~ *vires ad agendum* (a-și aduna forțele pentru a acționa).

2. Cu sensuri mai restrânse, **colligere** apare în sintagmele:

colligere togam (a strânge toga);

colligere capillam (a-și strânge părul);

colligere librum elapsam (a ridica o carte căzută).

3. Sensurile *a strânge*, *a restrânge*, *a reține*, *a opri* se pot deduce din:

colligere equos (a opri caii);

colligere vestigia (a-și opri pașii).

Acestea sunt sensuri ocazionale, la fel ca și *colligere brevioris spatii orbem* (a restrânge cercul pe o suprafață mai mică).

4. Este un sens figurat: *a căpăta*, *a dobândi*, *a câștiga*, sens ilustrat în câteva exemple:

colligere existimationem collectam (stimă câștigată);

colligere benevolentiam civium (bunăvoința cetățenilor);

colligere famam clementiae (a-și câștiga renumele de om blând);

colligere crimina maiestatis (a-și atrage învinuiri de lez-maiestate);

colligere animos (a-și reveni, a-și veni în simțiri).

Aceste sensuri se referă la stări psiho-morale și fiziologice, ca în sintagma *colligere frigus* (a se înfrigura).

Sensurile verbului **COLLIGERE** se păstrează de la **LEGERE**. Acestea sunt de origine rustică, *rusticitas* fiind caracteristica primitivă a vocabularului latin. Chiar atunci când servesc la desemnarea unei activități legate de scris, de literatură, se folosesc tot termeni de origine rurală: **LEGERE** (a citi), **SCRIBERE** (a scrie, a inciza).

Colligere mai adaugă sensurile verbului grec **συλλέγειν**, **συν** fiind echivalentul lui **CUM** latin.

În sens abstract, verbul se referă la *a strânge informații din ambele părți*, *a reuni mai multe părți, piese*, *a rezulta*, *a avea ca rezultat*.

VERBUL A CULEGE

Este tot de conjugarea a III-a, ca în latină, o formație semi-analizabilă. Prefixul **cu** este neproductiv în română, existând numai 18 verbe cu acest prefix, dintre care numai 7 sunt analizabile prin raportare la alte formații: *a culege*, *a alege*.

Din documente anterioare secolului al XVI-lea este citat *ales*, postverbal de la *a alege* din latina vulgară *alegere* pentru *eligere*.⁴

Adevăratele atestări literare ale verbului sunt în secolul al XIX-lea.

A.T. Laurian și J.C. Massim, în volumul I al *Dicționarului limbii române...*, (București, 1871), dau formele *collegere* și *cullegere* cu sensurile:

a lega într-una, a strânge la un loc, a face un tot din mai multe lucruri asemănătoare.

1. În general:

- a) despre lucruri: *a culege strugurii sau via, poame, prune, mere, flori și a face mănunchi; a culege datoriile de bani, impozitele; a culege antichități, pietre, plante, animale; a culege zisele memorabile ale bărbaților iluștri;*
b) despre persoane: *oști culese; a culege firmiturile armatei risipite.*

2. În parte:

- a) *a aduna, a strânge, a câștiga; a culege mari onoruri și mari foloase;*
b) *a contrage, a micșora, a strâmtora;*
c) metaforic: *a se culege, a intra în sine, a-și veni în minți, a-și veni în simțiri.*

3. *a compara cu mintea, a cugeta, a percepe, a înțelege.* Exemplu: Din toate spusele tale nu culeg altceva decât că ești culpabil.

În DLRLC, vol. I, verbul *a culege* este prezentat cu 4 sensuri. Primul sens, *a lua, a aduna, a strânge* (cereale, fructe, flori, tăindu-le sau rupându-le), este sinonim cu *a recolta*. Sunt exemple citate din scriitorii Topârceanu, Eminescu, Alecsandri și E. Hodoș (*Poezii populare*, 50). Ni se pare semnificativ sensul din *Poezii populare*, ceea ce atestă că vechimea cuvântului este anterioară secolului al XIX-lea.

Se adaugă sensul figurat al verbului în proverbul *Cine seamănă vânt culege furtună*, în care se vede evoluția de la concret la abstract, expresiv prin folosirea metonimică. În sens absolut, *a culege* apare în formularea *numai cine seamănă culege* sau în *alege până culege*, expresie care se referă la cineva pretențios care până la urmă rămâne cu partea cea mai proastă: „Eu mă gândesc că tot om alege, om alege până-om culege.” (Creangă, p. 166) La acest sens adăugăm și *a culege aplauze, a culege înțelepciune din cărți* (Caragiale, Creangă).

Al doilea sens este *a strânge, a ridica ceva de pe jos*:

„Culegea hainele împrăștiate”

„Culege bolovani”

„Își culegea boarfele de pe jos”

„Mireasa se pleca și inelul culegea”.

Acest sens este similar cu sensul din sintagma *colligere librum*.

Al treilea sens este: *a aduna laolaltă din diferite locuri, a colecționa*. „Anticarul ... culege vechea aramă ce nu mai are curs”. (Gr. Alexandrescu, p. 149).

A culege mai are și un sens tehnic, *a zețui, a aduna din casete literele*

necesare și a le așeza în culegar, formând rândurile textului care urmează să fie imprimat. „Cronica mea este deja culeasă, la tipografie”. (Caragiale)

Participiul *cules* ca substantiv neutru are frecvență mare. Este menționat în româna comună ca participiu cu sufixul *-su* (*Istoria limbii române*, vol. V, p. 279).

Sensul comun în latină și română este cel restrâns la domeniul vegetal: *a culege flori, fructe, via*. Legat de acest sens, în română se întâlnește sintagma *a culege mierea*. „Albinele culeg dulce miere din frumoase flori” – este o folosire metonimică.

Sensurile figurate din latină se găsesc și în română: *a-și culege, a-și aduna gândurile*.

În latină este întâlnit verbul **colligere** și cu sensul abstract *a trage concluzia, a deduce, a-și da seama*, româna făcând excepție. Se găsește în schimb *a se reculege* ca **recueillir** din franceză.

Menținerea sensurilor latine ale verbului **colligere** în **a culege** din română se datorează prezenței romane neîntrerupte între Roma și Bizanț, menținerii latinității dunărene prin helenismul îmbibat de latinitate precum și religiei creștine orientale. Începând cu secolul al XVIII-lea, s-a produs o re-romanizare a limbii române, idee datorată lui Sextil Pușcariu. Apariția unor sensuri noi se datorează polisemiei, variațiilor de sens făcute prin extensie și prin restrângere și mai ales folosirii metaforice care schimbă sensul prin apropiere adesea neașteptate, care s-au produs întâi în anumite medii și apoi s-au răspândit din aproape în aproape.

NOTE

¹ I. Fischer, *Latina dunăreană*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 29.

² A. Ernout et Fr. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1939, p. 79.

³ G. Guțu, *Dicționar latin-român*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983; L. Quicherat, *Dictionnaire latin-français*, Paris, 1879.

⁴ I. Coteanu, *Structura și evoluția limbii române de la origini până la 1860*, București, 1981.

RÉSUMÉ

Le verbe **colligere** a un contenu sémantique très riche, étant représenté dans le fonds panromanique. La présence de celui-ci dans la langue roumaine avec des changements sémantiques, parfois importants, est due aux rapports entre le verbe et les domaines importants de la vie quotidienne.

Les changements sémantiques se sont produits à cause de la polysémie, par extension et par restreinte et, parfois, à cause du soustrait linguistique.

DRUMURILE ROMANE ȘI POȘTA ROMANĂ

Mădălina STRECHIE

Se circula mult în lumea romană pentru diverse motive. Centralizarea administrativă impunea:

1. numeroase deplasări ale guvernatorilor de provincii
2. deplasarea magistraților, funcționarilor de la Roma în provincii și invers
3. deplasarea armatelor care își schimbau cantonamentele lor
4. circulația împăraților și a suitei lor în provincii și din provincii la Roma
5. deplasarea rapidă a armatelor dintr-un loc în altul
6. deplasarea – comercianților, oamenilor de afaceri, prelaților, pelerinilor, învățaților, artiștilor, turiștilor
7. poșta romană

Se circula pe jos, călare, în trăsură.

Rețeaua rutieră construită de romani era impresionantă. Nu exista regiune care să nu fie străbătută de drumuri terestre.

Intențiile inițiale ale constructorilor au fost strict strategice, căci ei voiau să ofere trupelor militare posibilitatea să se deplaseze rapid și să asigure astfel dominația romană asupra țărilor cucerite.

Intențiile economice – impuneau și ele drumuri bune. Romanii au înțeles repede ce avantaj rezultă din circulația bunurilor între provincii și din eliminarea obstacolelor care izolau fiecare regiune.

Drumurile romane – au fost astfel un factor important în procesul de romanizare.¹

În anul 312 î.H., censorul APPIUS CLAUDIUS a deschis lucrările de construire a primei mari căi de comunicație – VIA APPIA – care lega Roma de Capua.

Magistrații republicii i-au continuat opera și la sfârșitul secolului I î.H. întreaga Italia era brăzdată de drumuri al căror punct de plecare era **Roma**. (zicala – *Toate drumurile duc la Roma*). Rețeaua a fost extinsă în provincii de primii împărați romani. La sfârșitul secolului I d.H. toate regiunile, chiar și cele mai îndepărtate, erau accesibile pe drumuri terestre.

Antoninii (96 – 192 d.H.) – și-au legat numele mai ales de completarea rețelei de la frontierele imperiului și din provinciile nou cucerite.

Traian – a pus să se traseze un drum pe malul drept al Rinului.

Hadrian – a construit: – un drum de-a lungul Dunării
– *limes*-ul din Arabia care proteja drumul

– drumuri între taberele militare din tot Imperiul, așa încât armatele să poată face joncțiunea între ele.

În secolul II d.H. – existau 350 căi de comunicație; 80.000 km de șosele.

Inginerii romani au atins un înalt grad de tehnicitate în construirea acestor drumuri și în întreținerea lor. În măsura posibilităților, drumurile urmau o linie dreaptă pentru a îngădui armatelor să se deplaseze rapid de la un punct la altul.

Mâna de lucru era alcătuită, în general, din militari, ajutați și de civilii din regiunea respectivă.

Pe traseul viitorului drum, delimitat de **două șanțuri paralele, se săpa până la atingerea rocii**. Apoi era suprapuse **mai multe straturi** care să asigure **soliditatea drumului** și să fie pus la adăpost de **infiltrații**: mai întâi o **fundație de piatră comasată**, pe urmă un **strat de pietriș sau de nisip**, destinat să dea suplețe ansamblului, și în sfârșit **placaj** – fie din lespezi de piatră, fie din bolovani mari.

Totuși tehnicile erau departe de a fi uniforme. Inginerii trebuiau să se adapteze configurației terenului fiecărei regiuni.

Drumurile erau **ușor bombate**, pentru a permite scurgerea apei.

În orașe, ele erau mărginite de trotuare. De obicei o cale laterală era rezervată circulației pietonilor și călăreților.

Era necesar, de asemenea, să se prevadă și lucrări de artă, cum sunt: podurile, zidurile de susținere și chiar tuneluri în regiunile muntoase.

Resturile unui drum tăiat în stâncă este la VAL D'AOSTA – și el poartă încă urmele fâgașelor de roată care înlesneau rulajul carelor în acele locuri deosebit de periculoase.

Pentru a permite încrucișarea a două trăsuri, **lățimea drumurilor varia între 5 m și 7,50 m.**²

Cheltuielile construcțiilor erau împărțite între tezaurul public, autoritățile locale și, fără îndoială, proprietarii terenurilor traversate.

Anumiți împărați și-au adus contribuția lor personală la aceste lucrări, cum a făcut **Hadrian**, care a participat cu banii la refacerea VIEI APPIA și a subvenționat construirea de poduri pe un drum african.

Pentru a ușura traseele călătorilor, **miliarii**, strămoșii bornelor noastre kilometrice, erau așezați de-a lungul drumurilor. Acești miliari – coloane înalte de piatră înalte de doi până la trei metri – erau plasați la fiecare **milă romană** (1.472,50 m) și indicau distanța fie până la Roma, pentru Italia, fie până la un oraș important pentru provincii.

Augustus a pus să se așeze în FORUL ROMAN – **miliarul de aur** (făcut din marmură gravată cu litere aurite), punctul teoretic de plecare al tuturor drumurilor din Imperiu.

Miliarii (bornele) precizau și numele magistratului sau al împăratului care comandase construirea drumului și uneori detalii asupra particularităților lucrărilor efectuate. În anumite provincii, unde persistau obiceiuri locale, călătorii străini puteau fi descumpăniți de distanțele înscrise pe acești miliari, pentru că, de exemplu în Galia, acestea erau măsurate uneori nu în mile, ci în leghe celtice, de 2.222 m una, ceea ce atrăgea probabil multe confuzii.

POȘTA ROMANĂ

Crearea poștei imperiale de către **Augustus** a determinat construirea de popasuri și clădiri ale poștei.

Pentru a îmbunătăți sistemul de transmitere a veștilor prin mesageri, care până atunci se schimbau din oraș în oraș, împăratul a avut ideea de a încredința unui singur om grija de a purta o misivă, oricare ar fi fost distanța de parcurs.

Trebuia deci să se prevadă popasuri destul de apropiate pentru a-i permite poștaşului să schimbe calul sau trăsura. S-a stabilit astfel un sistem perfecționat de stații de etapă care au permis poștei imperiale să atingă performanțe remarcabile.

La fiecare 12 km un simplu popas îngăduia să se schimbe calul sau trăsura și, la câte șase sau opt popasuri (72 – 96 km), o clădire a poștei servea de adăpost pentru noapte.

Depeșele urgente erau încredințate cavaleriștilor de elită în general întovărășiți de către un RÂNDAȘ, călare și el.³

Dar cea mai mare parte a poștaşilor foloseau trăsurile administrației, în general care mari de origine gotică cu patru roți, trase de doi sau patru cai, transportând scrisori, colete și casetele conținând fondurile destinate armatei sau magistraților din provincii. Decretele imperiale limitau greutatea pachetelor încărcate pe aceste trăsuri de poștă la 1.000 livre romane (327 kg). Bagajele mai mari – mărfuri pentru armată, echipamentul soldaților – erau transportate în care grosolane, fără coviltir, trase de catâri sau boi, ce adesea era folosite și pentru repatrierea legionarilor bolnavi.

Eficacitatea poștei era asigurată de o infrastructură mereu îmbunătățită. Clădirile poștei erau prevăzute cu toate facilitățile menite să înlăture orice întârziere în îndrumarea curierului, iar stăpânul dispunea de o adevărată armată de meșteșugari, căruțași, rânđași, catârgii și veterinari care se apucau de treabă imediat după sosirea poștaşilor, pentru a deshăma trăsurile, a pansa și îngriji caii și a repara stricăciunile.

Camerele, grajdurile, remizele, atelierile de reparații și hambarele pentru furaje și provizii erau rezervate acelor care puteau prezenta permisul de liberă trecere și diplomele cancelariei imperiale.

Reglementările erau foarte stricte în această privință. Doar înalții

magistrați ai Imperiului beneficiau de permise care le acordau dreptul de a folosi avantajele poștei, fie pentru a expedia propria lor corespondență, fie pentru a poposi în timpul deplasărilor lor în clădirile poștei. Acest serviciu era copiat după organizarea militară, iar infracțiunile erau aspru pedepsite, ținuta murdară a stațiilor, călătoria fără permis de circulație, încălcarea normelor de greutate a mărfurilor transportate, întârzieri fără motiv pe itinerariul prevăzut prin foaia de parcurs nu sunt decât câteva exemple de situații ce atrăgeau pedepse prin ordonanțele imperiale.⁴

Traian a înființat așa-numiții **magistrați ai vehiculelor** pentru a administra această enormă mașinărie care era poșta condusă, începând din vremea lui **Hadrian**, de un **prefect al vehiculelor**.⁵

Particularii de rând, evident, nu aveau acces la această structură. Ceea ce nu i-a împiedicat să călătorească chiar pe trasee foarte lungi pe jos sau călare – însoțiți de sclavi ce se ocupau de bagaje.

Pentru a proteja picioarele cailor se foloseau **hiposandale** – plăci de fier legate prin curelușe. Pe drumurile romane puteau circula tot felul de vehicule de toate soiurile: care greoaie cu coviltir cu patru roți, trăsuri (**cabriolete**) cu două roți, trăsuri celtice cu patru roți.⁶ Existau și **care de lux** în care puteai să citești, să scrii, să mănânci și să dormi.

Pe drumuri mai circulau enorme convoaie trase de către 30 de cai care transportau blocuri de piatră sau de marmură destinate construcțiilor.

La porțile tuturor orașelor se puteau închiria cai de călărie și trăsuri pentru transportul în oraș. **În oraș nu exista transport public**, fiecare călătoria cum putea.

Existau și hoți care atacau la drum în zonele periculoase.

În afara primejdiilor și întâmplărilor, ținând cont de condițiile atmosferice sau de piedicile neprevăzute, călătorul trebuia să mai facă față numeroaselor **taxe** și **vămi** care erau achitate la **intrarea într-un oraș, la trecerea unui pod sau printr-o trecătoare ori la frontierele statului**, percepute la început de societățile de **publicani** (vameși care arendau de la stat aceste taxe).

La sfârșitul secolului I d.H. aceste taxe intră sub jurisdicția magistraților imperiali.

Guvernatorii de provincii și militarii erau scutiți de aceste taxe.

Particularii trebuiau în mod conștient să-și plătească trecerea, precum și pe cea a sclavilor lor, a animalelor, a mărfurilor. Prețurile au variat de la perioadă la perioadă.

După o zi lungă de mers, călătorul trebuia să găsească un loc pentru a petrece noaptea.

Persoanele importante puteau fi găzduite în locuințele unor notabilități din orașe.

Pentru oamenii de condiție modestă existau numeroase **hanuri** de-a lungul drumurilor, la porțile orașelor și, deseori, în imediata apropiere a clădirilor de poștă. Hanurile purtau diferite denumiri. „La Trei Taverne”, „La Stânca Roșie”, „La Phoenix”.

Hanurile ofereau: locuință, masă, adăpost pentru animale.

Aceste stabilimente aveau o clientelă umilă. Erau și curtezane din rândul ospătărițelor. De multe ori se întâmplau scandaluri și crime.

Distanța parcursă pe zi de călători era între 70 km și 75 km. Drumurile și poșta romană „*au fost una dintre florile civilizației romane*”.

Pentru acești mari călători care au fost locuitorii lumii romane, erau necesare itinerare cuprinzând: traseul drumurilor, etapele și distanțele.

Agrippa – care s-a preocupat și de îmbunătățirea și modernizarea rețelei rutiere a imperiului, a expus la Roma sub porticul lui Octavian, o hartă cu parcursul tuturor căilor de comunicație.

Două documente din secolul II d.H. ne dau o idee despre ceea ce era o **hartă rutieră** a epocii.

Primul – **Itinerariul Antonini** – traseu din vremea lui **Caracalla** (211-217) dă lista marilor drumuri și a stațiilor de popas.

Al doilea – **Tabula Peutingeriana** – din secolul III d.H., reprezintă desenul schematic al drumurilor și caracterizează fiecare oraș traversat printr-o vinieta simbolică, două turnuri cu acoperișuri ascuțite, o stațiune terminată (o clădire ce înconjoară un bazin), un port printr-un far. Existau hărți rutiere de vânzare care se cumpărau de către cei ce cumpărau.

NOTE

¹ Nicolae Lascu, *Cum trăiau romanii*, Editura Științifică, București, 1965, p. 175.

² *Ibidem*, p. 180.

³ Indro Montanelli, *Roma, o istorie inedită*, Editura Artemis, București, 1995, p. 282.

⁴ Marcel Bordet, *Istoria Romei Antice*, Editura LIDER, București, 1998, p. 285.

⁵ Chaterinne Salles, *Călător prin Imperiul Roman*, în „Magazin Istoric”, nr. 4, aprilie 1991, p. 67.

⁶ *Ibidem*, p. 68.

RÉSUMÉ

Les routes romaines, aussi la poste romaine, représentent un moyen très important pour la civilisation latine, pour la romanisation des provinces et pour l'expansion de la Rome dans le monde entière.

La méthode de construction, l'importance stratégique pour l'armée, l'organisation impériale nous permettent d'avoir une image des communications du Rome Antique.

OBSERVAȚII ASUPRA SCRIERII ȘI PRONUNȚĂRII NUMELOR PROPRII LATINEȘTI ȘI GRECEȘTI VECHI

Dana DINU
Ion CALOTĂ

Supraviețuirea culturii clasice greco-latine prin traduceri, mereu înnoite dintr-o necesitate firească, ale unor opere literare și neliterare, prin circulația unor teme și motive literare și mitologice, prin rememorarea unor pagini de istorie păstrează în atenția publicului specialist sau nespecialist, dar dornic să se instruiască, nume proprii de persoane, nume geografice sau titluri de opere a căror scriere și pronunțare este de multe ori dificilă. De aici necesitatea de a avea la îndemână un instrument de informare clar și sistematic. Astfel de instrumente sunt dicționarele onomastice, de antroponime și toponime. Din păcate, nici unul dintre dicționarele onomastice existente nu indică, în mod sistematic, nici măcar accentul, necum silabația sau transcrierea fonetică integrală. Excepție fac doar dicționarele academice, în anexele referitoare la nume proprii.

Cele două dicționare academice (DOOM-ul redactat la București¹ și DOEOM-ul redactat la Chișinău²), dau forma ortografică și accentul numelor proprii, dar accentul nu înseamnă o informație ortoepică suficientă, iar aceasta trebuie completată cu silabația și transcrierea fonetică. Numele proprii latinești și grecești vechi se prezintă în limba română sub două forme: o formă originală neadaptată la sistemul limbii române, și o formă adaptată prin tradiție, pentru numele mai frecvente în textele românești. Ca modalitate de prezentare a celor două forme, precizăm că anexa DOOM (p. 679-687) dă mai întâi forma adaptată, iar după un semn constituit din două bare oblice (/ /) apare forma neadaptată a termenului corespunzător, despre aceasta din urmă precizându-se că „poate fi folosită în lucrări de specialitate sau în condiții speciale”. Se admit și în acest domeniu variantele, atât pentru formele adaptate, cât și pentru cele neadaptate, aceste variante despărțindu-se printr-o bară oblică (/). Pentru această din urmă situație, cu variante adaptate și neadaptate cităm numele cu forma adaptată *Hercule* și cu formele neadaptate *Heracle* (după pronunțarea grecească) și *Hercules* (după pronunțarea latinească), numele cu formă adaptată *Vergiliu/Virgiliu* și forma neadaptată *Vergilius*, precum și numele cu variantele adaptate *Zamolxe/Zalmoxe* și cu variantele neadaptate *Zamolxis/Zalmoxis* etc.

Îndreptarul ortografic, ortoepic și de punctuație ediția a-V-a,

București, 1995 cuprinde o listă de „nume greco-latine care se scriu conform adaptării tradiționale” (p. 267-272) și indică sistematic accentul și uneori numărul silabelor între paranteze. Lista numelor este mult mai redusă față de DOOM și restrictivă, în sensul că prezintă numai nume adaptate. În același *Îndreptar* la paginile 39-42 apar reguli cu privire la numele neadaptate, care își păstrează grafia originală, evident cu transliterarea corespunzătoare a alfabetului grec: *Quirinus*, *Pyrrha*. De asemenea, se stipulează preferința pentru formele latinești ale unor nume care apar în texte grecești: *Phaedimus*. Sunt enunțate câteva „procedee uzuale de adaptare grafică și fonetică” precum:

- simplificarea geminzelor: *Calliope*>*Caliope*;
- simplificarea aspiratelor: th>t, ch>c, rh>r; *Marathon*>*Maraton* sau *Athena*>*Atena*, *Rhodos*>*Rodos* etc, care de asemenea nu, se poate aplica consecvent: *Archilochos*>*Arhiloh*, *Charon*>*Caron*, dar *Chersonesos*>*Chersones*.

Foarte importantă este problema diftongilor. Astfel diftongii în *i* și *e* se monoftongheză: ai>e *Aisopos*>*Esop*, ei>i *Cheiron*>*Chiron*, *Eilethya*>*Ilitia*, oi>e *Oidipus*>*Edip*, ae>e *Praeneste*>*Preneste*.

Numele *Aiix*, de origine greacă și având formele originare *Aias*, *Aiantos*, apare conform grafiei și pronunțării latinești.

Se recomandă în același îndreptar înlocuirea lui *i* grec (*y*) cu *i*: *Scylla*>*Scila*.

Pronunțarea diftongilor *au* și *eu* ridică o serie de probleme. Se recomandă evitarea pronunțării lor în hiat în cuvinte ca: *Zeus* (1) sau *August* (2) cu excepțiile: *Epidaur* (4), *Minotaur* (4), *Plaut* (2).

Revenind la numele cu forme adaptate și neadaptate, multe nume, fără să aibă variante, au câte o singură formă adaptată: *Ahile*//*Achilles*, *Aristotel*//*Aristoteles*, *Enea*//*Aeneas*, *Eschil*//*Aischylos*, *Tacit*//*Tacitus*, *Temistocle*//*Temistocles* etc.

O situație specială au numele latinești de persoană despre care se precizează că pot fi folosite în formă originală (neadaptată), ori de câte ori sunt enunțate în întregime, adică atunci când sunt formate din *praenomen*, *nomen*, *cognomen*, *agnomen* sau numai două dintre acestea *Quintus Horatius Flaccus*, *Titus Livius*. Când apar sub forma lor adaptată prin uz la sistemul limbii române, aceleași nume se scriu și se pronunță numai cu unul dintre elementele componente: *Horațiu*, *Lucrețiu*, *Vergiliu*/*Virgiliu*.

Așadar *Horațiu*, dar *Quintus Horatius Flaccus*. În această situație, se ridică problema silabației, deci a pronunțării acestui tip de nume în forma adaptată și în cea neadaptată.

Vom comenta acum două reguli de detaliu, două indicații de ortoepie, anume silabația, deci pronunțarea secvențelor vocalice de la sfârșitul unor

Observații asupra scrierii și pronunțării numelor proprii latinești și grecești vechi

nume latinești ca: *Horațiu//Horatius*, *Lucrețiu//Lucretius*, *Ovidiu//Ovidius*, *Vergiliu//Virgiliu//Vergilius* și de la începutul sau din interiorul unor nume latinești ca *Aurelian//Aurelianus*, *Claudian//Claudianus*, *Claudiu//Claudius*, *Plaut//Plautus* etc.

În ceea ce privește secvența vocalică *iu* de la sfârșitul numelor latinești de tipul *Horațiu*, *Ovidiu* etc., anexa DOOM indică în dreptul numelor respective silabația *i-u*, deci pronunțarea *Horați-u*, *Livi-u*, *Ovidi-u*, *Tiberi-u* ș.a.m.d. Această indicație este greșită, după părerea noastră, fiindcă contravine pronunțării generale românești, populare și culte, cu secvența finală într-o singură silabă, adică cu diftongul ascendent *iu*: *Hora-țiu*, *Li-viu*, *Ovi-diu* etc.

Pronunțarea generală cu cele două vocale finale într-o singură silabă, este perfect normală și îndreptățită, din moment ce formele respective ale numelor sunt considerate ca fiind adaptate la sistemul fonetic românesc. De altfel există în onomastica obișnuită: *Liviu*, *Flaviu* etc. O inconsecvență o reprezintă acceptarea formei *Suetoniu* (4), dacă nu se recomandă silabația *Sue-to-ni-u*, ori numele propriu *Vitruviu*. Alta este situația formelor latinești neadaptate terminate în *s*, la care indicația de silabație de mai sus este într-adevăr valabilă: *Horați-us*, *Livi-us*, *Vergili-us* etc.

În ceea ce privește secvența vocalică *au* din nume ca: *Aurelian*, *Claudiu*, *Claudian* etc., indicația de silabație este nu numai eronată, ci și inconsecventă. Așa, de exemplu în numele *Claudian* se indică rostirea într-o singură silabă, deci cu diftong, a secvenței *au* (*Clau-dian*), în timp ce în numele *Claudiu* se indică silabația *a-u*, deci în hiat (*Cla-u-di-u*). Numele de acest tip au diftongul latinesc *au*, dar, fiindcă, în această formă, ele sunt adaptate, s-a produs în limba română diereza diftongului și ele se rostesc în românește cu hiat: *A-urelian*, *Cla-udian*, *Cla-udiu* etc. În schimb secvența vocalică *au* trebuie pronunțată cu diftong așa cum era în latinește, în formele neadaptate ale acestor nume: *Au-relianus*, *Clau-dianus*, *Clau-dius*, *Plau-tus* etc. Așadar, silabația corectă a acestor nume trebuie să fie diferențiată, după cum ele apar în forma adaptată sau în cea neadaptată: *A-urelian*, dar *Au-relianus*, *Cla-udian*, dar *Clau-dianus*; *Cla-udiu*, dar *Clau-dius*, *Pla-ut*, dar *Plau-tus*, care își păstrează numărul de silabe în forma adaptată datorită dierezei diftongului chiar dacă a pierdut terminația *us*.

Soluțiile de mai sus se bazează așadar pe analiza lingvistică a numelor în discuție, pe cunoașterea pronunțării românești, când e vorba de formele adaptate.

Dacă *Îndreptarul ortografic, ortoepic și de punctuație*, ed. a V-a, București, 1995, indică numărul de silabe între paranteze, în schimb DOOM-ul indică în anexa amintită, silabația la unele nume (pag. 678-687) există și aici aproape aceleași greșeli de interpretare. Astfel, la același nume

Claudius (pag. 681) se indică la această formă neadaptată silabația *Clau-di-us*, corectă, dar la forma adaptată *Claudiu* indică silabația incorectă *Cla-u-di-u*, care ignoră fenomenul sinerezei hiatului latinesc *i-u*. Greșeala se repetă și la alte nume adaptate care nu mai au în românește hiatul latinesc *i-u*, ci diftongul *i-u*: *Horațiu*, *Liviu*, *Tiberiu*, *Ovidiu* etc.

În ceea ce privește numele propriu masculin grecesc *Zeus*, pronunțat monosilabic în limba de origine se recomandă a fi pronunțat tot așa în românește. Socotim că pronunțarea bisilabică *Ze-us* nu este eronată.

Există un număr de nume proprii feminine latinești care prezintă dublete la nominativ: *Didona//Dido*, *Artemida//Artemis*, *Iunona//Iuno*, *Venera//Venus*. Ele aparțin declinării a III-a latinești și au în română un nominativ refăcut după tema cazurilor oblice: *Dido*, *Didon-is*, tema *Didon-*, *Iuno*, *Iunon-is* cu tema *Iunon-*, *Venus*, *Vener-is* cu tema *Vener-*, din care au rezultat formele *Didona*, *Iunona*, *Venera*, de declinarea I în română, care se declină ca atare la g.-d.: *Iunonei*, *Didonei*, *Veneriei*.

De asemenea numele feminine *Ceres*, *Cereris*, *Pallas*, *Palladis*, cu temele *Cerer-*, *Pallad-*, formează g.-d.: *Cererei*, *Palladei*.

Numele feminin *Latona*, cu varianta latinească *Lato*, *us/Lato* se află într-o situație oarecum asemănătoare cu precizarea că forma de declinarea I exista din latină și era preferată.

Unele nume masculine grecești de declinarea a III-a precum: *Akamas*, *Akamantos*, *Dryas*, *Dryantos* etc., asimilate declinării a III-a latinești cu formele *Acamas*, *Acamantis*, *Dryas*, *Dryantis* etc., au în română formele adaptate de la tema cazurilor oblice: *Acamant-*, *Dryant-*, *Acamante* (cu k scris c) respectiv *Driante* (cu y scris i), iar ca forme neadaptate formele de nominativ din limba latină cu accentuarea latinească: *Acamas*, dar *Dryas*, etc.

Numele poetesei *Sappho(ous)*, cu accent ascuțit pe finala lungă în limba greacă veche se recomandă a fi pronunțat *Safó*, bisilabic precum în forma originală, dar cu accent pe silaba inițială. Desigur că în această situație, precum și în altele, rămâne la latitudinea clasiștilor de a prefera o pronunțare sau alta, ambele îndreptățite.

Evident că nu am epuizat problematica scrierii și pronunțării numelor proprii latinești și grecești vechi. Ne-am mulțumit a releva unele aspecte ale acestui domeniu al ortografiei și ortoepiei (pe alocuri al morfologiei) românești.

Mai multe discuții poate suscita (lucru dorit de autor) recent apăruta *Mica enciclopedie a românei corecte (MERC)* a domnului profesor Ion Calotă la Editura „Niculescu” București, 2001, partea a II-a *Nume proprii § 36 Scrierea și pronunțarea numelor proprii latinești și grecești vechi* (în colaborare cu Dana Dinu).

În paragraful dedicat acestei chestiuni și în lista de nume proprii

Observații asupra scrierii și pronunțării numelor proprii latinești și grecești vechi

latinești și grecești vechi de la paginile 353-368 sunt discutate o serie de probleme analizate și în lucrarea de față. Spre deosebire de lucrările citate (DOOM, *Îndreptarul ortografic, ortoepic și de punctuație*, ediția a V-a, București, 1995), toate formele discutate sunt transcrise fonetic, cu indicarea silabației și a accentului, atât la formele neadaptate cu variante, cât și la cele adaptate cu variante (acolo unde este cazul). De asemenea, este indicată, după caz, silabația morfologică, ori cea grafică, ori ambele, de exemplu: *Pontul Euxin* pon-tu (1) euk-sin I/I pon-tu (1) e-uk-sin; Pon-tul Eu-xin (sil. mf. și graf.).

Sperăm că acest paragraf care urmărește sistematic și cu consecvență ortografierea și pronunțarea corectă a numelor proprii latinești și grecești vechi, alături de întregul lucrării să fie util și incitant, poate provocator pentru cei care se vor arăta interesați de aceste probleme.

NOTE

¹ *Dicționar ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, Editura Academiei, București, 1982.

² *Dicționar ortografic cu elemente de ortoepie și morfologie*, Chișinău, 1991.

RÉSUMÉ

Les noms propres d'origine latine et grécque sont traités différemment en roumain, en fonction de l'époque dans laquelle ils sont entrés dans la langue. C'est pourquoi il y a des mots à forme traditionnelle ou adaptée et, en même temps, des mots à forme originare. Très souvent il y a des variantes pour chacune des formes déjà mentionnées. Les dictionnaires de l'Académie indiquent l'orthographe et l'accent des noms propres, mais cette information ne suffit pas pour l'orthoépie du mot. On y a donc essayé de décrire quelques aspects et d'en donner des solutions à l'aide de quelques exemples.

AUGUST TREBONIU LAURIAN – EPIGRAFIST

Katalin DUMITRAȘCU

Ne folosim de spusele lui Nicolae Iorga despre activitatea de epigrafist a lui Laurian drept introducere și, în același timp, drept concluzie la cele ce vor fi expuse în paginile următoare. Nicolae Iorga, așadar, afirma despre studiul epigrafico-istoric *Istriana*¹ al savantului latinist că poate fi socotit „punctul de plecare pentru dezvoltarea epigrafiei noastre, Laurian putând fi considerat „întemeietorul” acesteia...”².

Laurian și-a dobândit cunoștințele în domeniul epigrafiei la Viena unde s-au publicat numeroase culegeri epigrafice deja în sec. al XVIII-lea – încât se poate afirma că înainte de a ajunge la București dispunea deja de condițiile subiective necesare practicării epigrafiei: înainte de toate cunoașterea desăvârșită a limbii latine, cunoștințe vaste de istorie antică în general și tot ce se știa pe atunci despre Dacia în special, la care se adaugă stăpânirea tehnicii epigrafice, cunoașterea altor tipuri de izvoare ale istoriei Daciei, disciplină de matematician și, nu în ultimul rând, cunoștințe de topografie.

În anii petrecuți la Viena Laurian arătase deja interes pentru epigrafie, ca pentru o disciplină auxiliară a istoriei, apelând o singură dată la mărturia lor. În 1840 știe de descoperirea a peste 200 de inscripții în „Dacia centrală”: „Inscriptiones quarum ultra ducentes, in sola Dacia centrali inventae sunt, testantur plures insignes civitates municipii jure donatas fuisse. In his occurrunt nomina sex legionum...”³.

La acea dată Laurian a putut avea la dispoziție inscripții latine, găsite pe teritoriul Transilvaniei, în diferite publicații, cunoscând și câteva monumente epigrafice, cel puțin pe cele ajunse la Viena de care își amintește: „Nos enim propriis vidimus oculis inscriptionem parietibus Caesareae Bibliothecae Viennensi affixam ex Dacia huc adlatam...”⁴.

Ajuns la București în 1842 Laurian va dobândi și condițiile obiective pentru practicarea arheologiei și epigrafiei. Aici are posibilitatea să cunoască monumente ale antichității romane găsite pe teritoriul Munteniei și Olteniei, păstrate în colecțiile domnitorilor, ca de exemplu colecția banului Mihalache Ghica sau a generalului Nicolae Mavros, după cum reiese și din spusele lui⁵. Pentru Laurian abia acum se ivește ocazia să-și aducă contribuția în domeniul epigrafiei romane din Dacia, acest teritoriu fiind mai puțin explorat și până la el în mare măsură în mod diletant. Abia aici

Laurian se adâncește în studiul antichităților în general și în cel al epigrafiei în special.

În primii ani petrecuți la București frecventează casa generalului Mavros, care pare a fi fost un amator de mare gust și de statornic entuziasm pentru antichitățile romane. Entuziasmul său sau, mai degrabă, colecția sa de antichități i-a adus pe cei doi tineri arheologi, Laurian și Bolliac, în casa lui. Despre conlucrarea lor avem o mărturie într-o scrisoare a lui Ion Ghica: „Pentru studiul arheologiei, generalul Mavru avea consacrată o zi pe săptămână, marțea dacă nu mă înșel, zi în care se închidea în cabinetul său cu Laurian și cu Bolliac și nu primea pe nimeni. Acei colaboratori rămâneau la masă, se prânzeau pe atunci pe la 3 ore după-amiază, și lucrau și după prânz, până seara”.⁶

Cele spuse până acum ni-l înfățișează pe Laurian ca omul potrivit pentru a răspunde cerințelor *Magazinului istoric pentru Dacia*. Ca al patrulea grup de izvoare Bălcescu indică „Inscripțiile și monumentele pe care redactorii se vor sili să adune câte se vor putea afla, precum le vor și tălmăci după legile arheologiei”⁷. Numele rubricii va fi *Inscriptoriul dacian*, titlu, ca și celelalte titluri ale rubricilor *Magazinului*, fiind, mai mult ca sigur, dat de Laurian. Această rubrică de altfel nu figurează decât o singură dată în viața publicației, singurul colaborator fiind Laurian. Deci *Istriana* s-a născut programatic. Ea este rezultatul observațiilor făcute de Laurian într-o călătorie în vara anului 1845 pe linia Dunării, în stânga și în dreapta fluviului. Cu această ocazie Laurian și tovarășii săi de drum, Cezar Bolliac și Dimitrie Bolintineanu, au vizitat localitățile Giurgiu, Pietroșani, Crivina, Zimnicea, Rusciuc, Siștov, Turnu Măgurele, Roșiori, Flămânda, Nicopole, Izlaz, Celei, Reșca (Romula), Craiova, mănăstirile pe Valea Jiului, Strehaia, Orșova, Băile Herculane. Laurian în *Istria* face o relatare largă a călătoriei, semnalează diverse vestigii antice, cetăți vechi, materiale arheologice, copiază inscripții direct după monumente, etalând vaste cunoștințe de tehnică epigrafică, propunând întregiri ale lacunelor din unele inscripții, precum și traduceri.

Călătoria prilejuiește însă răcirea relațiilor între Bolliac și Laurian, fiindcă pe paginile publicației „Bukarester Deutsche Zeitung” s-a ivit o ceartă publică între cei doi arheologi cauzată de pretențiile lor de paternitate asupra materialului științific, adică transcrierile de inscripții latine, descifrarea și traducerea lor, precum și observațiile arheologice, istorice și geografice. Polemica în prima sa fază publicistică se încheie în defavoarea lui Laurian, Karl Schweder, redactorul ziarului, dându-i dreptate lui Bolliac⁸. Istoria epigrafiei românești va judeca contrar. Totuși imparțialitatea ziarului este dovedită prin publicarea *Istrianei* imediat în numerele sale următoare.

În privința datei apariției acestei opere a lui Laurian s-au ivit chiar recent discuții. Și acest studiu, ca și altele ale lui Laurian, s-a publicat în mai multe periodice, după obiceiul timpului. În general se citează *Istriana* după *Magazinul istoric pentru Dacia*, tom. II (1846), p. 65-128⁹. Ioan Chindriș, editorul corespondenței lui Laurian către George Bariț, pune sub semnul întrebării înțelesul *Magazinului*. Prima dată în 1973, în volumul de corespondență¹⁰, editorul crede infirmată părerea lui George Em. Marica precum că *Istriana* din *Foile* lui Bariț ar fi „retipărire din *Magazinul istoric pentru Dacia*”¹¹. Chindriș își bazează ipoteza pe următorul pasaj dintr-o scrisoare a lui Laurian din 14 ianuarie 1846: „Iacă aici 1½ coală și nu voi întârzia a-ți trimite și urmarea. De, vrem să deșteptăm romanitatea în contra tuturor celor ce se împotrivesc!”¹² Cercetătorul presupune, probabil corect, că Laurian se referă la primul capitol din studiul său *Istriana*. Același cercetător revine asupra acestui amănunt în 1979 crezând că „redacției de la Brașov îi revine meritul de a fi pus în circulație unul dintre cele mai însemnate studii istorice din secolul al XIX-lea”¹³. Confruntarea datei apariției tuturor publicațiilor în care a apărut *Istriana* poate aduce lumină în această problemă.

Prioritatea absolută o are „Bukarester Deutsche Zeitung”, care începe publicarea variantei germane a *Istrianei* în ultimele zile ale anului 1845¹⁴. Deci se mai pune problema numai a variantei românești.

Iată data aparițiilor: nr. 11 al *Foii pentru minte...* pe anul 1846 este datat 11 martie (ultimul episod la nr. 18 datat 29 aprilie)¹⁵, iar *Magazinul istoric*, fascicolul 2 din tomul II apare, după spusele lui Laurian, la 1 februarie 1846. Pentru datare cităm un pasaj dintr-o scrisoare cu această dată a lui Laurian către Bariț, pasaj care a scăpat atenției editorului corespondenței:

„Tocmai astăzi am isprăvit și nr. 2 (al *Magazinului...* n.n.), tom. II și îți voi trimite în scurt și pachetul. Aici însă îți trimit un exemplar cu Kreutzband pentru pregustare. D=ta grăbește!”¹⁶

În felul acesta prioritatea de a publica *Istriana* în varianta românească îi revine autorului studiului – redactor al *Magazinului*. Rămâne un amănunt nesemnificativ dacă Bariț a publicat după colile trimise deja în ianuarie de către Laurian sau după „exemplarul de pregustare”. Ceea ce importă este dorința celor doi de a răspândi în cât mai multe exemplare această valoroasă contribuție la epigrafiă Daciei care servea ca mijloc tot pentru „deșteptarea romanității”. Numai pentru a ilustra prompta circulație a ideilor pe ambele versante ale Carpaților amintim că nu a scăpat agerei atenții a lui Bariț importanța descoperirilor arheologice în călătoria întreprinsă de Laurian, Boliac și Bolintineanu, fiindcă în *Gazeta Transilvaniei* deja la sfârșitul anului 1845 relatează despre ele după *Jurnalul german* din București

(= Bukarester Deutsche Zeitung)¹⁷. Pasajul din gazetă este identic cu cel referitor la cercetările de la Pietroșani care apare pe a patra pagină a studiului lui Laurian. Dat fiind și acest fapt, se poate pune întrebarea: oare de ce Bariț – cunoscând relatările arheologice chiar în prima lor variantă germană, având și textul parțial deja din ianuarie – a amânat publicarea studiului până în martie? Nu este exclus ca întârzierea să fi fost cauzată tocmai de polemica celor doi arheologi bucureșteni, amândoi colaboratori ai *Foilor* lui Bariț. Ca un amănunt interesant amintim că rafinatul redactor de la Brașov chiar la începutul anului 1846 preia din *Curierul românesc* relatările arheologice ale lui Bolliac, făcute în altă călătorie. Acestea apar sub titlul *Din itinerarul D. Boliac*¹⁸.

Deci *Istriana* a suscitât discuții mai vechi sau mai noi, însă pe lângă aceste amănunte, care țin de istoria filologiei, studiul este valoros în sine, fiind un exemplu foarte bun nu numai de tehnică epigrafică ci și pentru modul în care înțelegea Laurian să folosească informațiile furnizate de izvoarele epigrafice. Pentru a ilustra promptitudinea în interpretarea știrilor din inscripții ne întoarcem cu un an înaintea *Istrianei* la *Discursul introductiv*. Este vorba de o temă predilectă a lui Laurian – împărțirea vechii Dacii în *Dacia inferior* și *Dacia superior*. Iată pe scurt istoria temei.

Argumente pentru atare diviziune găsește Laurian într-o diplomă militară descoperită la Grojdibod în 1838. Era păstrată pe atunci în colecția lui Mihalache Ghica la București. Este vorba de piesa nr. XXXIII din CIL III sau Dipl. DX din IDR, I, p. 99-103. Laurian are ocazia să studieze piesa și, nemulțumit de publicările precedente și mai ales de interpretările date, o republică cu traducerea sa în românește și cu succinte comentarii. Într-adevăr diploma fusese publicată de multe ori înaintea lui Laurian, dar el este primul care remarcă denumirea *Dacia inferior* (în text IN DACIA INFERIORE) de unde trage concluzia existenței toponimului *Dacia superior*, neatestat încă la acea dată. „Din o diplomă de dimisiune onestă din miliție și de concesiune de drept cetățenesc săpată pe tablă de aramă aflată la Celei se vede că Dacia Australă, sau Țeara Românească proprie așa numită astăzi, se numia *Dacia inferior* de unde apoi urmează firește că părțile deasupra ei să se fi numit *Dacia superior*”¹⁹.

Aproximativ la jumătate de an de la această afirmație, Laurian publică în *Istriana* o inscripție aflată pe un monument de marmoră păstrat de Nicolae Mavros la București, provenit de la Turnu Măgurele și în care apare toponimul *Dacia superior*, prin care presupunerea lui Laurian din *Discursul introductiv* se confirmă. Autorul, cu firească satisfacție, remarcă: „Eu coniecturam deja la publicarea Diplomei lui Adrian ... din vorbele: „et sunt in Dacia inferiore” că Dacia a fost împărțită ca și Panonia și Moesia în superior și inferior, acum această coniectură s-a schimbat în știință secură,

aici se vede și Dacia superior. Această împărțire a Daciei a fost până acum cu totul necunoscută învățaților”²⁰.

Cele două inscripții cuprinzând denumirile de Dacia superior și Dacia inferior sunt republicate în variantele franceză, germană și latină ale *Discursului introductiv* și vor forma conținutul comunicării lui Laurian la Academia din Viena la 6 noiembrie 1850, comunicare tipărită și în raporturile acestei Academii²¹, iar în românește în *Foaie pentru minte ...*²², reluat mai târziu în *Instrucțiunea publică*²³.

Studiul inscripțiilor romane găsite pe teritoriul românesc este considerat de Laurian important și sub raportul istoriei limbii române. Comentând limba tabulelor cerate, găsite la Abrud în 1790 – Libellus aurarius – datate din februarie 167, remarcă: „deja pre atunci limba latină începuse a se pleca spre românismul nostru vulgare, precum se vede din vorbele *abere* în loc de *habere*, *aberet* în loc de *haberet*, *abuerat* în loc de *habuerat*, *abitum* în loc de *habitum*, *remasisse* în loc de *remansisse*”²⁴.

Istriana rămâne cel mai vast și aprofundat studiu epigrafic dat de Laurian, dar această știință interdisciplinară l-a preocupat și în continuare. În publicațiile sale găsește loc pentru a face cunoscute publicului român principiile și rezultatele disciplinei.

În *Magazinul istoric pentru Dacia* tipărește sub titlul *Însemnări epigrafice* o scurtă serie din „ținutul inscripțiilor latine făcute de Principii Români”. Este vorba de prezentarea peceteii lui Mihail Radu Voievod, a două monete, una a lui Mihai Viteazu și alta a lui Constantin Brâncoveanu, și o inscripție de pe Crucea lui Șerban Cantacuzino pusă lângă Viena în anul 1683.²⁵

Și mai târziu în paginile *Instrucțiunii publice* revin preocupările de epigrafie și ceea ce numim azi numismatică. Aici apar *Chronicon Parium*²⁶, *Monumentum Lugdunense*, *Lex regia de imperio* și alte note epigrafice²⁷.

Avem cunoștințe că Laurian, împreună cu Iustus Friedländer, a furnizat lui Theodor Mommsen informații, copii după inscripțiile recent descoperite pe teritoriul Daciei²⁸, fapt ce îl arată pe Laurian ca promotor al științei românești în lume.

Preocupările numismatice de asemenea sunt permanente. În călătoria sa din vara anului 1845 de-a lungul Dunării a avut ocazia de a cunoaște o mare varietate de monezi romane și tinerii arheologi au și cumpărat cât au putut mai mulți Constantini, Constanți, Iulieni, Ioviani, numărul lor ridicându-se aproximativ la 200 de bucăți²⁹.

Mai târziu, în 1860, face o prezentare asupra monetăriei romane³⁰ și ca o ultimă angajare față de Academie în 1879, luna septembrie, acceptă sarcina de a cerceta monetele ce se aflaseră în Dobrogea³¹.

În cultura română, în opinia istoricilor, pe urmele aprecierii date de N. Iorga, s-a format un consens și anume că Laurian poate fi considerat întemeietorul epigrafiei și unul dintre primii noștri numismați.

El însuși se consideră însă mai degrabă un continuator – și nu întemeietor – în șirul erudiților care s-au ocupat de inscripțiile din părțile Daciei, cunoscând și apreciind opera înaintașilor. Exemplul marelui poet și umanist silezian Martin Opitz îi stăruie în minte când își publică cea mai importantă operă epigrafică a sa, *Istriana*. Alegând drept moto al acestei lucrări un fragment din poemul *Zlatna oder von Ruhe des Gemüthes* al lui Martin Opitz, Laurian leagă începuturile epigrafiei practicate de români de cele mai bune tradiții europene ale acestei științe³².

Mai multe semne ni-l prezintă pe Laurian ca un admirator al lui Martin Opitz în opera căruia și-a regăsit cele mai scumpe idei ale sale³³. Pe cei doi erudiți îi apropie nemărginita lor admirație față de antichitatea romană. Iată motoul *Istrianei* emanând acest sentiment: „Ajute Domnul artei celei înțelepte cu care ați fost înzestrați voi romani, oameni mari, voi ați cunoscut cursul lumii și al lucrurilor ei și că tot omul trebuie să i se supue; el însuși și tot ce are el trece și se duce, numai ce s-a scris rămâne drept câștig neperitoriu”³⁴.

Activitatea lui Laurian în domeniul epigrafiei a primit consacrară prin includerea în monumentală colecție a lui Mommsen (CIL III nr. 1561-1562, 1566, 1571, 1573, 1574), fiind citat „Lauriani Mag. II”³⁵.

În zilele noastre, lucrări de mare autoritate reactualizează, readuc în conștiința lumii științifice contribuția lui Laurian. I.I. Russu, în istoricul cercetărilor epigrafice romane, afirmă: „Cunoscutul filolog și istoriograf, om politic și activist pe tărâm cultural-național, August Treboniu Laurian ... a adus idei și contribuții de seamă la cunoașterea materialului epigrafic din zona Olteniei și Banatului; semnaleză diverse vestigii antice, cetăți vechi, materiale arheologice, copiază inscripții direct după monumente ori reproduce altele după alți autori; erau contribuții de seamă la cunoașterea materialului epigrafic al Daciei pe care Mommsen le cita ... alături de ale celorlalți erudiți și exploratori europeni, apreciind deci după cuviință munca și aportul entuziastului istoriograf și filolog latinizant ardelean la București”³⁶.

Asemănător se pronunță Constantin C. Petolescu în cel de al doilea volum al *Inscripțiilor Daciei Romane*³⁷.

O foarte competentă și elogioasă apreciere îi dă lui Laurian Dumitru Tudor, cercetătorul Olteniei Romane: „Ne sunt folositoare și azi multe dintre observațiile topografice făcute de el asupra stațiunilor romane, șoselelor, antichităților și movilelor funerare. Un alt merit al lui Laurian este că în acest studiu confruntă ceea ce vede pe teren cu știri de natură literară și

ajunge la unele localizări fericite, confirmate epigrafic mai târziu” și în altă parte „Meritul identificării cetății de la Celei cu antica Sucidava îl are A. T. Laurian, care se folosește numai de Procopius (De aedif; IV, 6) contribuție rămasă necunoscută lui Gr. Tocilescu și apoi lui V. Pârvan, când cred că ei propun prima dată acest lucru...”³⁸.

Credem necesar ca, în final, să redăm și părerea lui Laurian despre rostul epigrafiei romane practicate de români, un rost sau scop care ilustrează panpedagogismul iluminist combinat cu ideea renașterii naționale. Deci scopul epigrafiei după Laurian este de „a insufla românilor celor adevărați, – cărora nu le este rușine de a se recunoaște drept strănepoți ai acelor oameni mari cari au domnit odată peste lumea cea cunoscută de dânșii, și cari au dat esemple de virtute mai peste crezutele puteri omenești – ... gustul și dorința de a cerceta antichitățile străbunilor, de a le scoate la lumină și de a le lăsa drept tezaur de cunoștințe istorice următorilor lor”³⁹.

NOTE

- ¹ „Magazin istoric pentru Dacia”, II (1846), p. 65-128.
- ² N. Iorga, în *Prinos lui D. A. Sturza*, București, 1903, p. 38.
- ³ A.T. Laurian, *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae romanae in utraque Dacia vigentis vulgo valachicae*, Viennae, 1840, p. XII, operă recent reeditată și tradusă de Katalin Dumitrașcu și Emil Dumitrașcu, Editura Universitaria, Craiova, 2002. Această lucrare este citată *Tentamen...*
- ⁴ *Ibidem*, p. XLIII.
- ⁵ „Magazin...”, II (1846), p. 83, 107.
- ⁶ Apud Ovidiu Papadima, *Cezar Boliac*, Editura Academiei, București, 1966, p. 315.
- ⁷ „Magazin...”, I (1845), p. 13.
- ⁸ Vezi relatarea polemicii la Ovidiu Papadima, *Op. cit.*, p. 137.
- ⁹ Ilie Popescu Teiușan, Vasile Netea, *August Treboniu Laurian. Viața și activitatea sa*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1970, p. 297; George Em. Marica, *Foaie pentru minte, inimă și literatură. Bibliografie analitică*, Editura pentru literatură, București, 1969, p. 426; *Inscripțiile Daciei romane (IDR)*, vol. I, Editura Academiei, București, p. 48.
- ¹⁰ *George Bariț și contemporanii săi*, Editura Minerva, București, vol. I, 1973, p. 105, nota 1.
- ¹¹ George Em. Marica, *Op. cit.*, p. 126..
- ¹² *George Bariț și contemporanii săi*, vol. I, 1973, p. 104.
- ¹³ Ioan Chindriș, *Publicistica științifică a lui Treboniu Laurian*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”, XXII, Cluj-Napoca, 1979, p. 183.
- ¹⁴ Ioan Lupu, Nestor Camariano, Ovidiu Papadima, *Bibliografia analitică a periodicelor românești, 1780-1850*, Editura Academiei, București, vol. I, partea a III-a, p. 1146, nr. 23196.
- ¹⁵ George Em. Marica, *Op. cit.*, p. 506-507.
- ¹⁶ *George Bariț și contemporanii săi*, vol. I, 1973, p. 106.
- ¹⁷ *Bibliografia analitică a periodicelor românești, 1780-1850*, vol. I, partea a III-a, p. 1146, nr. 23198.
- ¹⁸ *Ibidem*, nr. 23195.
- ¹⁹ „Magazin...”, I (1845), p. 23.
- ²⁰ *Ibidem*, II (1846), p. 87.
- ²¹ *Împărțirea Daciei vechi* în „Rapoartele Academiei din Viena”, XV (1852), nr. 7-8, p. 25-29.
- ²² „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, 1852, nr. 7.
- ²³ În „Instrucțiunea publică”, 1860, p. 50.

- ²⁴ *Ibidem*, 1861, p. 63-64.
²⁵ „Magazin...”, II (1846), p. 187-192.
²⁶ În „Instrucțiunea publică”, 1860, februarie, p. 32-42.
²⁷ *Ibidem*, 1861, februarie, p. 59-64.
²⁸ IDR, III/2, p. 291.
²⁹ „Magazin...”, II (1846), p. 91, 102.
³⁰ În „Instrucțiunea publică”, 1860, p. 286-288; 351-352.
³¹ Apud Ilie Popescu Teiușan, Vasile Netea, *Op. cit.*, p. 254.
³² Reproducem, după IDR, I, p. 43, aprecierea lui Mommsen: „exempla Opitzii optima sunt...”.
³³ Martin Opitz, *Zlatna. Cumpăna dorului*, traducere de Mihai Gavril, Editura Albatros, București, 1961, p. 39, 45.
³⁴ „Magazin...”, II (1846), p. 65.
³⁵ IDR, I, p. 49 și IDR, III/1, p. 22.
³⁶ IDR, I, p. 48-49.
³⁷ IDR, II, p. 12, 101.
³⁸ Dumitru Tudor, *Olenia română*, Ediția a IV-a, Editura Academiei, București, 1978, p. 15, 206.
³⁹ „Magazin...”, II (1846), p. 127-128.

RESUME

Un bref compte-rendue actualisé de l'épigraphie d'A.T. Laurian commence avec son appréciation faite par Nicolae Iorga qui le considérait comme le fondateur de l'épigraphie pratiquée par les Roumains.

STILUL LATINIZANT ÎN OPERA LUI MIRON COSTIN

Anca IORGULESCU

Secolul al XVII-lea reprezintă, pentru literatura română, momentul decisiv al apariției stilului în accepția sa savantă. „Nil amatum nisi precognitum” (nimic nu poate fi dorit dacă nu a fost cunoscut mai dinainte), spune o maximă aristotelică recunoscând cauza trebuinței în cunoașterea prealabilă. Prin cunoașterea literaturilor clasice, care au permis constatarea insuficiențelor stilistice ale limbii materne, nevoia de stil a scriitorilor români devine tot mai pregnantă.

Stimulând atât interesul pentru formă, cât și pentru psihologie și caracterologie, istoriografia noastră apare sub semnul retoricii. Susținut de o seamă de învățați, caracterul „involuntar” al artei literare a cronicilor este o „iluzie” a scepticismului modern, izvorâtă din totala necunoaștere a contextului cultural din secolul al XVII-lea¹.

Înzestrat cu „duhul voroavei”, după cum afirma Eugen Negrici, Costin „deschide seria marilor noștri povestitori”², oferindu-ne o narațiune luxuriantă.

Cu câteva excepții (N. Cartoian și T. Diaconescu), cercetătorii noștri i-au atribuit cronicarului moldovean inițiativa creării stilului savant.

În scrierile sale influența latină se densifică, retorismul expresiei la nivelul stilului, fiind rezultatul influenței clasicilor latini. Stilul studiat, ticsit cu numeroase figuri poetice, exprimarea în perioade ample, arborescente, totul se realizează aici după rigorile retoricii antice, iar efectele sunt însemnate. Construcția savantă a frazei ca și împodobirea exprimării sunt prezente în principalele scrieri și în cele trei discursuri, rostite de fiii săi către domnitorul Antonie Ruset și fiul acestuia, în 1676 – consecințe firești ale studiilor din Polonia, unde cronicarul și-a însușit bine limba latină și s-a inițiat în retorica clasică.

Eugen Negrici însă nu recunoaște influența latină asupra scrierilor lui Costin, apreciind că alternarea structurilor periodice cu cele populare demonstrează nu „aspirația la un model”, ci „silița autorului de a scrie frumos și mai ales variat”; după părerea sa, „supunerea la un model ar fi stabilit, cât de cât, o ordine prioritară și, cu ea, pericolul manierismului, cum s-a întâmplat la Cantemir”³.

A. Lambrior, referindu-se la stilul cronicăresc susține că „limba cronicarilor este limba grăită a poporului român de pe vremea când s-a

scris”, prezentă și în hrisoave; „inversiile propozițiilor și mulțimea incidentelor împleticite printre membrele unei propoziții principale întunecă înțelesul și-l face greoi. Aceste forme nu sunt o imitare a formelor latinești, cum cred unii, ci așa era graiul românesc în curgerea lui, pe acea vreme”⁴. Mircea Scarlat, ca și E. Negrici, pe care îl numește „competentul exeget”, minimalizează această influență: „Senzația de model latin vine de la câteva construcții izbitor latinești, care nu au o frecvență atât de mare încât să ateste dorința de reconstrucție în sensul unei similitudini”⁵, în opoziție cu Călinescu care considera scrisul lui Costin impregnat integral de latinism.

Cercetătorul ieșean Dragoș Moldovanu face o analiză atentă a procedeelelor sintactice de factură latină prezente în cronicile sale: dativul posesiv: „căroro domnii și țări sunt numele acéstea”⁶, dativul interesului: „săracu nu să afla pre acéle vrémi, doară care nu-și vrea să aibă”⁷; „cu mare mâhnicieune tuturor lucrurilor sale”⁸; „bucuros acestui prilej”⁹, dativul cerut de verbe intransitive: „nu-i pristăniia boierii”¹⁰, negația simplă: „nice sintu siimenii, sârbii sau ungurii atocma cu focul căzacilor, cum nice dărăbanțul munténescu”¹¹, dativul cu infinitiv cerut de verbul „a căuta”: „numai ce au căutat a da dos oștilor lui Mihai-Vodă”¹²; „le-au căutat hanului a luat fuga și lui Hmil hatmanul a-și lăsa tabăra cu toată oastea”¹³; „au căutat lui Latin craiu a priimi pre troadeni în țara sa”¹⁴, construcții participiale de tipul participiului conjugat: „La anul după acéstea, împlut Racoții Gheorghii, cneazul de Ardeal, de duhuri spre mare lucruri, îndemnat și de svedzi, carii rădicase și ei cu Carol Gustavu, craiul lor, asupra lésilor oaste, au început a să agiunge cu Hmil [...]”¹⁵, echivalări insolite ale unor ablativ: (al autorului: „așa au pățit și Mihai Vodă de Bașté Giurgiu”¹⁶; de relație: „vestitu de lucrurile războaielor”¹⁷, sau ablativ absolut: „Ce încă viu tată-său, Ioan crai, l-au ales lésii pre Jigmontu la crăiea lor”¹⁸; „mare scădere au avut în oameni, hămnescită oastea și caii, că lovisă niște răceale și ploi”¹⁹).

Stilul lui Costin capătă o amprentă mai pronunțată datorită preferinței pentru participii și infinitive, susținută de extinderea topicii inversive. Cronicarul preferă participiile cu funcție predicativă de necontestat, după cum reiese din exemplul următor: „Oastea noastră, care să întorsese cu Hăbășescul hatmanul, n-au păzit calea spre Țuțora, ce hatmanul sânгур descălecat la mănăstirea lui Aron-Vodă și cu alți boieri, iară oastea de pe supt steaguri au împlut târgul”²⁰. Situația este valabilă și pentru infinitiv: „Începutul țărilor acestora și neamului moldovenescu și muntenescu și câți sint în țările ungurești cu acest nume, români, și până astăzi, de unde sintu și de ce seminție, de când și cum au dăscălecat acéste părți de pământu, a scrie, multă vréme la cumpănă au stătut sufletul nostru”²¹. Considerate adevărate latinisme la umaniștii occidentali dar nefirești în limba română erau inversiunea atributelor genitivale îndeosebi a celor cu prepoziții: „după

grea de scârbă împărătească mazilie”²², cu „desfrânate de tot podoabe”²³, „îndrăcite a voitoriului de rău veninuri”²⁴, „această a noastră cu dragoste osteneală”²⁵, „a cumintelor lui răspunsul”²⁶, „toți aceia de țară ungurești lăcuiitori”²⁷, „am prea mulți de țară martori”²⁸. Dacă la nivel frazeologic, toate tipurile de propoziții secundare pot fi antepuse, insolită pare antepunerea completivelor directe sau indirecte, ca în exemplul ce urmează: „la ce zăbavă va veni apoi lucrul, să să socotească”²⁹.

Extinderea ordinii inverse în structura perioadei reprezintă o inovație valoroasă a lui Costin. În fragmentul următor vom vedea cum predicatul principalei este precedat de componentele secundare ale apodozei: „Acest războiu cum au fostu și cum s-au prilejit, nici unii părți nefățărindu, că nemică nu strică credința așé celora ce scriu létopisețele ca fățăriia, cându veghe voia unuič și coboară lucrul cu hula altuia, noi, măcară ca am hi datori cu pomenire lăudată mai multu lui Ștefan-Vodă, de la carele multă milă am avuț, decât lui Vasilie-Vodă, de la carele multă urgiie părinții noștri au petrecut, iară dreptatea socotindu, nu mai poci scrie într-altu chip”³⁰.

Grupul predicatului se regăsește în final, principala fiind amorsată de subiect (noi), în poziție mediană, suspendat prin intervenția secundarelor apodozei. În afară de subiect, cronicarul suspendă și complementul indirect: „Mie, să nu vi să treacă cuvântul vostru, nu mi să cade”³¹, sau conjuncțiile: „Să cunoaște că acești domni matce direpte au fostu aceștii țări, nu maștihă, cându, pentru obicei u să nu să facă în dzilele lor cu greul țărâi, domniile ș-au lăsatu”³². Există și situații în care principala apare inclusă între părțile subordonate: „Pornite oști leșăști amu au aflatu Șahin aga spre Cameniță”³³.

Susțin punctul de vedere al lui Cesare Segre care considera că „acceptarea modelului latin va duce la o îmbogățire de elemente, la o întărire a structurilor, care vor constitui, într-adevăr o cucerire”³⁴.

Receptarea **hiperbatului** latin constituie pandantul complicării sintaxei, familiarizată cu dislocarea prin verb a grupului nominal: „câți au putut a să încălăra căzaci”³⁵, „a toți craii creștinești s-au pornit ura”³⁶ (preluare din Toppeltin: „Christianis Principibus ita se faciebat inuisum”), „și cu mai mare proastă au venit poruncă”³⁷, „căruia cu ochii noștri au privit pragurile”³⁸. Pentru Costin, hiperbatul nominal este o modalitate în plus de constituire a incidentelor sintactice prepoziționale: „împotriva tuturor carii ieșiră de supt ascultarea împărății[i] țări”³⁹. Stilul său capătă un grad superior de dificultate, comparabil cu cel al stilului cantemirian, prin excesul în cultivarea hiperbatelor complexe, consecințe ale interferării grupurilor nominal și verbal: „Deci să știi că țărâle pre atuncea acéstea nu era așé supuse”⁴⁰; „ce toată pricina au fostu izbândii aceia nebuniia lui Timuș”⁴¹; „creștinului niciodată cuvântul nu-l ține, nici este a-l amăgi rușine”⁴². Dar

sunt și cazuri în care două propoziții succesive se întrepătrund prin intermediul hiperbatului: „Prilejindu-se a nemeri lui Constantin-Vodă la dâșșii; rămâne aici rându a arăta de graiul și slovele, de unde ieste izvorât, acestor țări de care pomenim”⁴³.

Structurile sintactico-stilistice clasice realizează adesea opoziții „slabe”, fie între figurile aceluiasi microsistem stilistic (de tipul relațiilor), fie între figuri din micro sisteme diferite (de tipul corelațiilor), hiperbatul intrând în relație cu inversiunea și în corelație cu comparația: „Ce cum a tuturor tiranilor, adecă vârsătorilor de singe, la toate țările în lume urâtă este stăpâniia, așe și a lui Tomșea-Vodă”⁴⁴. Prezentarea hiperbatului în cadrul unei structuri latinizante, dativul posesiv, este un alt tip de opoziție „slabă”: „este de multe ori celui mai mare de cei mai mici grije”⁴⁵. Opoziția verbelor din inițiala și din finala frazelor se înfăptuiește datorită relației dintre anaforă și inversiune, reușit oglindită în fragmentul: „Poftile a domnilor și a împăraților n-au hotar. Avându multu, cum n-ari avea nemică le pare. Pre câtu îi dă Dumnedzău, nu să sătură. Avându domnie, cinste și mai mari și mai late țări poftescu. Avându țară, și țara altuia a cuprinde cască”⁴⁶. S-a ajuns la o complexitate a formei datorată convergenței procedeelelor concentrării (eliminarea conjuncției copulative; elipsă; construcții sintetice, adaptând ablativul timpului și o suită de participii conjuncte), reliefării (configurație de ansamblu „centripetă”, care pune în valoare ideile secundare) și simetriei, date de paralelismul dual de la nivelul componentelor protazei („se întărescu și cască”, „îmbătrânit și obosit”, „sosit la bătrânețe și fără cuconi”) și de paralelismul trial între subordonatele de gradul I și regente ce, în cazul lui Costin, se supune simultan imperativului semantic al necesarului și celui formal al simetriei. Un exemplu de **periodă** din specia „oratorică”, este extrem de edificator în acest sens: „Ce, cum floarea și pomeții și toată verdeața pământului stau ovilite de brumă cădzută peste vrême și apoi, după lină căldura soarelui, vinu iară la hirea și la frâmșețele sale cele împiedicate de răceala brumei, așe și țara, după greutățile ce era la Radu-Vodă (care veacurilor de miratu au rămas, cum au putut încăpea întru înțelepciunea acelu domnu nemilă de țară), au venitu fără zăbavă țara la hirea sa și până la anul s-au împlutu de tot bivșugul și s-au împlut de oameni”⁴⁷. Este evident aici paralelismul trial al subiectelor de protază („floarea”, „pomeții”, „verdeața”) și al predicatelor din apodoză („au venitu”, „s-au împlutu”, „s-au împlut”). Alături de acestea, includerea comentariului moral în perioada comparativă, fără a-i afecta coerența este ingenios realizată, mai ales că în retorica latină stilul parantetic era de domeniul performanței, impunând „o veritabilă acrobație”⁴⁸.

Acțiunea latinizantă nu a început în forme extreme, ci s-a exercitat progresiv, cizelând treptat sensibilitatea lingvistică a publicului, fapt

demonstrat și de cercetarea comparativă a evoluției limbilor literare romanice. Astfel, singurul care poate justifica procedeele de selecție și de combinare este stadiul de dezvoltare al limbii la care se raportează stabilirea naturii și genezei unor forme de expresie.

În altă ordine de idei, este bine să precizăm că un scriitor nu ar fi putut ajunge prea ușor la perioada clasică, fără conștiința modelelor. Această perioadă, ca ansamblu structural după reguli precise, reflectă un mod de a gândi istoria fără tangențe cu mentalitatea populară, o viziune particulară asupra evenimentelor, expuse în multipla lor conexiune. Asemeni lui D. Moldovanu, nu putem fi de acord cu Sextil Pușcariu, care contestă succesele stilului periodic al lui Costin, considerând că „nu în această înclinare stă valoarea scrisului lui [...], ci în fraza care se bazează pe limba vie și exprimarea populară”, „simplă și poetică”⁴⁹ prin definiție. B. Cazacu și G. Ivașcu apreciază că „în comparație cu toți ceilalți cronicari români, Miron Costin impresionează imediat prin factura cultă, intelectualizată, a exprimării și prin linia cu totul modernă a spiritului” contrar opiniei lui G. G. Ursu care afirmă că „Un Miron Costin, cu toată influența modelelor latine în sintaxă și vocabular este salvat peste tot, dar mai cu seamă în memoriile sale, de folosirea limbii vorbite”⁵⁰.

Despre stilul lui Costin s-a discutat mult, exprimându-se puncte de vedere contradictorii: Puiu anunță „retorismul expresiei” cronicarului, „vizibil în construcția savantă a frazei, ca și împodobirea exprimării”⁵¹, D. Velciu îl consideră drept „un scriitor integral”, și aceasta „prin preocuparea conștientă, voită de a imprima o anumită ținută limbii și stilului operelor sale, prin larga utilizare a figurilor de stil tradiționale, preluate de la clasicii literaturii latine”⁵², în timp ce Al. Piru consideră că „nicăieri nu se vede dorința de a-și înfrumuseța stilul, dar pretutindeni e vădită tendința de a comunica gândul cât mai exact”⁵³, opinie ce coincide cu cea exprimată de G. Călinescu, după care „adevărata contribuție a lui Costin la scrisul românesc este sintaxa. [...] Cu el sintaxa literară apare începută și cu desăvârșire încheiată, în stare de a exprima orice gând”⁵⁴. D. Moldovanu nu neagă intenționalitatea stilului costinian și nici existența figurilor a căror utilizare este deficitară, apreciind expresia îngrijită „fără a fi retorică în sensul curent al termenului”⁵⁵, atenția cronicarului concentrându-se pe prezentarea cât mai exactă a evenimentelor și a oamenilor, și mai puțin spre plasticizarea lor. A. Lambrior, într-o conferință din 1877, afirmă că ar fi absurd să credem că M. Costin cunoștea cutare ori cutare figuri retorice și continua: el „au făcut figuri ritorice, asemănări, personificări etc. fără ca să voiască, fără să-și străduiască mintea pentru astfel de lucrare, ci ele curgeau de la sine după legile oricărei minți în care gândirea are curs firesc și nesilit. Închipuiescă-și cineva pe deplinul logofăt al Moldovei, român cu firea

întreagă, stâlp neurnit al țării acesteia, îndeletnicindu-se să învețe dintr-o cărticică franțuzască figurile ritorice, pentru ca să împodobească letopiseșul său”. Căci această imagine patriarhală a culturii noastre vechi rezulta nu numai din incapacitatea de a deosebi stratul popular de cel cult al limbii de atunci, dar și din necunoașterea standardelor de pregătire umanistă ale școlilor iezuite din Polonia, care, așa cum a demonstrat P. Constantinescu, reproducând un program de studii din 1634, erau foarte înalte, presupunând cunoașterea aprofundată a limbii și literaturii latine⁵⁶. Aici se află bazele umanismului lui Miron Costin, care „în sens estetic înseamnă o educație formalistă, în sensul practicii unei tehnici a expresiei după modelul literaturii antice”⁵⁷. Ulterior, de pe pozițiile estetismului modern, critici ca G. Călinescu, Al. Dima, Șerban Cioculescu, G.G. Ursu, E. Negrici și alții au negat cronicarilor intenționalitatea artistică.

NOTE

- ¹ D. Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient și Occident*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, p. 105.
- ² E. Negrici, *Narațiunea în cronicile lui Grigore Ureche și Miron Costin*, București, Minerva, 1972, p. 154.
- ³ *Ibidem*, p. 320.
- ⁴ D. Moldovanu, *Op. cit.*, p. 111.
- ⁵ M. Scarlat, *Introducere în opera lui Miron Costin*, București, Minerva, 1976, p. 71.
- ⁶ M. Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei. De neamul moldovenilor*, București, EPL, 1958, p. 254.
- ⁷ *Ibidem*, p. 120.
- ⁸ *Ibidem*, p. 155.
- ⁹ *Ibidem*, p. 171.
- ¹⁰ *Ibidem*, p. 68.
- ¹¹ *Ibidem*, p. 152.
- ¹² *Ibidem*, p. 54.
- ¹³ *Ibidem*, p. 134.
- ¹⁴ *Ibidem*, p. 250.
- ¹⁵ *Ibidem*, p. 175.
- ¹⁶ *Ibidem*, p. 49.
- ¹⁷ *Ibidem*, p. 81.
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 51.
- ¹⁹ *Ibidem*, p. 85.
- ²⁰ *Ibidem*, p. 187.
- ²¹ *Ibidem*, p. 241.
- ²² *Ibidem*, p. 85.
- ²³ *Ibidem*, p. 86.
- ²⁴ *Ibidem*, p. 102.
- ²⁵ *Ibidem*, p. 244.
- ²⁶ *Ibidem*, p. 244.
- ²⁷ *Ibidem*, p. 267.
- ²⁸ *Ibidem*, p. 309.
- ²⁹ *Ibidem*, p. 160.
- ³⁰ *Ibidem*, p. 157.
- ³¹ *Ibidem*, p. 90.
- ³² *Ibidem*, p. 95.

- ³³ *Ibidem*, p. 110.
³⁴ C. Segre, „Lingua, stile e società” în *Studi sulla storia della prosa italiana*, Milano, 1963, p. 60.
³⁵ M. Costin, *Op. cit.*, p. 154.
³⁶ *Ibidem*, p. 308.
³⁷ *Ibidem*, p. 188.
³⁸ *Ibidem*, p. 257.
³⁹ *Ibidem*, p. 255.
⁴⁰ *Ibidem*, p. 114.
⁴¹ *Ibidem*, p. 152.
⁴² *Ibidem*, p. 58.
⁴³ *Ibidem*, p. 195 și 271.
⁴⁴ *Ibidem*, p. 61.
⁴⁵ *Ibidem*, p. 99.
⁴⁶ *Ibidem*, p. 113.
⁴⁷ *Ibidem*, p. 93.
⁴⁸ J. Marouzeau, *Traité de stylistique appliquée au latin*, Paris, Seuil, 1935, p. 228-230.
⁴⁹ S. Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, București, Eminescu, 1987, p. 144.
⁵⁰ G.G. Ursu, *Memorialistica în opera cronicarilor*, București, Minerva, 1972, p. 230.
⁵¹ E. Puiu, *Viața și opera lui Miron Costin*, București, Editura Academiei, 1975, p. 110.
⁵² D. Velciu, *Miron Costin*, București, Minerva, 1973, p. 167 și 270.
⁵³ Al. Piru, *Istoria literaturii române*, vol. I, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1970, p. 862.
⁵⁴ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Minerva, 1982, p. 20.
⁵⁵ D. Moldovanu, *Op. cit.*, p. 131.
⁵⁶ P. Constantinescu, *Scrieri alese*, București, ESPLA, 1957, p. 104-105.
⁵⁷ *Ibidem*, p. 108.

ABSTRACT

In the present study I have carefully analysed the syntactic procedees of Latin origin which can be found in Miron Costin's chronicles. The writer impresses us through the cultured quality of his style and through the modern side of his spirit.

ROMÂNESCUL *SPRÂNCEANĂ* – O PROPUNERE DE ETIMOLOGIE

Michaela LIVESCU

1. Pentru a denumi „sprânceană”, „pleoapa” și „geana” („genele”) latina avea următoarele denumiri:

a) SUPERCILIUM „sprânceană” atestat încă din perioada preclasică (apare la Plaut), DEL, s.v.

b) CILIUM „pleoapa de jos”, apoi „geană”, dar mai ales PALPEBRA(E); (un sinonim al lui PALPEBRA(E) era GENA „obraz” și „orbită”).

c) CILIUM, întâi „pleoapa de jos”, apoi „geană, gene”, atestat târziu cu acest sens, la Plinius, DEL, s.v. De vreme ce exista însă măcar din perioada preclasică SUPERCILIUM, trebuie să fi existat și CILIUM cu mult timp înaintea atestării sale.

2. Limbile romanice au continuat situația din latina populară, când s-au produs diferite confuzii între cele trei denumiri de bază ale celor trei părți distincte ale ochiului.

În ce privește denumirea „sprâncenei” există astăzi:

a) limbi romanice care continuă pe SUPERCILIUM / SUPERCILIA literar și popular;

b) limbi romanice care continuă pe SUPERCILIUM / SUPERCILIA numai literar, iar popular folosesc alte denumiri;

c) limbi romanice în care SUPERCILIUM / SUPERCILIA este rar și numai dialectal, iar literar se folosește alt termen.

3. Termenii care denumesc „sprânceană” în portugheză *sobrancelha*, sursilvană *survintscheglia*, engadineza de sus *survinćela(s)* par să provină dintr-o formă latină târzie în care s-a intercalat -IN-, SUPER-IN-CILIUM / A.

4. Cuvântul (daco)român *sprânceană* ridică încă probleme etimologilor. Etimologiile propuse sunt numeroase și nu s-au dovedit până în prezent satisfăcătoare. Desigur că punctul de plecare este modelul lui SUPERCILIUM:

a) Rom. *sprânceană* provine din latinescul SUPERCILIUM. Această propunere este făcută de B.P. Hașdeu (*Cuvinte din bătrâni*, I, 111), Sextil Pușcariu 1629, Tiktin s.v., Meyer-Lübke REW 8459, Candrea, apud Zauner.

b) Schuchard (apud Zauner) pornește în interpretarea cuvântului

(daco)român de la una din formele aromâne, *sufrânțeauă* „sprânceană”, care ar fi rezultat din *SUPRAGENA, prin etimologie populară. În sprijinul acestei teorii (apud Zauner) se aduce și o așa-zisă formă istroromână citată de Ive *suprageană*, neconfirmată de informațiile ulterioare.

c) Zauner propunea (*Die romanischen Namen den Körperteile*) SUPERCILIA > *s(u)prânce(a)ie*, care s-ar fi încrucișat cu GENA, în română „geană”, și respinge propunerea lui Cihac I, 107, *SUPER-IN-GENA.

d) În DLRM și DEX se propune un etimon *SUPERCINA < SUPRACILIA + GENA.

După cum se observă în multe din aceste încercări se recunoaște amestecul lui GENA în formarea cuvântului românesc.

Existența lui -IN- este remarcată de Cihac (și Zauner pomenește de aceasta, dar numai când discută forma portugheză *sobrancelha*. Termenii din sursilvană și engadineză nu sunt menționați).

5. După cum se știe, prefixul latin SUPER- devine în română *spre-*, v. și prepoziția SUPER > *spre*, iar prepoziția latină SUPRA ar fi trebuit să se transforme în *spră.

O formă *SUPERGENA s-ar fi transformat în română în *spregină, *sprăgină. În finala cuvântului latin ar fi trebuit să fie un N geminat, care ar fi permis ca E să se metafonizeze. Construcția de la care trebuie pornit în stabilirea etimologiei românescului *sprânceană* trebuie să-l conțină pe *GENNA, așa cum au sugerat foarte mulți lingviști.

Apariția prepoziției IN în cadrul formației înaintea substantivului nu surprinde, fiind cunoscut că în lexicul latin popular care stă la baza limbii române se găsesc foarte multe cuvinte din diferite clase morfologice care au avut un IN fără sens etimologic: IN-TORQUERE > *întoarce*, IN-AB-ANTE > *înainte* etc.

Formația hibridă de tipul *SUPER-IN-GENA, așa cum propune Cihac, trebuie corectată numai în sensul că acolo GENA > *GENNA. Evoluția lui *ă* la *î* dintr-un presupus *sprângeană este firească înainte de nazală, singura enigmă ar fi *ê* de astăzi în loc de *ĝ*.

Ciorănescu DER 8102 propune *SUPER-IN-CENNA cf. DLRM, DEX. Având în vedere că CĪNNA nu are nici o legătură semantică cu problema în discuție, însemnând „arbust exotic asemănător cu scorțișoara”, și că GENA, sinonim al lui CILIUM, avea și sensul „orbită”, este de presupus că în această formație a fost GENA / *GENNA, și nu CĪNNA. Trecerea lui *ĝ* la *ê* ar putea să fie un simplu fenomen de disimilare consonantică, produs pe teren românesc, deoarece secvențe în care există *î* + *n* + *ĝ* + *ea* sunt foarte puține.

În favoarea lui GENA > *GENNA din structura formației ce stă la baza cuvântului românesc pledează și termenii din aromână și meglenoromână

dzeană și respectiv *zeană*, care denumesc „sprânceană” (preluând confuziile dintre CILIUM / GENA și SUPERCILIUM din latina populară).

BIBLIOGRAFIE

- Ciorănescu, Alexandru, *Dicționar etimologic al limbii române*, Editura Saeculum, București, 2001 (DER).
- * – *Dicționarul limbei române*, București, 1013-1949 (DA).
- ** – *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958 (DLRM).
- ** – *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1975 (DEX).
- Ernout, Alfred, Meillet, Antoine, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Ed. a IV-a, Paris, 1960 (DEL).
- Meyer-Lübke, Wilhelm, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1933 (REW).
- Papahagi, Tache, *Dicționarul dialectului aromân (general și etimologic)*, București, 1964.
- Zauner, Adolf, *Die romanischen Namen der Köperteile*, Erlangen, 1902 (RNK)

RÉSUMÉ

Le travail propose une correction pour l'étymologie du mot roumain *sprânceană* „sourcil”. Les données issues des sources du latin vulgaire, des autres langues romaines et des dialectes roumains démontrent le fait que dans la formation du mot roumain analysé semble être intervenu aussi le latin GENA / *GENNA.

MODELELE LATINE ALE PRIMELOR GRAMATICI ROMÂNEȘTI

Mihaela MARCU

Scriind primele gramatici ale limbii române, autorii lor s-au orientat după modele străine, în funcție de formația lor intelectuală sau de influențele limbilor străine exercitate asupra epocii; aceasta nu este un neajuns al lucrărilor, deoarece primele gramatici ale tuturor limbilor sunt calchiate, într-o măsură mai mare sau mai mică, după alte gramatici. Vom discuta în continuare despre modelele latine pe care le-au utilizat autorii de gramatici românești din perioada 1757-1877.

Prima gramatică a limbii române cunoscută, dar rămasă în manuscris, datând din 1757 este *Gramatica rumânească* a lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul. În această lucrare, autorul ei se pare că s-a orientat după trei modele străine: slavon, italian și latin. Ne vom opri doar asupra modelului latin al acestei gramatici. La ideea că Eustatievici Brașoveanul urmează și o gramatică latină conduce, pe de o parte afirmația făcută de Eustatievici însuși în diferite locuri, că gramatica sa trebuie comparată cu una latină, iar, pe de altă parte, se întâlnesc la el unele reguli fonetice, morfologice și sintactice proprii latinei, pe care încearcă să le aplice limbii române. N.A. Ursu căutând prezumtivul izvor printre gramaticile latinești pe care ar fi putut să le consulte Eustatievici, a constatat că el a avut drept principal model pentru lucrarea sa (mai ales în partea de morfologie și sintaxă) gramatica lui Gregorius Molnar, purtând titlul, *Elementa grammaticae Latinae*, apărută în 1556 la Cluj și reeditată de mai multe ori în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Eustatievici își subintitulează lucrarea *Stihiile gramaticii românești*, traducând latinescul **elementum** din titlul gramaticii lui Molnar, prin corespondentul său de origine greacă, **stihie**.

N.A. Ursu procedează la alăturarea unor pasaje din gramatica lui Eustatievici și cea latină a lui Molnar dovedind astfel că există numeroase capitole și paragrafe din această lucrare pe care Eustatievici fie le-a tradus cuvânt cu cuvânt, fie le-a prelucrat foarte puțin. Topica latină a modelului este evidentă în topica unor fraze din gramatica lui Eustatievici:

Eustatievici	Molnar
Ce fel este întîitori? Este carele de la alt cuvînt purcedere nu are, precum: piatră, pămînt . ¹	Quid sunt primitiva? Quae ab alia voce originem non habent, ut: lapis, terra .

Tipărirea în 1780 a lucrării *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae* deschide seria gramaticilor care au avut ca îndreptar un singur model, de origine latină.

Data fiind formația culturală preponderent latină și germană a lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai, precum și răspândirea în școlile medii și superioare din Imperiul Habsburgic a numeroase gramatici latine și germane, N.A. Ursu în articolul *Modelul gramaticii lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai*² pornește de la ipoteza că ei au putut lua ca model una din aceste gramatici. Este vorba de *Elementa linguae Germanicae, in gratiam Hungaricae et Transylvanicae iuventutis, ex optimis auctoribus collecta*, a Georgio Nagy, transylvano de Nagy-Ajta; Viena 1775.

Ca și gramatica lui Nagy, atât ediția I tipărită în 1780, cât și a doua dată din 1805 din *Elementa* conțin câte o prefață, scrisă de Șincai, în care sunt expuse principalele teze istorice și filologice ale Școlii Ardelene.

Structurarea materiei în trei părți: I **De ortographia**, II **De etymologia**, III **De syntaxi** este identică cu cea din lucrarea lui Nagy.

Pe lângă asemănarea titlurilor acestor gramatici, N. A. Ursu semnalează mai întâi cvasiindentitatea frazelor cu care începe fiecare dintre ele tratând prima parte:

Micu – Șincai	Nagy
Elementorum linguae Daco-Romanae sive Valachicae pars prima.	Elementorum linguae Germanicae pars prima.
De ortographia Caput I	De ortographia Caput I
De litteris Daco-Romanis, earumque pronuntiatione.	De litteris Germanicis, earumque pronuntiatione. ³

Alte indicii care reflectă orientarea lui Micu și Șincai după gramatica lui Nagy pot fi depistate în sumarul consacrat morfologiei:

- cei doi învățați români consideră, ca și Nagy, participiul drept parte de vorbire, fenomen des întâlnit în gramaticile latinești ale timpului.
- numeralul nu este inclus în seria numelor, ci este tratat aparte.

„O mai mare apropiere între gramatica lui Micu și Șincai și cea a lui Nagy se observă în tratarea părților de vorbire neflexibile, îndeosebi a adverbului. Alături de unele definiții și comentarii care le reproduc, în formă contrasă, pe ale lui Nagy, concludentă este mai ales identitatea grupării anumitor categorii de adverbe, în care seria corespondentelor latine a rămas aproape neschimbată”⁴.

Mircea Zdrenghea, editorul modern al textului, preocupat de problema modelului gramaticii lui Micu și Șincai, optează în studiul introductiv pentru o examinarea a bazelor teoretice ale lucrării: „Pentru întocmirea unei asemenea lucrări ... nu este însă suficient un model după care să se fi orientat autorii, chiar dacă acesta ar fi fost foarte bun, ci este nevoie de o temeinică fundamentare teoretică. Despre aceasta nu s-a scris aproape nimic.”

Problemele de limbă le-au fost cunoscute învățaților ardeleni încă din timpul studiilor la Viena, discutate mai ales în lucrări filozofice și de logică, ca și în antichitate, la greci. Acest lucru îl demonstrează volumul lui Samuil Micu, *Loghica, adecă: partea cea cuvântătoare a filozofiei*, Buda, 1781, care coincidea, deci, cu pregătirea și tipărirea *Elementelor*.

Gramatica lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai a fost concepută și ca un manual de învățare a limbii române. Același scop didactic, de învățare a limbii române de către ruși, este mărturisit și în lucrarea **Lecciónes**, scrisă de moldoveanul Toader Școleriu în 1789.

Gramatica lui Școleriu nu urmează un model slavon, ci tot unul latin. La această concluzie conduce, printre altele, modul în care autorul concepe partea de morfologie a acestei gramatici. În descrierea verbului, Școleriu indică patru conjugări pentru limba română, pe care le diferențiază, ca și în latină, după terminația infinitivului, pe când în limba rusă sunt doar două conjugări. Sistemul multiplu al timpului trecut la modurile conjunctiv și optativ nu exista în limba rusă, el fiind preluat după modelul limbii latine.

„Timpurile și modurile sunt bine indicate, exemplele adecvate. Toader Școleriu menționează în plus față de situația de astăzi **timpul rugători**, de fapt modul deziderativ, în cadrul imperativului, cu forma **mă rog de măsoară**, spre deosebire de cealaltă formă de imperativ, **măsoară tu**”⁵.

Orientarea lui Toader Școleriu după o gramatică latină este evidentă nu numai în domeniul verbului, ci și în cazul altor părți de vorbire. Astfel, declinările substantivului sunt diferențiate după terminația de la cazul genitiv, consideră că adjectivul se declină la fel cu substantivul, iar tratarea articolului este făcută expeditiv, evocându-se modelul latin.

Tot un îndreptar latin urmează și *Gramatica românească* a lui Radu Tempea, tipărită la Sibiu în 1797. Opera interesează în egală măsură prin cuprinsul gramatical și prin introducere, în care autorul manifestă un purism mai temperat decât ceilalți latiniști. În ceea ce-l privește, Tempea se recunoaște tributar *Elementelor* lui Micu și Șincai, dar și influenței graiurilor populare exercitată prin gramatica lui Ienăchiță Văcărescu.

Trăsăturile latinizante ale *Gramaticii românești* pot fi recunoscute prin:

– traducerea întregii terminologii gramaticale în limba latină, procedeu care dovedește atât influența lui Micu, cât și „nesiguranța folosirii limbii

române într-un domeniu atât de nou”⁶.

– unii termeni sunt folosiți în gramatică sub un aspect fonetic cât mai apropiat de cel latinesc: **diftongus**, **verbumul**, **adverbiumul**, **supinum**, **gerundia** etc.

– ca și în gramaticile latinești, Radu Tempea distinge în flexiunea nominală cazul ablativ, iar în clasificarea verbului menționează verbele deponente: „Verburile deponente sînt care în limba latinească să aleagă și sînt numai pătimitoare, adecă passive, iară în limba românească tot ca cele lucrătoare, adecă: urmez (secvor), vorbesc (locvor), întrebunțez (utor) și altele” (Tempea, 1797, p. 156).

Spre izvoare latine se orientează cu toată convingerea și Ion Budai-Deleanu în gramatica sa din 1812, *Temeiurile gramaticii românești*. Admirator al geniului roman, pătruns de ideea latinității limbii române, I. Budai-Deleanu urmează modelele latine atât în ceea ce privește organizarea materialului, cât și în adoptarea terminologiei.

Ion Gheție în *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu* afirma că: „Dacă încercăm să stabilim legături directe între gramatica lui Budai-Deleanu și unele lucrări latinești (gramaticale și stilistice), atenția trebuie să ne fie atrasă de tratatele lui Priscianus, *Institutio de arte grammatica* și al lui Heineccius, *Fundamenta stili cultioris*”⁷.

Gramatica lui Budai-Deleanu se deschide cu un *Prolog*, în care autorul afirmă că trebuie stabilită o anumită ordine în prezentarea materialului: întâi se rostesc sunetele, afirmă el, apoi trebuie să se cunoască semnele diferitelor sunete și modul în care aceste semne se combină pentru a forma cuvinte. Trebuie precizate apoi câte feluri de cuvinte există și cum din diferite cuvinte se face „voroava omenească”. Potrivit acestei concepții, părțile mari ale gramaticii lui Budai-Deleanu sunt: fonetica, morfologia și sintaxa.

Descriind sunetele limbii române, în comparație cu alte limbi europene de largă circulație, Budai-Deleanu este preocupat și de cantitatea silabelor. După modelul gramaticii latine, el consideră că vocalele românești sunt lungi sau scurte (mari sau mici).

În partea consacrată morfologiei, părțile de vorbire sunt reduse la opt, pentru a putea susține identitatea dintre română și latină și în această privință. Substantivul este împărțit, ca și în limba latină în 5 declinări în stabilirea cărora se utilizează un criteriu arbitrar – terminația pluralului – și i se adăuga un caz specific latinei, ablativul. Verbului îi sunt atribuite forme nepersonale, ca infinitivul viitor, caracteristice limbii latine. Pronumelui personal îi recunoaște cazul genitiv pe care îl traduce ca și în latină: „miserere mei” – „fie-ți milă de mine”.

Diviziunile care ne întâmpină în cazul conjuncțiilor, al prepozițiilor, al interjecțiilor și al adverbilor trădează același model latin care se observă și

în tratarea sintaxei în ultima parte a gramaticii.

Ion Gheție afirma: „Realizată după modelul gramaticii latine, ea aduce, afară de unele exagerări latiniste, o serie de elemente noi, prin care inaugurează o epocă nouă în istoria gramaticii românești. Activitatea gramaticală a lui I. Budai-Deleanu trebuie privită însă în raport cu trecutul, cât mai ales în perspectiva aspectelor viitoare pe care le anunță”⁸.

Ca o expresie moderată a spiritului latinist, apare în 1822 gramatica lui Constantin Diaconovici-Loga intitulată *Grammatica românească pentru îndreptarea tinerilor*. Această lucrare a fost influențată tot de un model latin care se observă din terminologia folosită și din organizarea materialului, dar pe care nu-l avem precizat.

Chiar în condițiile în care Loga întrebuințează slove chirilice pentru sunetele latinești, el încearcă să-și demonstreze principiile latiniste, propunând soluții de simplificare a alfabetului chirilic în scrierea limbii române. Tendința latinizantă, deși moderată, se observă nu numai în normele fonetice, ci și în cele morfologice și sintactice. El încearcă să stabilească un caz ablativ pentru substantivul românesc, introduce categoria verbelor deponente în gramatica română. Autorul este de părere că vocalele **î** și **ă** sunt nefirești pentru limba română.

Chiar dacă *Grammatica* nu are un capitol referitor la lexic, concepțiile latiniste ale autorului sunt evidente și în partea în care se ocupă de verb. El propune o serie de prefixe neologice, de preferință latinești; o parte din construcțiile de acest fel s-au impus în limbă: **constituire**, **restituire**, **substituire** etc.

Manifestând o tendință latinizantă moderată, alcătuită după ce apăruseră câteva gramatici importante în secolul al XVIII-lea, lucrarea lui Constantin Diaconovici-Loga se dovedește a fi nu numai un manual de instruire a tineretului, cât și „unul de normare și sistematizare a limbii în scopul însușirii ei într-o formă literară”⁹.

Grammatica românească pentru îndreptarea tinerilor va fi folosită, la rândul ei, ca model de Ioan Alexi, în alcătuirea gramaticii sale din 1826. Lucrarea lui Alexi se încadrează în categoria gramaticilor care utilizează un singur model, cel latin, ceea ce se poate deduce din titlul ei, *Grammatica Daco-Romana sive Valachica, Latinitate donata, aucta ac in hunc ordinem redata* și din modul de organizare. Materialul gramatical este structurat în trei mari părți:

- **De orthoepia et orthographia**
- **De etymologia**
- **De syntaxi**

Mai mult chiar, spre a fi cât mai aproape de spiritul gramaticilor latine, pe care nu le avem precizate, Alexi își redactează lucrarea în limba

latină, susține existența ablativului și a verbelor deponente în limba română.

De remarcat că, asemenea gramaticii lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai, Ioan Alexi își încheie opera cu două anexe: **Vocabulariu romanescu, și latinescu. Vocabularium daco-romanum și Dialogi, séu Forme de vorbitu despre Lucrurile quele, que mai adese vin'inante. Dialogi seu Modi loquendi de iis rebus, quae saepius occurrunt.**

Gramatica lui Alexi se înscrie în activitatea lingvistică generală a întregii generații de cărturari români din epocă, îndreptată în permanență spre netezirea căilor de dezvoltare unitară a limbii române literare, pentru ca ea să devină un instrument cât mai adecvat al făuririi culturii noastre moderne.

Sintetizând cunoștințele anterioare de gramatică românească, lipsită de o anumită destinație didactică, *Gramatica românească* scrisă de Timotei Cipariu, cu cele două volume ale ei (I *Analitica*, 1869; II *Sintetica*, 1877) are un „caracter descriptiv și normativ, istoric și dialectal, parțial și comparativ, în sensul că se referă la fenomene analoage din alte limbi – romanice și neromanice”.¹⁰

Influența latinismului asupra acestei lucrări, chiar dacă nu există un model latin precizat, este evidentă. Ea se reflectă atât în ortografie, Cipariu propunând refacerea formelor sistemului etimologic al cărui adept era, cât și în conținut: în felul descrierilor, în tratarea aprofundată și complexă a morfologiei, în preferința pentru termenii gramaticali neologici de model latin, la nivelul indicațiilor normative.

Latinismul lui Cipariu este însă „moderat, în orice caz nu exclusivist, căci orientarea latinistă a autorului se împletește în această lucrare cu cunoașterea profundă a limbii noastre vechi și moderne, cu o mare capacitate de a observa și de a înțelege uzul limbii”.¹¹

Deși influența modelelor latine asupra primelor gramatici românești este evidentă, totuși există părți originale ale acestor scrieri, uneori substanțiale, adaptate specificului limbii române și care le detașează de sursa străină. Dealtfel, se poate observa crearea unei tradiții – o gramatică poate prelua informații, interpretări din altă gramatică românească anterioară.

NOTE

¹ N. A. Ursu, *Modelul gramaticii lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai*, LR, nr. 3, 1971, p. 259-272.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 262.

⁴ *Ibidem*, p. 263.

⁵ Zamfira Mihail, *Gramatica românească a lui Toader Școleriu (Lectione, Iași, 1789) în Studii și Cercetări Științifice*, Iași, XIV, 1963, 2, p. 32.

⁶ Gavril Istrate, *Gramatica lui Radu Tempea în volumul Limba română literară. Studii și articole*, București, 1970, p. 60.

⁷ Ion Gheție, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, Editura Academiei, București, 1966, p. 92.

⁸ *Ibidem*, p. 93.

⁹ O. Șerban, E. Dorcescu, *Prefață și note la Gramatica românească* de Constantin Diaconovici-Loga, Timișoara, 1973, p. 12.

¹⁰ *Istoria lingvisticii românești*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 60.

¹¹ *Ibidem*, p. 60.

ABSTRACT

Although the influence of the Latin models upon the early Romanian grammars is obvious there are, still, original sections of these works, adapted to the specific features of the Romanian language and that detached them from the foreign source.

The guidance by Latin sources may be observed both regarding the way of structure of these grammars material, concerning the presentation and discussion of the parts of speech, and the use of grammatical terminology.

INTERTEXTUL TERENCEAN ÎN *FEMEIA DIN ANDROS* DE THORNTON WILDER

Carmen PASCU

Scriitorul american Thornton Niven Wilder, născut în 1897 în Madison Wisconsin, s-a afirmat în literatură în anii '20. În 1926 publică romanul *Cabala*, în anul următor *Puntea sfântului Ludovic* iar în 1930 *Femeia din Andros*¹, roman a cărui primă parte se bazează pe *Andria* comediodografului latin Publius Terentius Afer. A urmat în 1935 *Cerul e destinația mea* iar în 1947 *Idele lui Martie*, care ar putea fi caracterizat succint ca o „metafiecțiune istoriografică”². În 1968 a primit National Book Award pentru *A opta zi*. De asemenea T. Wilder a mai primit de trei ori premiul Pulitzer pentru romanele sale. Istoria literară l-a reținut ca romancier dar și mai mult ca dramaturg (foarte cunoscut pentru piese ca *Orașul nostru* sau *Ca prin urechile acului*). A scris numeroase piese, începând chiar din 1928, culegerea de piese într-un act sub titlul *Îngerul care a tulburat apele*. Între acestea, *Nascuntur Poetae* prelucrează teoria platonice a artei. Platonismul va rămâne una din constantele viziunii artistice a lui Wilder.

Relația scriitorului cu temele și modelele clasice nu a fost sporadică sau întâmplătoare. A studiat filologia clasică din 1915 la Oberlin College sub îndrumarea lui Charles Wager. Spiritul antichității e prezent nu numai în *Femeia din Andros* și *Idele lui Martie* ci și în *Cabala*, care are acțiunea plasată într-o Italie modernă bântuită încă de ideile, obsesiile și valorile unei epoci revolute. Romanul se încheie dealtfel cu o epifanie, o invocare a fantomei lui Vergiliu care are un mesaj pentru „ultimul barbar”, cum se recomandă singur tânărul american care face călătoria ritualică în Europa.

Ar mai trebui amintit un amănunt biografic important: scriitorul a participat la ambele războaie mondiale și romanul „Idele lui Martie” este dedicat lui Lauro de Bossis, poet „roman” care și-a pierdut viața organizând o mișcare de rezistență împotriva lui Mussolini. Scriitorul a murit în 1975.

În epoca în care s-a lansat T. Wilder, majoritatea romanelor privilegiau temele sociale „generoase”, macroscopice (e.g. *Paralela 45* de Dos Passos). Scriitorilor li se „pretindea” dacă se poate spune așa, realism și chiar angajare morală și națională. În acest context, proza lui Wilder, care vorbea despre Italia, în *Cabala*, Peru, în *Puntea sfântului Ludovic* sau Grecia elenistică în *Femeia din Andros* apărea evazionistă și nespecifică,

neamericană. Criticul marxist Michael Gold a pornit o adevărată campanie împotriva lui în anii depresiei, acuzându-l că a creat „un muzeu nu o lume” și dorind să știe dacă Wilder „e grec sau american”. I se reproșa prozatorului, pe lângă „evazionismul decadent”, prețiozitatea: „Wilder a pregătit un amestec de literatură pentru subrete, de manual al școlilor de duminică și de text evlavios de bulevard după o rețetă binecunoscută. I-a adăugat un strop de erudiție de institutor al unei școli generale și a înmiresmat totul cu stilul ipocrit și fermecător al răposatului Anatole France. (...) Stilul lui e neted și ferchezuit ca stilul scriitorilor latini minori.” Aprecierea e evident nedreaptă și malițioasă. Chiar dacă i se poate uneori reproșa lui Wilder că are un stil ușor edulcorat sau că îi lipsește, cum ar fi spus T.S. Eliot, „corelativul obiectiv”, canonicitatea scriitorului nu mai are azi nevoie de justificări și, de fapt, valoarea lui s-a confirmat imediat după debut. Pretinsa straniețate sau caracterul atipic al scriiturii lui T. Wilder nu erau defecte pentru critici ca Henry Hazlitt, Edmund Wilson (și el de orientare marxistă) sau Malcolm Cowley. Acesta din urmă îl consideră pe Wilder „un scriitor serios, preocupat de probleme morale care erau înseși problemele noastre, chiar dacă personajele sale erau îmbrăcate în haine peruviene sau grecești.”³

Wilder a fost profund marcat în viziunea lui artistică de **neumanismul** american, direcție influentă a perioadei, cu care propensiunea lui pentru tiparele clasice (și mai ales atracția pentru umanismul terențian) se corelează firesc și armonios. Wilder a subscris la presupuzițiile acestui model de gândire susținut academic de Irving Babbitt la Harvard și Paul Elmer More la Princeton. Celălalt reper cultural, înrudit cu neumanismul, este existențialismul. Se pare că Wilder a fost influențat de teoriile lui Sartre, cu rezerva că nu împărtășea și concepția lui nihilistă și ateistă.

Când **Julia Kristeva** definea pentru prima oară în anii 60 conceptul de **intertextualitate**, o făcea într-un sens foarte larg, afirmând că orice text „este o permutare de texte” și „orice text este un mozaic de citate”⁴. Dacă toată literatura e un imens intertext care vehiculează nu numai citate explicite dar și „coduri cu originea pierdută”, cum afirma Roland Barthes, există totuși și intertextualitatea în sens restrâns și manifest sau ostentativ („masivă și declarată”⁵) care e altceva decât o nouă etichetă pentru noțiunea de „sursă” sau „influență”. Strategiile derivării unui text din altul sunt multiple, complexe și practic imprevizibile. Intertextualitatea practică de Wilder în *Femeia din Andros* ia forma bricolajului („arta de a face ceva nou din ceva vechi” la Genette⁶); cu alte cuvinte autorul profită de datele textului-sursă, pe care însă îl deconstruiește și îl recompune, resemantizându-l. Atitudinea scriitorilor moderni față de tradiție învederează un complex pe care Harold

Bloom l-a numit „anxietatea influenței”: e vorba de asumarea unei moșteniri culturale, dar nu în mod obedient și neproblematic, ci metamorfozând și actualizând, reconfigurând „hipotextul” în orizontul altei epoci, care evidențiază alte seturi mentalitare, altă viziune a lumii și a omului.

Transformarea textuală operată de scriitorul american e radicală și afectează mai multe niveluri ale textului, începând cu nivelul genologic (arhitextual), fiind o transcodare de la dramatic la narativ. În același timp, comicul se convertește în tragic, rezolvat cathartic în finalul romanului. Modificarea intervine și la nivelul datelor diegetice, al gramaticii narative propriu-zise și la nivel actanțial: o serie de personaje dispar: Crito, Charinus, Sosia (libertul lui Simo), chiar sclavul inventiv, Davos, „arhitectul” intrigii la Terentius, Dromo, alt sclav al lui Simo, Byrria, sclavul lui Charinus, Archylis, o slujitoare a Glyceriei, Lesbia (o moașă). Apar în schimb personaje noi, inventate de Wilder: Argo, sora mai mică a lui Pamphilus, Sostrata, soția lui Simo, un preot al lui Apollo și Esculap, „umiliții și obidiții” (săraci, ologi, bolnavi, orfani) pe care Chrysis îi adăpostește (și pe care îi numește „oile” ei). Se schimbă de asemenea viziunea asupra personajelor: Simo e înnobilit, devine un personaj complex și meditativ, iar curtezana Chrysis, care la Terentius nu era un personaj viu (literalmente – ea apare doar în discuția dintre Simo și Chremes în primul act, „... nu trec prea multe zile de-atunci și Chrysis, vecina noastră, moare”) este la Wilder în centrul acțiunii. Dar cel mai important nivel al transformării intertextuale este cel al semnificațiilor și al tonalității generale.

Andria, prima comedie a lui **Terentius**, care contamina două subiecte ale lui Menandru, *Perinthiana* și *Fata din Andros*, este în multe privințe o „palliată” exemplară (tipică), în sensul că respectă traseul stereotip, previzibil al intrigii: un „senex iratus”, Simo, este un factor obstructor⁷ pentru planurile matrimoniale ale tânărului Pamphilus, îndrăgostit de Glyceria, o tânără crescută în casa curtezanei Chrysis (aceasta, cunoscută doar din relatările fragmentare ale celorlalți, moare chiar de la începutul piesei). Potrivit dorințelor tatălui și unui aranjament anterior între familii, Pamphilus ar urma să se căsătorească cu Philumena, fiica lui Chremes, dar de Philumena e îndrăgostit Charinus, prietenul lui Pamphilus. Ajutat de infatigabilul „servus” Davus, tânărul reușește să se căsătorească cu Glyceria, care aștepta un copil, dar căsătoria nu e posibilă decât odată cu providențiala descoperire a originii libere și nobile a Glyceriei, care e fiica pierdută a lui Chremes (*anagnorisis* sau *cognitio*, recunoașterea finală era un ingredient melodramatic obligatoriu în comedia nouă, asigurând *happy-end-ul*).

Wilder restrânge anvergura *imbrogljo*-ului erotic, amplificând problematica morală, explorând în profunzime trăirile personajelor și relațiile complicate dintre ele. Acțiunea nu se mai petrece în Athena ci la

Brynos, „cea mai fericită și una din cele mai puțin celebre dintre insule”⁸; localizarea marginală îl ajută pe Wilder să creeze o atmosferă apăsătoare de provincie. Autorul sugerează că acel „deus ex machina” al comediei latine era doar o mistificare (și poate o soluție compensatoare, utopică), a unui ordini sociale foarte dure, care nu admitea mezalianțele, ordine care era de fapt confirmată prin acest final artificial. Astfel încât în rescrierea lui Wilder recunoașterea nu mai survine, iar Glyceria și copilul mor.

Totuși ruptura față de textul lui Terențiu nu e totală și elementele de **continuitate** sunt numeroase. Terentius a problematizat cu îndrăzneală și uneori incomod codurile sociale ale epocii lui. Totul ne îndreptățește să credem că era promotorul unei reforme a moravurilor și a mentalităților. Dar presiunea rolului social e prea mare pentru ca dorințele individului să mai aibă vreo relevanță. În plus, ca și la Plaut, „amor” intră în contradicție cu „pietas” în sensul de reverență, de respect filial:

„Simo: O, culme-a nerușinii!
Gândește el ce spune? De fapta-i se căiește?
Vedeți cumva pe fața-i vreun semn că-i e rușine?
Să-ți pierzi cu totul mintea încât disprețuind
Și legi, și obiceiuri și-a tatălui voință
Să vrei, cu prețul cinstei, asemenea făptură!”⁹

Wilder la rândul lui este fascinat de studiul identității, al autenticității umane de dincolo de roluri, dar în viziunea modernă ființa nu mai are stabilitatea morală clasică, identitățile sunt fluide, fluctuante sau multiple și stratificate (scriitorul american a fost de altfel influențat și de Proust și de propriul lui compatriot, Henry James). Wilder reflectează și el asupra relațiilor dintre părinți și copii, într-un amestec de digresiune istorică didactică și ficționalizare romanescă: „Cititorii dintr-o epocă din viitor nu vor putea înțelege greutatea care-l copleșeau pe acest tânăr. Căsătoria nu era atunci o legătură sentimentală, ci una juridică, investită cu multă demnitate, iar partea mirelui în acest contract îl cuprindea nu atât pe el însuși cât familia sa, gospodăria și strămoșii săi. (...) Datinile insulelor îi sprijineau pe tați în plăcerea lor de a fi fanfaroni și tirani, dar relațiile lui Simo cu fiul său fuseseră întotdeauna ciudat de detașate. Era el însuși derutat de stima pe care o avea față de fiul său, datorată, credea el, propriei sale slăbiciuni.”¹⁰

Chrysis e personalitatea iradiantă și charismatică a romanului, ospetele ei adună elita tineretului, pildele ei influențează și modelează conștiințele. Într-un fel, așa cum au observat criticii, curtezana generoasă, „bona meretrrix” era deja prezentă la Terențiu. Dacă în literatura latină femeia pare în general să fie lipsită de viață interioară, aproape ca o fantoșă, aceasta este și pentru că în clubul masculin care era societatea romană (și în măsură chiar mai mare cea greacă), ea reprezenta alteritatea, necunoscutul.¹¹ În romanul

lui Wilder, Chrysis, străina venită din Andros, stârnește suspiciunea cetățenilor respectabili, pentru că recită și declamă poezii și tragedii întregi pe dinafară, pentru că e plină de „aere și fasoane” și nu poate avea decât o influență nocivă: „Toate fetele or să vrea să citească, să scrie și să declame. Ce-o să se întâmple cu viața noastră casnică, Simo, dacă femeile or să știe să scrie și să citească?”¹², întreabă Chremes. (Tipul de femeie înțeleaptă, rafinată și erudită apare în mai multe romane ale lui Wilder și ar fi modelat, după unii critici, după Gertrude Stein, pe care a cunoscut-o personal.)

Chrysis le spune convivilor ei o poveste despre un grup de femei care au chemat un poet tragic ca să transmită un mesaj lumii bărbaților despre ele însele: caracterul lor e doar aparent instabil, dar în suflet sunt la fel de tenace, de curajoase și de îndrăznețe ca și ei. Bărbații au râs și le-au transmis să nu-și mai chinuie drăgălașele căpșoare cu astfel de probleme, pentru că admirația lor pentru ele nu a pierit și e mai bine să nu o pericliteze prin gesturi de eroism. Femeile au fost jignite și dezgustate: „N-ar fi trebuit să le vorbim niciodată”, au spus ele, și s-au întors la oglinzile lor, continuând să-și pieptene părul.¹³ **Statutul femeii** a fost o preocupare permanentă a literaturii lui T. Wilder și se exprimă uneori în fascinația lui pentru arhetipuri. Un personaj din romanul *Ziua a opta* reflecta astfel asupra competențelor mitologice și semnificației civilizatoare a zeiței Athena: „păzitoare a civilizației și prietenă a omului ... Atena. Pallas Atena. Minerva la romani. Nu dă o ceapă degerată pe bucătăria și pe babețele Herei sau pe parfumurile și boiala Afroditei. A dat Greciei măslinul; unii spun că i-a dat și calul. (...) E prietena tuturor bărbaților vrednici. O mamă nu e de folos; o nevastă nu e de folos; o amantă nu e de folos. Ele vor să-l posede pe bărbat. Vor ca ele să-l posede pe bărbat. Vor ca el să le slujească interesele. Atena îi cere bărbatului să se depășească pe sine.”¹⁴ Astăzi, acest elogiu ar fi considerat probabil subtil sexist (misogin), pentru că femeia e în continuare o persoană de rangul doi, o „umbră”, un adjuvant pentru împlinirea spirituală a bărbatului.

Dar chestionarea valorilor unei culturi patriarhale (falocrate) este doar o temă subsidiară a romanului *Femeia din Andros*. Tema majoră, supratema este, în ultimă instanță, căutarea sensului vieții, a unei coerențe, a unei stabilități morale: „Cum trebuie să trăiești? Ce trebuie să faci mai întâi?” se întreabă Pamphilus. O soluție a problemelor existențiale, pare să fie, în viziunea Chrysidei, **convivialitatea** (banchetele ei de hetairă), conotând comuniune și comunicare, chiar imperfectă și sortită de cele mai multe ori eșecului. O altă soluție e altruismul, dăruirea de sine. (Chrysis și-a transformat casa într-un spital și un adăpost pentru toți exclușii și nu disperă nici când aceștia răspund uneori sacrificiului ei cu ingratitude, resentiment și chiar ură). Filosofia de viață a Chrysidei, de esență platonice, se întemeiază pe convingerea că numai lumea ideilor, a virtuții și a

înțelepciunii este cea reală¹⁵. „Maximele” ei nu au nimic din lapidaritatea cristalină memorabilă a acelor „loci sententiosi” ale lui Terențiu (e.g. „ne quid nimis”, chiar în *Andria*, sau „Homo sum ...”, în *Heautontimoroumenos*). Sunt mai degrabă ambigue, nu de puține ori contradictorii, rezultă din cazuistica foarte complicată a trăirilor traumatice, a crizei și confuziei, sunt personale, idiosincratice, sunt fulgurații, epifanii: „... cea mai obositoare dintre toate aventurile noastre e acea călătorie de-a lungul coridoarelor sufletului spre ultimele tainițe unde stăpânește încrederea.”¹⁶, „... am cunoscut răul cel mai mare pe care mi-l poate face viața și, cu toate acestea, preamăresc lumea și tot ceea ce trăiește în ea. Totul e bine așa cum e. Amintește-ți într-o zi, amintește-ți de mine ca de cineva care a iubit totul și a acceptat să primească de la zei totul – și lumina și întunericul.”¹⁷; tradusă în termeni prozaici, această filosofie nu are nimic spectaculos, e o sărbătorire a vieții cu binele și răul din ea, o îmbrățișare a suferinței, adică o „philosophia perennis”. „Cred că nu există nici un zeu, spune Chrysis în altă parte. Trebuie să facem totul singuri. Trebuie să ne târâm prin viață cât putem mai bine.”¹⁸

Pentru că într-un fel, „paliata” era deja intertextuală (adapta și contamina subiecte grecești) și chiar interculturală (plasată într-o Grece convențională, cu multe elemente de civilizație romană), *Femeia din Andros* confirmă teoria lui Barthes despre textul care e deja intertext și devine intertext pentru alt text ... Romanul lui Wilder combină original strategiile intertextuale, **imitația** cu **transformarea**. De asemenea am putea invoca mecanismele de revizuire și rescriere descrise de **Harold Bloom** în *The Anxiety of Influence*¹⁹ chiar dacă Bloom nu folosește termenul de intertextualitate. În viziunea profesorului american, istoria literaturii este o competiție, un „agon” (dealtfel, una din cărțile lui se numește chiar așa, *Agon. Towards a Theory of New Revisionism*). **Influența** nu este întotdeauna un proces benign, ci o sursă de anxietate, chiar de complexe de inferioritate sau pulsivni oedipiene împotriva cărora autorul modern dezvoltă mecanisme psihice de apărare: „Influence is influenza – an astral disease”, spunea H. Bloom. Chiar dacă nu subscriem neapărat la interpretarea psihanalitică a dinamicii literare, procedeele de „citire greșită” sau deviantă intenționată, conștientă („misreading”), concepute pentru a explica istoria poeziei, pot fi reținute și extrapolate asupra altor genuri și specii (inclusiv specii de travaliu intertextual). *Clinamen* este o mișcare corectoare care sugerează că textul-model ar fi putut lua această direcție, pe care o propune textul prezent. Intertextul prelungește modelul până în punctul în care se presupune că trebuia să ajungă. *Tessera* inventează fragmentul care va permite considerarea textului precursor ca un nou ansamblu. *Kenosis* este o mișcare de discontinuitate, o tentativă de ruptură radicală cu „tatăl”. *Askesis* – o încercare de eliberare de

o anumită moștenire imaginativă. *Apophrades* sau „întoarcerea morților” creează o operă care vrea să pară în mod paradoxal punctul de origine și nu consecința operei precedente.

Dacă ne poate deconcerta, la o primă lectură, libertatea cu care Wilder tratează materialul clasic, abordarea intertextuală ne permite să privim *Femeia din Andros* nu ca pe o tentativă de arheologie culturală ci mai degrabă ca pe o încercare de apropiere, de asimilare a antichității ca esență. Într-un fel, fiecare epocă și-a construit o Grecie și o Romă ideală, mai mult sau mai puțin verosimilă, antichitatea a fost investită mereu cu noi semnificații, potrivit idealurilor, angoaselor și fantasmelor fiecărei epoci. Imperativul actualizării, aducerii în orizontul contemporaneității motivează distorsiunile și licențele istorice. Pre-textul este aici chiar un pretext, un punct de pornire pentru o nouă lume posibilă (lume ficțională), născută din recodificarea și recontextualizarea unui model latin, și, ca orice lume posibilă nu poate funcționa decât pe baza unui contract tacit cu cititorul, dispus să facă acel exercițiu mental pe care Coleridge îl numea „suspendarea neîncrederii”. Intertextul e întotdeauna și un metatext: o caracterizare a lui Pamphilus de către Chrysis, atunci când îl numește „un mesager din viitor”²⁰, asigurându-l că într-o zi oamenii vor fi ca el, justifică aparentele anacronisme de mentalitate. Chiar cuvintele lui Vergiliu din finalul romanului *Cabala* pot fi citite ca o legitimare a acestui mod transtextual și transcultural de a menține în viață antichitatea: „... mi-am petrecut viața într-o mare amăgire, și anume că Roma și casa lui Augustus sunt eterne. Nimic nu e etern în afară de cer. Au mai existat Rome înainte de Roma și, când Roma va fi o ruină, vor mai fi Rome după ea. Caută un oraș tânăr. Secretul e să faci un oraș, nu să rămâi în el.”²¹ Cărțile lui Wilder sunt o celebrare a antichității fără o idealizare a antichității. *Dialogismul* și *polifonia*, în sensul pe care îl dădea Mihail Bahtin²² acestor termeni, sunt dimensiuni firești ale acestei relații, înțelegând ca o conversație a textelor peste barierele timpului și spațiului.

Perspectiva noastră nu poate fi decât dinspre prezent spre trecut și în acest sens textul-origine se lasă „traversat” de alteritate și tot în acest sens, în spațiul ideal al culturii, periodizările dispar și epocile se simultaneizează, sunt co-prezente. Intertextul modern dă noi dimensiuni conceptului de originalitate, subminând accepția romantică a acesteia dar reînnoind totodată cu mentalitatea clasică și neoclasică a creativității, care însemna rareori invenție de subiecte și personaje noi și mult mai des variere și nuanțare a unui cod, a unei tradiții consacrate. Dar, așa cum observa Genette în *Palimpsestes*, oricât de improbabil ar suna, (parafrazând), a imita poate fi mai greu și mai provocator decât a inventa sau a transforma. Sau, cum spunea deja Horațiu în *Epistula ad Pisones*, „difficile est proprie communia dicere”²³.

NOTE

- ¹ Thornton Wilder, *Cabala. Femeia din Andros*, Editura Univers, București, 1983, trad. în limba română de Monica Vișan, prefață de Dan Grigorescu.
- ² Cf. Linda Hutcheon, *Politica postmodernismului*, traducere de Mircea Deac, Editura Univers, București, 1997, p. 76.
- ³ Toate informațiile referitoare la receptarea operei lui Wilder sunt preluate după Dan Grigorescu, Prefața la Wilder, *Op. cit.* și Peter Conn, *O istorie a literaturii americane*, Editura Univers, București, 1996, pp. 263, 300.
- ⁴ Julia Kristeva, *Problèmes de la structuration du texte*, în TEL-QUEL, „Théories d’ensemble”, Éditions Du Seuil, Paris, 1968.
- ⁵ Gérard Genette, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Editions Du Seuil, Paris, 1982, p. 17.
- ⁶ *Ibidem*, p. 35.
- ⁷ Northrop Frye, *Anatomia criticii*, traducere de Domnica Sterian și Mihai Spărișu, Editura Univers, București, 1972, p. 208. *Senex* este și o *umoare* comică, un caracter de regulă maniacal, obsesional (Ben Jonson este cel care a aplicat teoria umorilor la studiul comediei). Northrop Frye observa: „Umoarea este de obicei reprezentată în comedie de către un personaj cu un remarcabil prestigiu și putere socială, capabil să silească o bună parte din societatea piesei să-i urmeze obsesia. Astfel umoarea se află în strânsă legătură cu tema legii absurde sau iraționale pe care acțiunea comediei tinde să o încalce în final. (...) Societatea care se conturează la sfârșitul comediei reprezintă, prin contrast, un fel de normă morală, sau o societate pragmatic liberă. Idealurile ei sunt arareori definite sau formulate: definiția și formularea aparțin umorilor, care cer fapte previzibile.” (*Op. cit.*, p. 211).
- ⁸ Wilder, *Femeia din Andros*, ediția citată, p. 15.
- ⁹ Terențiu, *Fata din Andros*, în Terențiu, *Teatru* (1), B.P.T., 1975, Actul IV, Scena III, în rom. de Nicolae Teică, p. 86
- ¹⁰ Wilder, *Op. cit.*, p. 193.
- ¹¹ Cf. *Hecyra* lui Terentius și teoria „conspirației” feminine care își găsește expresie acolo.
- ¹² Wilder, *Op. cit.*, p. 155.
- ¹³ Wilder, *Op. cit.*, p. 169.
- ¹⁴ apud Thornton Wilder, *Idele lui Martie*, E.P.L., București, 1969, traducere de Ivan Denes, prefață de Virgil Nemoianu, p. XII.
- ¹⁵ Cf. Wilder, *Op. cit.*, p. 172.
- ¹⁶ *Ibidem*, p. 187.
- ¹⁷ *Ibidem*, p. 191.
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 179.
- ¹⁹ Harold Bloom, *The Anxiety of Influence*, Oxford University Press, New York, 1973.
- ²⁰ Wilder, *Op. cit.*, p. 178.
- ²¹ Wilder, *Cabala*, ediția citată, p. 146.
- ²² Cf. Mihail Bahtin, *Probleme de literatură și estetică*, traducere de Nicolae Iliescu, Editura Univers, București, 1982.
- ²³ Quintus Horatius Flaccus, *Epistula ad Pisones. De Arte Poetica*, v. 128.

ABSTRACT

American novelist Thornton Wilder pays tribute to Publius Terentius Afer in this intertextual reworking of a Roman *palliata*. *The Woman of Andros* re-evaluates the conventional, predictable grammar of the pre-text and gives a new depth to otherwise rather shallow characters; it also re-invents a complex cultural background for his (basically) *modern* drama. Anachronisms and overtly subjective projections are used in order to bring this ancient setting to a more universal if not nowadays significance and

interest. Wilder sees contradiction and tragedy where the Latin writer saw comic entanglement and light melodrama. He invests much more in the character of the wise, mature, cultured woman who holds a dramatic yet serene vision of the world and the destiny of mankind, and carefully rejects the conspicuous sexism of classic literature. The American author mimics and reshapes the comic pattern of *Andria* while making at the same time a statement about tradition, literary duty, cultural continuity and compulsory originality.

ALBATA DECURSIO

Constantin C. PETOLESCU

În viața cotidiană a armatei romane, un moment special era reprezentat de diverse ceremonii, urmate adesea de defilarea trupei¹. Același spectacol era oferit desigur de întoarcerea triumfală a trupelor romane din război. Impresia profundă produsă locuitorilor Romei este admirabil descrisă într-un pasaj din *Istoriile* lui Tacitus (II 89), în care redă intrarea armatei lui Vitellius în Roma în anul 69²:

„Vitellius însuși plecă de la podul Mulvius, pe un cal minunat și, purtând mantia de război și sabia la brâu, mâna înainte senatul și poporul; dar, înduplecat de către prieteni să nu intre în Roma ca într-o cetate cucerită, el îmbracă toga cu tiv de purpură, își orânduie oastea și merse pe jos. În frunte erau vulturii a patru legiuni și alături tot atâtea steaguri din alte legiuni, apoi douăsprezece flamuri ale alelor și, după șirurile de pedestrași, călărimea; în urmă se aflau treizeci și patru de cohorte, despărțite după numele neamurilor sau chipul armelor. Înaintea vulturilor mergeau prefectii castrelor, tribunii și cei dintâi dintre centurioni în vestminte albe (*ante aquilas praefecti castrorum tribunique et primi centurionum candida veste*); ceilalți se aflau fiecare alături de centuria sa, scânteind de arme și distincții de război; tot așa sclipeau zalele și salbele ostașilor: priveliște strălucită și oaste vrednică de un alt comandant decât Vitellius”.

Atenția noastră este reținută în special de mențiunea acelor *primi centurionum candida veste*. Este vorba de centurionii de rang înalt (*primi ordines*, comandanții cohortelor), care primiseră de la împărat dreptul de a defila îmbrăcați în vestmânt alb, asemeni ofițerilor de rang ecvestru.

Trei texte epigrafice (vezi *infra*) desemnează această favoare cu termenul *honoratus* sau chiar *donatus albata decursione*³. Din aceste

¹ Vezi E. Saglio, în *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, II, 1892, p. 41.

² Textul reproduș după: Tacitus, *Opere*, II, *Istoriile*, București, 1963, p. 177 (traducere N. Lascu).

³ Vezi în această privință: *Dizionario Epigrafico di Antiquità Romane*, II, 2, 1910 [reimprimare: 1961], p. 1552-1553. Vezi încă: Alfred von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*² (Beihefte der Bonner Jahrbücher, Band 14), Köln – Graz, 1967, p. 81; Yann Le Bohec, *L'armée romaine*², Paris, 1990, p. 133, 205, 211.

inscripții mai rezultă că onoarea era urmată totdeauna de promovarea celor distinși la cel mai înalt rang al centurionatului legionar (*primus pilus*).

Se crede că împăratul Septimiu Sever a acordat acest privilegiu tuturor centurionilor⁴ și chiar pentru *principales*⁵. O jumătate de secol mai târziu, Gallienus a extins acest privilegiu asupra tuturor soldaților, așa cum rezultă dintr-un pasaj din *Historia Augusta (Vita Gallieni 8,1)*, în care este descrisă sărbătorirea decenaliilor împăratului⁶:

„În primul rând, [Gallienus] s-a îndreptat spre Capitoliu, între senatori îmbrăcați în togă, în mijlocul cavalerilor și al soldaților îmbrăcați în haine albe, în timp ce întreg poporul înainta în fața cortegiului (*iam primum inter togatos patres et equestrem ordinem, albato milite et omni populo, Capitolium petit*)⁷.

*

* *

ANEXĂ EPIGRAFICĂ

1. Heliopolis. Bază de statuie; inscripția parțial deteriorată⁸:

[...] Antonio M. f(ilio) Fab(ia tribu)
Nasoni,
[(centurioni) le]g(ionis) III Cyrenaicae,
[(centurioni) le]g(ionis) XIII Geminae,
5 [honorat]o albata decursione ab imp(eratore),
[praefectus] civitatis Colaphianorum,
[primo] pilo leg(ionis) XIII Gem(inae), trib(uno) leg(ionis) I Italic(ae),
[trib(uno) coh(ortis) IIII vigilum, trib(uno) coh(ortis) XV urba[n(ae)],
[trib(uno) coh(ortis)] XI urban(ae), trib(uno) coh(ortis) IX pra[et(oriae)],
10 [donato] ab imperator[. . . .] [co]ron(a)
[valla]ri corona au[rea] vexillis
[duob]us has[tis puris] duobus (sic)
[pri]m[opilo bis] le]g(ionis) XIV Gem(inae),

⁴ Y. Le Bohec, *loc. cit.*

⁵ A. von Domaszewski, *Rangordnung*², p. 81, nota 10: „Der Titel *candidatus*, S. 42, beweist, dass die Principales schon von Septimius Severus die albata decursio erhielten”.

⁶ Traducerea după: *Istoria Augustă*, (studiu introductiv de Vladimir Iliescu; traducere și note de David Popescu – partea I și Constantin Drăgulescu – partea II), București, 1971, p. 382.

⁷ Vezi A. v. Domaszewski, *Die Pompa an den Decennalien des Gallienus*, Rheinisches Museum, 57, 1902, p. 511 urm.

⁸ CIL, III, 14387 ff (= IGLS, VI, 2781). Cf. H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, Paris, 1960, p. 85-87, nr. 36; B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges* (Beihefte der Bonner Jahrbuch, 37), Köln – Bonn, 1978, p. 203-204, nr. 75.

[trib(uno) coh(ortis)] I praet(oriae) et pra[ep]osito supra
 15 [vetera]nos Romae m[o]rantium
 [pluriu]m exercituum, proc(uratori) Aug(usti)
 [Po]nto et B[ithyni]ae,
 [- A]urel[ius? - - - -]

L. Antonius Naso era originar din Heliopolis (Syria). A servit în legiunile III *Cyrenaica* (în Egipt) și XIII *Gemina* (în Pannonia), în fiecare din acestea parcurgând desigur mai multe trepte ale centurionatului legionar. Pe când servea în legiunea XIII *Gemina*, probabil printre *primi ordines*, a fost cinstit cu *albata decursio* de un împărat nemenționat (este vorba de Nero, al cărui nume, din motive lesne de înțeles, a fost omis). Distincțiile primite i-au favorizat promovarea ca *primus pilus*⁹, după care au urmat tribunalele cohortelor din Capitala imperiului. În perioada războiului civil din anii 68-69, cariera lui a fost afectată de dramaticele evenimente care au dus la căderea capetelor mai multor împărați: destituit de Galba (Tacitus, *Hist.* I, 20), reintegrat de Otho, destituit iarăși de Vitellius. Se crede că decorațiile menționate în r. 10-12 le-ar fi primit tot de la Nero (numele împăratului din r. 10 a fost martelat); nu este însă exclus ca aici să fi fost mai degrabă numele lui Otho¹⁰. A fost reabilitat definitiv pe timpul lui Vespasian și reintegrat ca tribun al cohorței I *praetoria*, primind și alte înșărcinări (r. 14-16); ulterior a fost trimis ca procurator imperial în provincia *Pontus et Bithynia* (anul 78)¹¹.

2. Heliopolis. Bază de statuie; partea de sus, cu începutul inscripției, pierdută¹²:

 Co[m]magenico, donis donato a[b]
 imperatoribus corona aurea tor[quibus]
 [a]rmillis phaleris, honorat(o) albat(a) dec[u]r(sione)
 ab imp(eratore), primipilo leg(ionis) [[III Gall(icae)]], honorato
 5 II-viralib(us) ornament(is) decret(o) decur(ionum);

⁹ Inscriptia mai menționează misiunea de [praef(ectus) c]ivitat[is] Colaphinorum, populație din Pannonia (Plinius, *Naturalis historia* 3, 47), la sud de Poetovio (unde își avea sediul legiunea XIII *Gemina*).

¹⁰ Din aceeași epocă tulbure datează milițiile ecvestre ale lui *Sex. Caesius Propertianus*, și el decorat de un împărat nenumit, dar despre care se crede că ar fi Vitellius (CIL, XI, 5028; ILS, 1447; cf. H.-G. Pflaum, *Carrières*, I, p. 88-90, nr. 37; H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I, Leuven, 1976, p. 207, C 44; Al Suceveanu, *SCIWA*, 30, 1979, 1, p. 54-55).

¹¹ CIL, III, 6693 (= ILS, 253).

¹² CIL, III, 14387 i; ILS, 9198; IGLS, VI, 2798: Cf. B. Dobson, *Primipilares*, p. 218, nr. 95.

M. Antonius Hoplonis l(ibertus)
Hennunes, ob merita

Deși pierdut, numele personajului se reconstituie cu ajutorul celui al libertului său: *M. Antonius Hoplo*. El a participat la *[bellum] Co[m]magenicum* (probabil campania condusă de Caesennius Paetus, legatul Syriei, în 72; Flavius Iosephus, *Bell. Iud.* 7,7,1-3)¹³, posibil în calitate de centurion al legiunii XII Fulminata, fiind decorat și distins cu *albata decursio*. Aceasta i-a adus numirea ca primipil al legiunii III Gallica, staționată în Syria¹⁴. Împărații asociați prin formula *a[b] imperatoribus* sunt Vespasian și Titus; cel singur este Domitian.

Probabil era originar din Heliopolis, unde primește onoruri municipale.

3. Berytus. Bază de statuie; inscripția ușor deteriorată, dar fără a afecta esențial textul¹⁵:

Cn(aeo) Iulio L(uci) f(ilio)
[Fa]b(ia tribu) Rufo, (centurioni) leg(ionis) II Adiut(ricis), (centurioni)
leg(ionis) V Mac(edonicae),
[(centurioni) l]eg(ionis) XIII Gem(inae), (centurioni) leg(ionis) XI
Cl(audiae) p(iae) f(idelis), (centurioni) leg(ionis) VI
[Vict]r(icis), p(rimo) p(ilo) leg(ionis) I Italic(ae), donis donato
5 [ab l]mp(eratore) bello Germanico et Sarma-
[t]ico torquibus armillis phaleris
[c]orona vallari, item donato ab Imp(eratore)
[Ca]esare Traiano Aug(usto) Dacico Parthico
[bel]lo Parthi(co) torquibus armillis phal[er]is corona vallari et albata
dec[u]r-

10 sione,

[- l]ulius Candidus, (centurio) leg(ionis) V M[ac(edonicae)], pio patruo
[et soc]ero

Personajul onorat prin această inscripție mai este cunoscut din epitaful său de la Karak Nouh în Beqa⁶, unde se arată că și-a încheiat cariera militară

¹³ Despre legația lui Caesennius Paetus, vezi B.E. Thomasson, *Laterculi praesidium*, Göteborg, 1984, col. 307, nr. 30.

¹⁴ Numele legiunii III Gallica a fost martelat mai târziu, pe timpul lui Elagabal, când legiunea a fost desființată (reînființată de Severus Alexander).

¹⁵ C. Ghadban, în *Bulletin d'archéologie et d'architecture libanaises*, 2, 1997, p. 206-223 (*non vidi*); AÉ, 1998, 1435 (fără vreun comentariu cu privire la *albata decursio*).

ca primipil¹⁶; de la Berytus mai cunoaștem o dedicație a unui fiu al său pentru *Iupiter Optimus Maximus Heliopolitanus*¹⁷ și altă inscripție fragmentară atribuită altui fiu¹⁸.

Cn. Iulius Rufus a servit mai întâi cu rangul de centurion în legiunea *II Adiutrix*, la Aquincum în Pannonia, participând în anul 86 la războiul lui Domitian contra populațiilor germanice de la Dunăre, apoi contra sarmaților (când a primit primele decorații; r. 4-7). Următoarele ranguri corespund avansării sale pe scara centurionatului legionar; ținând seama de numărul acestora, eșalonarea lor pare a fi următoarea: în legiunea *V Macedonica*, probabil în jurul anului 95, când aceasta staționa la Oescus în Moesia Inferioară; apoi în legiunea *XIII Gemina*, la Vindobona în Pannonia (eventual a participat și la războiul cu dacii al împăratului Traian¹⁹, dar fără a se ilustra prin vreo ispravă deosebită); în continuare a servit în legiunea *XI Claudia*, când aceasta se afla deja la Durostorum în Moesia Inferioară²⁰; a urmat un nou centurionat, fără îndoială de rang superior, în legiunea *VI Victrix* (un detașament din această legiune, care se afla încă la Rin pe timpul lui Traian, a participat probabil la războiul cu parții). Faptele de arme i-au adus alte decorații, fiind totodată onorat cu *albata decursio*. Aceste distincții militare i-au asigurat avansarea pe treapta cea mai înaltă a centurionatului legionar: *p(rimus) p(ilus) leg(ionis) I Italic(ae)*.

Cu prilejul evenimentului consemnat, ginerele său, prezent eventual la evenimentul defilării, îl onorează cu această inscripție; prin aceasta, avem totodată dovada că la războiul cu parții a participat și un detașament din legiunea *V Macedonica*²¹. Inscripțiile mai consemnează la Berytus prezența unor centurioni din legiunile *I Adiutrix*²² și *XIII Gemina*²³.

Abrevieri

AÉ L'Année épigraphique, Paris

¹⁶ CIL, III, 13606 (= IGLS, VI, 2955): *Cn(aeus) Iulius L(uci) f(ilius) Fab(ia tribu) / Rufus, p(rimus) p(ilus), / hic situs est; vix(it) / annis LXXXIV*.

¹⁷ IGLS, VI, 2953.

¹⁸ IGLS, VI, 2956.

¹⁹ Pentru avansarea legiunii *XIII Gemina* spre frontul de la Dunărea de jos, vezi: K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984, p. 95.

²⁰ Pentru participarea legiunii *XI Claudia* la primul război dacic al lui Traian: K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 93-95.

²¹ Vezi în acest sens și inscripția de la Gerasa (Arabia) menționând pe M. Calventius Viator, (*centurio leg(ionis) V M[a]cedonicae*, detașat în calitate de comandant al călăreților (*quorum curam agit*) din garda de *equites singulares* ai împăratului Hadrian (AÉ, 1915, 42).

²² AÉ, 1939, 61; IGLS, VI, 2789; IDRE, II, 408.

²³ AÉ, 1928, 84; AÉ, 1989, 738; IDRE, II, 409; vezi și inscripția de la nota precedentă.

CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin
IDRE	C.C. Petolescu, <i>Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)</i> , I-II, București, 1996-2000
IGLS, VI	<i>Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie</i> , tome VI, Baalbek et Bequa', par Jean-Paul Rey-Coquais
SCIVA	Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, București

RÉSUMÉ

Dans la vie quotidienne du soldat romain, un moment spécial était représentée par les diverses cérémonies, suivies souvent par la défilé de la troupe. Ce véritable spectacle est admirablement décrit dans un passage des *Histoires* de Tacite (II 89), consacré à l'entrée de l'armée de Vitellius à Rome en 69: „Devant les aigles marchaient les préfets de camp, les tribuns et les centurions de premier rang, tous vêtus de blanc (*ante aquilas praefecti castrorum tribunique et primi centurionum candida veste*); les autres flanquaient chacun leur centurie, dans l'éclat de leurs armes et de leurs décorations; quant aux soldats, ils étincelaient de phalères et de colliers: spectacle imposant, armée digne d'un prince qui n'eût pas été Vitellius”.

Notre attention est retenue spécialement par la mention des *primi centurionum candida veste*. Il s'agit du droit accordé aux centurions de rang supérieur (*primi ordines*) de défilé en tenue blanche, tout comme les officiers de rang équestre. L'information de l'historien romain est complétée par trois textes épigraphiques (voir l'*annexe* du texte en roumain), où cet honneur est exprimé par le terme *honoratus* ou *donatus albata decursione*. Ainsi qu'il résulte de ces inscriptions, cet honneur était toujours suivi par la promotion au premier rang du centurionat légionnaire (*primus pilus*).

On croit que Septime Sévère a octroyé ce droit à tous les centurions (voir note 4) ou même aussi aux *principales* (voir note 5); un demi-siècle plus tard, Gallien a étendu ce privilège à tous les soldats.

OBSERVAȚII PRIVIND COMPLEXITATEA DISTINCȚIEI DINTRE POTENȚIAL ȘI IREAL ÎN LIMBA LATINĂ

Mihaela POPESCU

Din punct de vedere conceptual am stabilit¹ faptul că potențialul și irealul (noțiuni pentru care se vor utiliza siglele POT și, respectiv, IR) reprezintă valori modale prin care se exprimă relația pe care subiectul vorbitor o stabilește cu predicția: acesta alege în mod deliberat plasarea conținutului propozițional al enunțului pe care îl formulează ca fiind în afara distincției *adevărat / fals*. În ambele cazuri interlocutorul este plasat într-una din lumiile posibile evidențiate de locutor (cf. G.F.L.vb., p. 11)². Prin urmare, plasarea pe tărâmul virtualului, al imaginarului constituie o caracteristică comună pentru cele două valori discutate.

POT, după cum s-a observat, intersectează *realul*, ca punct de referință, prin gradul de actualizare, dar locutorul vizează tot un univers „imaginabil”; acesta formulează propoziția *P* fără a o valida în termenii *adevărat / fals*. Valoarea sa de adevăr este *nici adevărat nici fals*, prin urmare *posibil*.

IR este marcat prin caracteristica dominantă [+non-real] (chiar *contrafactual*) – ceea ce implică și trăsătura semantică [+irealizabil] în lumea reală –, și este situat în plan fictiv³, fapt care îi conferă „statutul” de aparență, de impresie. Valoarea sa de adevăr este: *fals*. În cazul primului termen se deschide o „lume de supoziție”, iar în cazul celui de-al doilea, „o lume de ficțiune”⁴.

În acest univers virtual, POT reprezintă așadar punctul de pornire în evaziune; în funcție de punctul de referință actualizat, considerăm că putem distinge o *potențialitate maximală* și o *potențialitate minimală*⁵. Astfel, dacă punctul de referință actualizat este prezent-viitorul, în acest caz potențialitatea va atinge cel mai înalt grad, dar dacă punctul de referință actualizat va fi „trecutul non-rememorat”, vom avea o potențialitate minimală.

IR însă reprezintă evaziunea propriu-zisă, mergând chiar spre limita superioară a acesteia și actualizând într-una din lumiile posibile create de locutor imposibilitatea de realizare a predicției în lumea reală.

Plasarea POT și a IR în sfera valorilor logico-modale și conferirea semnelor comune [+ficțiune], ne determină să dăm un răspuns și pentru întrebarea care vizează relația dintre ficțiune și temporalitate și care aduce în

prim-plan mult discutată controversă despre existența „potențialului în trecut” și a „irealului în viitor”.

Astfel, o întreagă serie de cercetători nu poate admite existența „potențialului în trecut”, aducând drept argument esențial faptul că POT, prin natura sa, este legat, de viitor.⁶ Pe de altă parte, existența unui „ireal în viitor”, ar reprezenta o afirmație redundantă. Și această situație este tributară nedefinirii realului (actualului) ca un interval care cuprinde o tranșă de trecut realizat, și una de prezent, care însă nu s-a încheiat. Dar atât POT cât și IR se plasează într-un univers creat, posibil, imaginat de către locutor și astfel organizarea temporală trecut-prezent-viitor poate fi recreată. Iată de ce, nu poate fi considerată o exprimare pleonastică, spre exemplu, afirmarea existenței unui „ireal în viitor”. În cazul POT, trebuie luate în calcul două aspecte: pe de o parte, momentul actualizat, și pe de o altă parte, proiectarea acestuia într-un univers creat de locutor, deci reconstruit și din punct de vedere temporal. „Ficțiunea deschisă” poate fi așadar rezultatul proiectării unei actualizări mai mari sau mai mici. Se poate astfel stabili o echivalență terminologică de tipul: „potențial în prezent” = „ficțiune deschisă” = „potențialitate maximală”; „potențial în trecut” = „ficțiune deschisă în trecut” = „potențialitate minimală”.

POT și IR nu pot însă exista în stare pură; aceste valori modale actualizează intenția locutorului manifestată la nivel logico-semantic sub forma unor ipoteze, a unor supoziții sau a unor eventualități, în funcție, pe de o parte, de formele morfologice alese, și pe de altă parte, de context. Dar, de foarte multe ori, atunci când intenția locutorului merge mai departe de conținutul propozițional și vizează interlocutorul, întâlnim o coroborare de valori, intervenind de această dată și dimensiunea pragmatico-semantică (exprimarea, de exemplu, a unei *afirmații atenuate*), căci de foarte multe ori diverse valori modale apar cumulate la nivel discursiv, ajungându-se astfel la *structuri supramodalizate*.

Atât la nivel conceptual, dar și în plan formal se ajunge însă la o anumită confuzie în momentul în care se pune problema stabilirii unei linii nete de demarcaj între cele două valori modale. Astfel, în planul expresiei, conjunctivul prezent, marcă fundamentală a „potențialului în prezent”, acesta actualizând posibilitatea realizării procesului de către locutor sau, mai degrabă, de către receptorul discursului, este folosit atât în latina clasică, și mai cu seamă în perioada preclasică⁷, pentru exprimarea unor ipoteze, pe care experiențele sau cunoștințele locutorului / receptorului le desemnează ca fiind irealizabile. Altfel spus, conjunctivul prezent apare pentru a înlocui imperfectul aceluiași mod. Această situație este ilustrată de numeroase exemple aparținând unor perioade diferite:

- (1) *O mihi praeteritos referat si Iuppiter annos!* (Verg., *En.*, VIII, 560)

„O, de-ar putea Jupiter să-mi redea anii ce-au trecut!”

- (2) *Qui si decem habeas linguas, mutum esse addecet* (Pl., *Bacch.*, 128)

„Chiar dacă ai avea zece limbi, ți-ar conveni să taci!”

- (3) (...) *si sim Iuppiter*
Iam hercle ego illam uxorem ducam et Iunonem extrudam foras
(PL., *Poe.*, 1219-1920)

„Dacă aș fi Jupiter, de îndată aș lua-o de soție și aș azvârli-o afară din casă pe Iunona.”

- (4) *Non ego cuncta meis amplecti versibus opto;*
non, mihi si linguae centum sint oraque centum
ferrea vox (Verg., *Georg.*, II, 43)

„Eu nu doresc să cuprind totul în versurile mele; nu, chiar dacă aș avea zece limbi, zece guri și un glas de fier.”

În toate aceste exemple mecanismele lingvistice sunt identice cu cele utilizate în cazul exprimării unui „veritabil potențial”. Comparând exemplele prezentate anterior cu cele expuse mai jos:

- (5) *Qui autem ex numero civium, dementia aliqua depravati, hostes patriae semel esse coeperunt eos cum a pernicie rei publicae reppuleris, nec vi coercere nec beneficio placare possis* (Cic., *Cat.*, IV, 22)

„Însă pe cei socotiți în rândul cetățenilor și care, îndepărtați fiind de vreo nebunie, au devenit într-o zi dușmani ai statului, pe aceia n-ai să poți atunci când îi vei fi împins spre pierzania statului, nici să-i reduci cu forța, nici să-i calmezi cu vreo binefacere.”

- (6) *Excedat agetum rebus humanis Venus* (Sen., *Ph.*, 469)

„Să presupunem că Venus se dezinteresează de cele omenești”

se observă că în ambele serii de exemple înrădăcinarea în prezentul enunțativ (*nunc*) este totală, – situație marcată și prin insistența utilizării anumitor deictice (în special pronume personale) – locutorul nu validează conținutul propozițional exprimat de *P* în termenii *adevărat / fals*, iar confruntarea cu lumea reală nu are loc. Se observă faptul că locutorul refuză datele realului în această etapă discursivă: afirmând, spre exemplu, *si sim Iuppiter*, personajul plautin nu dorește nicidecum să afirme că el este / ar fi cu adevărat Jupiter, raportarea la realitate este în acest caz ne semnificativă, nejustificată în lumea reală.

„*Quand Cicéron dit [...] Haec si tecum patria loquatur, il ne signifie pas que la patrie peut ou pourrait un jour effectivement parler, mais il propose à ses auditeurs une fiction ouverte; s'il avait employé*

Observații privind complexitatea distincției dintre **potențial** și **ireal** în limba latină

l'irréel si loqueretur, en signifiant que la fiction était démentie, il aurait ruiné par avance l'effet oratoire qu'il voulait susciter. Quand en usant l'irréel, il dit [...] si universa provincia loqui posset, il choisit de signifier que toute la provence ne pouvait parler, justifiant par avance le fait que la provence a choisit un homme pour la représenter”⁸.

În concluzie, în ceea ce privește prima serie de exemple, în care utilizarea conjunctivului prezent „ireal” pare a nu se justifica, orientarea „deschisă” pe care o lasă să transpară locutorul este esențială din punct de vedere analitic:

[...] la visée reste totalement ouverte: ceci veut dire que, lors du parcours du domaine notionnel (p, p'), la proposition p n'est retenue qu'en vertu des seules intentions discursives du sujet énonciateur et que la plausibilité de son occurrence n'est pas même confrontée à celle de p' , soit parce que la confrontation est inintéressante, sans fondement dans le monde de référence (cas des hypothèses farfelues), soit parce que le résultat de cette confrontation est déjà connu et donné ailleurs, sous une autre forme, par le contexte⁹.

Prin urmare, nici din punct de vedere formal nu se poate discuta despre o confuzie, căci, cu toate că în prima serie de exemple citate mai sus locutorul exprimă într-adevăr ipoteze irealizabile, exagerate, absurde, folosirea conjunctivului prezent coroborată cu intenția deschisă a locutorului care nu conferă conținutului propozițional al enunțului său valoarea modală *fals* deoarece refuză să ia în considerare realitatea referențială și pare disponibil pentru exprimarea unei posibilități subiective, toate aceste aspecte ne conduc spre următoarele concluzii:

- i. și în cazul acestor ipoteze neadevărate complet în lumea reală, valoarea modală exprimată este aceea de „potențial în prezent” și nu de IR.
- ii. pe de o parte, contextul, pe de altă parte cunoștințele noastre despre univers, ne determină să conferim enunțurilor anumite valori de adevăr. În acest caz, POT și IR par a fi lipsite de relevanță lingvistică¹⁰.

Reperarea valorilor modale potențial și ireal la nivel formal

Încă de la început, se impune următoarea observație: valorile modale POT și IR au fost studiate, după cum s-a remarcat, în cadrul macrosistemului condițional, majoritatea studiilor prezentate considerând conjunctivul (și treptele sale temporale) marca fundamentală de actualizare a acestora în planul expresiei. Studii recente¹¹ au demonstrat însă și rolul conectorului *si*,

perioadele ipotetice reprezentând prin ele însele macrostructuri discursive în care coroborarea unor mărci semantico-modale (conectorul *si* (*nisi, ni*) + valoarea modală a conjunctivului + structura frastică) conduce la materializarea numai în plan discursiv a unor structuri semantice de tipul ipotezei sau al supoziției, dar care din punct de vedere logic reprezintă actanți ai unor valori modale.

Considerăm sub acest aspect faptul că modul conjunctiv reprezintă mijlocul sau modalitatea puternică, „tare”, de exprimare a POT și IR în limba latină. Însă, putem afirma că anumite mărci considerate ca puternice în limbă (de ex., indicativul) pot fi folosite în discurs, într-o situație enunțiativă particulară, pentru a atenua sau vehicula, în cazul de față, o idee de adevăr sau de non-adevăr¹². Este cazul indicativului, în speță a anumitor forme ale acestuia, precum imperfectul, perfectul, mai mult ca perfectul sau chiar viitorul indicativ, pe care îl putem considera drept marcă „slabă” de actualizare la nivel discursiv a valorilor POT și / sau IR.

Astfel, spre deosebire de alte limbi, și în special de limbile romanice unde reperarea modalității este destul de dificil de realizat, limba latină traversează și la nivel formal un întreg sistem de termeni marcați, apti să actualizeze diverse valori logico-modale. Se distinge în primul rând sistemul conjunctivului, a cărui bogăție semantică este extraordinară, fiind, de altfel, identificate mai multe tipuri de „conjunctiv”: conjunctivul iussiv (*veniat* – „să vină”), conjunctivul „optativ”¹³ (*dei te ament* – „zeii să te aibă în pază”), sau conjunctivul potențial (*velim hoc facere* – „aș vrea să fac acest lucru”). Așadar conjunctivul are nuanțe modale extrem de variate, această stare de fapt datorându-se originii sale, mai precis faptului că acest mod reprezintă în fapt rezultatul contopirii a două moduri din vechea indo-europeană: conjunctivul propriu-zis și optativul. Iată de ce, toate aceste valori modale ale conjunctivului latin sunt adesea reduse la două mari categorii; conjunctivul latin este astfel, pe de o parte expozant al *voinței locutorului* (de exemplu în turnurile care exprimă *ordinul, protestul, indignarea*, sau chiar și conjunctivul din subordonatele finale sau din anumite complete) și, pe de altă parte, acesta redă *îndoiala* (conceptualizată sub forma *posibilității* sau a *irealității*), *id est*, exprimă o judecată de valoare pe care subiectul vorbitor o realizează față de obiectul aserțiunii sale¹⁴. În ceea ce privește așa-numitul *conjunctiv deliberativ*, considerat în special de „doctrina clasică” ca fiind un derivat al conjunctivului volitiv datorită ideii de obligație pe care o implică, subscriem afirmației lui Fr. Thomas (1938) care consideră că: [celui-ci] *oscille entre le subjonctif de volonté et le potentiel*¹⁵, situație observabilă și prin folosirea aceluiași adverb de negație: *non*. Însă, în toate ocurențele în care apare conjunctivul (chiar și în subordonate) nu se exprimă „o relație predicativă de existență” (ca în cazul indicativului), ci aceasta reprezintă

rezultatul orientării, a țintei locutorului și a intențiilor discursive ale acestuia.

Indicativul, mod personal și temporal, este singurul care permite situarea acțiunii în real, fapt pentru care este considerat *mod al actualizării*. Așa cum am afirmat anterior, fiecărui mod îi sunt recunoscute valori modale primordiale, indicativul fiind, din acest punct de vedere, considerat ca marcă fundamentală a valorii modale epistemice *sigur*. Însă, în ciuda celor afirmate, există în limba latină, chiar preciceroniană, cazuri multiple în care se observă ezitarea în privința alegerii indicativului sau a conjunctivului. Astfel, în ceea ce privește turnurile deliberative se constată în special în latina preclasică alternarea indicativului prezent urmat de un auxiliar pre-modal sau a indicativului viitor cu modul conjunctiv¹⁶.

(1) *Quid igitur faciam?* (Ter., *Eu.*, 46) însemnând totodată „Așadar ce pot face?” sau „Așadar ce trebuie să fac?”, prin urmare echivalent în primul caz cu *quid igitur facere possim?*

(2) *Quid loquar? Quid fabulabor?* (Pl., *Cap.*, 535)

„Ce voi spune? Ce voi povesti?”

În același timp, lucrările de sintaxă a limbii latine indică existența în interiorul indicativului a două veritabile sisteme paralele, unul care actualizează POT și cel de-al doilea care „concretizează” IR.

În primul caz este vorba de viitorul cu valoare de POT¹⁷ (cele două timpuri de viitor marcând „potențialul în prezent” și, respectiv, „potențialul în trecut”), pe care A. Ernout – F. Thomas¹⁸ îl numesc *un véritable potentiel de probabilité*, dar care invariantă este marcată în general în registrul familial:

(3) *Haec erit bono genere nata; nihil scit nisi verum loqui* (Pl., *Tri.*, 923)

„Aceasta trebuie să se fi născut dintr-un neam de seamă, căci să spună numai adevărul, știe”.

(4) *Voles, Cicero, Curionem nostrum lautum (...) exitum habuisse* (Cic., *Ad fam.*, VIII, 13, 2)

„Trebuie să vrei (presupun că vrei) ca al nostru Curio să aibă un sfârșit nobil”.

(5) *me lubente feceris* (Pl., *Cu.*, 665)

„o s-o faci, dacă vreau eu”.

(6) *pergratum igitur mihi feceris* (Cic., *Ad fam.*, 13, 61)

„așadar, o să fiu tare fericit”.

În cel de-al doilea caz vom întâlni mai multe invariante având drept fundament diverse forme ale indicativului, toate însă actualizând în plan formal valoarea modală IR:

- adverb modalizator (*paene, prope*) + indicativ perfect

(7) *paene in foveam decidi,*

ni hic adesses (Pl., *Pe.*, 594-595)

„dacă tu n-ai fi fost acolo, aproape aș fi căzut (cădeam) în groapă”.

- auxiliar pre-modal sau expresie cu valoare modală + indicativ mai mult ca perfect

(8) *erupit e senatu triumphans gaudio, istem omnino vivum illinc exire non oportuerat* (Cic., *Pro Mu.*, 51)

„se smulse afară din Senat, exaltând de bucurie, el care nu ar fi trebuit să iasă pe deplin viu de acolo”.

- imperfectul numit „suspensiv”¹⁹, urmat de o subordonată condițională negativă.

(9) *Labebar longius nisi me retinuissem* (Cic., *Leg.*, I, 52)

„Alunecam (aș fi alunecat) încă și mai mult dacă nu m-aș fi oprit”.

Încheiem fără a discuta în detaliu și celelalte structuri formale care actualizează cele două valori modale care fac obiectul nostru de cercetare (structurile condiționale, cele de subordonare, structurile formate cu auxiliare pre-modale), care vor fi, de altfel, analizate într-un alt studiu.

Referitor însă la această suprapunere dintre conjunctiv și indicativ în planul expresiei, ambele marcând în fapt aceleași valori modale, G. Moignet²⁰ afirmă:

De ce chevauchement de l'indicatif et du subjonctif, il résulte une zone disputée entre les deux modes; cette zone est celle du probable, et c'est elle qui constitue le seuil [...]. Relativement large dans le latin de Plaut, ce seuil devient étroit dans la langue classique, éprise de netteté, tend à l'étreçissement des seuils.

*Le latin a donc, de l'emploi des modes indicatif et subjonctif en indépendante, une conception voisine de celle du français, pour qui la frontière des deux modes est celle qui sépare la notion de **probable** de celle de **possible**. Il semble toutefois que, du latin au français, le seuil ait légèrement reculé, puisque la zone du probable, disputée en latin, est franchement du côté du certain en français.*

NOTE

¹ Acest articol reprezintă o continuare a studiului „Perspective asupra potențialului și irealului în limba latină”, prezent în volumul de față (p. 92-98).

² Cf. Mellet, S., Joffre, M.-D., Serbat, G., *Grammaire fondamentale du latin. Le signifié du verbe* (lucrare pentru care va fi utilizată sigla: G.F.L. vb.), Louvain-Paris, Peeters, 1994, p. 11.

³ Vezi Lavency, M., *La période conditionnelle du latin*, în *Les Etudes Classiques*, 67/1999, p. 361-390, unde apare sintagma „ficțiune dezmințită”, echivalent al POT în prezent din gramaticile tradiționale.

⁴ Vezi G.F.L. vb., p. 186.

⁵ Vezi Martin, R., *Potentiel et irréel. Esquisse d'une analyse sémantico-logique*, în *Logos Semantikos*, IV, 1981, p. 424.

Observații privind complexitatea distincției dintre **potențial** și **ireal** în limba latină

- ⁶ Actualizarea POT în plan formal în primul rând de către conjunctivul prezent – format pe tema de *infectum* și implicând o orientare deschisă din partea locutorului – conferă acestei valori o ușoară nuanță prospectivă.
- ⁷ În general, „doctrina clasică” a cantonat folosirea conjunctivului prezent „ireal” în perioada preciceironiană. Ulterior, studii recente (G.F.L.vb., p. 212; Baratin: 1981, p. 264; Lavency: 1999, p. 387) au infirmat aceste teorii potrivit cărora în latina arhaică nu exista o formă specializată pentru marcarea „irealului în prezent”, conjunctivului prezent revenindu-i ambele sarcini.
- ⁸ Vezi Lavency, M., *Op. cit.*, p. 381.
- ⁹ Vezi G.F.L. vb., p. 215.
- ¹⁰ Vezi G.F.L. vb., p. 217.
- ¹¹ Vezi Vairel, H., *Un modèle d'analyse linguistique des conditionnelles: latin si di sunt, si di sint, si di essent*, în *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 1981, p. 276, și Lavency, M., *Op. cit.*, p. 375-376.
- ¹² Vezi Orlandini, A., *Vers la construction des mondes possibles: la non-actualisation en latin*, în *Papers on Grammar, Lingua Latina* (Proceeding of the Twelfth International Colloquium on Latin Linguistics), IX, 2 (G. Calboli editor), Roma, Herder Ed., p. 621-629.
- ¹³ Folosit de anumiți cercetători cu sensul „deziderativ”.
- ¹⁴ Vezi Moignet, G., *Essai sur le mode subjonctif en latin postclassique et en ancien français*, v. I-II, Paris, Presse Universitaire de France, 1959, p. 161.
- ¹⁵ Apud Moignet, G., *Op. cit.*, p. 179.
- ¹⁶ Vezi Ernout, A., Thomas, Fr., *Syntaxe latine*, ed. a II-a, Paris, Librairie Klincksieck, 1953. p. 236, 242-243.
- ¹⁷ Vezi Orlandini, A., *Le rôle du locuteur dans l'interprétation des systèmes hypothétiques en latin et en grec*, în *IF*, 1993, p. 130-154, lucrare în care se vorbește chiar de un „viitor eventual”.
- ¹⁸ Vezi Ernout, A., Thomas, Fr., *Op. cit.*, p. 250.
- ¹⁹ Vezi G.F.L. vb., p. 73.
- ²⁰ Moignet, G., *Op. cit.*, p. 165.

BIBLIOGRAFIE

- Baratin, M., *Remarques sur l'emploi des temps et des modes dans le système conditionnel latin*, în *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris (B.S.L.)*, 1981.
- Bidu-Vrănceanu, A., Călărășu, C., Ionescu-Ruxăndoiu, L., Mancaș, M., Pannă Dindelegan, G., *Dicționar de științe ale limbii (D.S.L.)*, București, Editura Nemira, 2001.
- Bolkestein, A.M., *Problems in the description of modal verbs: an investigation of Latin*, Van Gorcum, Assen, 1980.
- Cantin, E., *Remarques sur le potentiel et l'irréel*, în *Revue des Etudes Latines (R.E.L.)*, 23/1945, p. 168-181.
- Ernout, A., Thomas, Fr., *Syntaxe latine*, ed. a II-a, Paris, Librairie Klincksieck, 1953.
- Iordache, R., *Exprimarea ideii de condiție în limba latină*, București, Editura Bren, 2003.
- Lavency, M., *La période conditionnelle du latin*, în *Les Etudes Classiques*, 67/1999, p. 361-390.
- Martin, R., *Potentiel et irréel. Esquisse d'une analyse sémantico-logique*, în *Logos Semantikos*, IV, 1981, p. 417-428.

- Martin, R., *Langage et croyance. Les «univers de croyance» dans la théorie sémantique*, Paris, Pierre Mardaga, 1987.
- Mellet, S., *A propos du futur: temps et modalité*, in *Cahiers de l'Institut Linguistique de Louvain, Actes du Ve Colloque de Linguistique latine*, Louvain-La-Neuve, 1989, p. 269-278.
- Mellet, S., Joffre, M.D., Serbat, G., *Grammaire fondamentale du latin. Le signifié du verbe (G.F.L. vb.)*, Louvain-Paris, Peeters, 1994.
- Moignet, G., *Essai sur le mode subjonctif en latin postclassique et en ancien français*, v. I-II, Paris, Presse Universitaire de France, 1959.
- Orlandini, A., *Le rôle du locuteur dans l'interprétation des systèmes hypothétiques en latin et en grec*, in *IF*, 1993, p. 130-154.
- Orlandini, A., *Vers la construction des mondes possibles: la non-actualisation en latin*, in *Papers on Grammar, Lingua Latina* (Proceeding of the Twelfth International Colloquium on Latin Linguistics), IX, 2 (G. Calboli editor), Roma, Herder Ed., p. 621-629.
- Palmer, F.R., *Mood and Modality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- Perret, J., *Présent et imparfait dans le subjonctif latin*, in *Latomus*, XXII/1964, p. 197-212.
- Pinkster, H., *Sintaxis y semántica del latin*, Madrid, Ediciones Clásicas, 1995.
- Serbat, G., *Les temps du verbe latin*, in *Revue des Etudes Latines*, 53/1975, p. 367-405.
- Touratier, Ch., *Syntaxe latine*, Louvain-La-Neuve, Peeters, 1994.
- Vairel, H., *Un modèle d'analyse linguistique des conditionnelles: latin **si di sunt, si di sint, si di essent***, in *B.S.L.*, 1981, p. 27-325.
- van de Gried, M.-E., *Pseudoconditionals in Latin*, in *Actes du V-e Colloque de Linguistique Latine*, Louvain-la-Neuve, Peeters, 1989, p. 447-453.

RÉSUMÉ

A la suite d'un autre article, on a tenté dans ces pages de repérer et de définir d'une manière claire, à notre avis, à la fois le champ notionnel des valeurs modales du potentiel et d'irréel et les éléments qui composent le plan de l'expression de ces notions dans la langue latine, pour arriver ainsi à un résultat de nature à désambiguïser les deux aspects de notre analyse.

FUNCȚIA FACTORILOR SUPRANATURALI ÎN CAUZALITATEA FAPTULUI ISTORIC LA TACIT

Maria PREDA

Tacit nu și-a expus niciodată în mod clar și complet opiniile personale despre cauzalitatea fenomenelor istorice. Refuzul său de a se lăsa antrenat de speculația filozofică, refuz subliniat în toate operele sale istorice, este explicația principală a absenței oricărei reflecții asupra cauzelor evenimentelor istorice.

Istoricul consideră totuși că acțiunile omenești sunt mai presus de factorii supranaturali sau transcendențiali. Să urmărim care este ponderea lor în cauzalitatea faptului istoric; vom discuta despre zei și destin – **fatum**, soartă – **fortuna**, hazard. Este greu de a elucida opiniile istoriografului latin despre rolul factorilor supranaturali. Ideile sale în legătură cu importanța și semnificația intervenției divine și rolului destinului, care nu se confundă cu puterea zeilor, deși adesea chiar autorul îl apropie de aceasta, sunt contradictorii.

Se pot semna cu ușurință pasajele în care Tacit atribuie un rol de prim ordin intervenției supranaturale. Vom vedea că Tacit atrage atenția asupra amestecului zeilor pe câmpul de bătălie în favoarea romanilor: „Și toate mergeau pe placul dușmanilor (conduși de Civilis și Classicus), până când legiunea a douăzeci și una, adunându-se într-un loc mai deschis ca celelalte, ținu piept năvălitorilor, apoi îi împinse înapoi și schimbându-se dintr-odată, nu fără voia zeilor, curajul lor, învingătorii întoarseră spatele”.¹

Urgia zeilor este o cauză a izbucnirii războaielor civile: „Aceeși urgie a zeilor, aceeași turbare a oamenilor și aceleași temeieri nelegiuite îi mânau și pe ei la răzbunare”.² Capitoliul este incendiat tocmai când zeii sunt supărați de corupția romanilor.

Zei se răzbună pentru nelegiuirile lui Nero care ucisese prea mulți nevinovați, prin catastrofe naturale (*Ann.*, 16, 13).

„De fapt aceste acțiuni nu sunt adesea decât avertismente prin care zeii anunță evenimentele viitoare, în care se va exprima voința lor”.³

În *Anale* numeroase **omina** vestesc evenimentele. Visele nocturne sunt tulburate de apariții semnificative, în timpul copilăriei lui Nero au loc o serie de întâmplări funeste, moartea lui Claudiu este anunțată de evenimente miraculoase. Când Agrippina urmează să fie omorâtă, zeii dau o noapte înstelată ca și cum ar dori să se arate crima (*Ann.*, 14, 5, 14). După distrugerea

orașului Artaxasa de către romanii conduși de Corbulo, ca pentru a întări justetea măsurii luate de acesta de a incendia și dărâma orașul, se adaugă o minune parcă înadins trimisă de divinitate: „Tot ce se găsea dincolo de casele orașului era luminat de soare; partea lui însă, cât era înconjurată de ziduri, fu deodată învăluită de un nor negru, cu dăre de fulgere, încât ai fi putut crede că urgia zeilor mânioși a dat pierzării acest oraș”⁴.

În *Istorii* Tacit evocă o serie de **praesagia**. Aceste semne prevestitoare îi vestesc lui Vespasian domnia viitoare, predestinându-l oarecum să restaureze vechea unitate a Imperiului: „Îl îndemnau și îi vesteau profețiile ghicitorilor și mersul stelelor”⁵. După ce cercetează măruntaiele jertfei, preotul Basilides îi profețează astfel: „Vespasiane, orice ai plănuți, fie că-ți zidești o casă, fie că-ți întinzi hotarele domeniului, fie că-ți sporești numărul sclavilor, și se vor da un mare lăcaș, nemărginite hotare și o mulțime de oameni”⁶.

Alte **omina** din *Anale* au valoare profetică. Ca semn rău prevestitor este tălmăcită de Tacit pipernicirea smochinului Ruminat din Comițiu (*Ann.*, 13, 58, 1). „Toate aceste **omina** sunt acceptate și relatate de autor drept profeții perfect serioase care vor veni să confirme derularea ulterioară a evenimentelor”⁷.

Există și situații în care istoricul are o altă atitudine față de intervenția zeilor în acțiunile omenești, la fel și în privința prevestirii lor (**praesagia** sau **omina**). Astfel el spune că: „Zeii sunt indiferenți atât față de faptele bune cât și față de cele rele”⁸, atunci când vorbește despre fidelitatea lui Cassius Asclepiodotus față de Barea Seranus. Datorită acestei atitudini, cel dintâi va fi exilat, iar bunurile îi vor fi confiscate. **Aequitas** are aici sensul de indiferență. Când Agrippina este ucisă, zeii nu intervin, ba dimpotrivă, noaptea este clară ca să se vadă mai bine faptele.

Uneori Tacit își dă seama că anumite întâmplări sunt considerate drept **praesagia**, care vestesc nenorociri. Ele sunt sesizate numai în vreme de cumpănă. Atunci când Otho se pregătea să plece la război, apele i-au tăiat calea pe câmpul lui Marte și Via Flaminia: „Această întâmplare pricinuită de tainele firii a fost socotită drept o minune și prevestire a unor nenorociri apropiate”⁹.

„Iar multe altele care în vremuri înapoiate, de demult se ținea seama și în timp de pace, iar acum se mai aude vorbindu-se în clipe de adâncă neliniște”¹⁰.

Uneori Tacit contestă temeinicia acestor prevestiri. Spre exemplu, deși unele fapte petrecute după ce Agrippina a fost ucisă din ordinul lui Nero păreau să prevestească și sfârșitul apropiat al ucigașului, totuși acest lucru nu s-a întâmplat, căci zeii nu și-au dat silința să-l pedepsească.

„Deci multe evenimente par să fie cauzate de intervenția divină, deși în realitate zeii nu au luat deloc parte la ele. Se pare că Tacit le explică prin

derularea normală a istoriei, în care se înfruntă diverse forțe și mai ales voințele umane”¹¹.

Tot atât de schimbătoare este și poziția lui Tacit față de destin, față de raportul soartă-hazard. Această incertitudine este afirmată în următorul pasaj din *Anale*: „Totuși, eu când aud asemenea legende sau altele asemănătoare, stau în cumpănă, întrebându-mă dacă faptele muritorilor sunt hotărâte de destin și de necesitatea neschimbătoare sau de jocul hazardului”¹².

„**Fatum** joacă un anume rol în operele lui Tacit. Cu siguranță istoricul n-a confundat niciodată în mod absolut și constant acești trei factori: **fatum**, **fors** și **fortuna**. De multe ori el le situează pe același plan, fără să le delimiteze cu exactitate sferile lor de influență, fără să elucideze aportul lor particular, fără să stabilească care din cei trei factori joacă un rol determinant. În *Germania* el le acordă aceeași importanță și le atribuie în mod egal sprijinul acordat intereselor romane”¹³.

Uneori este încrezător în puterea soartei. Astfel, în momentul pregătirii domniei lui Vespasian soarta își spune și ea cuvântul: „Se hotărî ca Titus să țină Iudeea, iar Vespasian cheile Egiptului; păreau a fi de ajuns împotriva lui Vitellius o parte din trupele comandate de Mucianus și numele lui Vespasian și faptul că nimic nu este cu neputință soartei.”¹⁴

Sunt multe pasaje în care destinul, **fatum** și **fortuna** apar în legătură cu cariera politică a lui Vespasian. Tacit îl considera pe acesta ca protejat al destinului său încă din tinerețe, pe când se afla în Britannia.¹⁵ Destinul lui Vespasian s-a împlinit prin urcarea lui pe tron, fapt relatat de Tacit. Motivele care l-au determinat pe autor să creadă în destinul eroului său au fost destul de puternice, căci Vespasian a reușit să pună capăt războiului civil, apoi a dezvăluit una din tainele puterii imperiale, **arcana imperii**, fapt care se referă la desemnarea împăratului în afara Romei. Conform concepției taciteice Vespasian a ajuns împărat prin voia celor doi factori, **fatum** și **fortuna**, la care au contribuit și meritele sale, eroismul generalilor săi și credința legiunilor, acestea însă ca elemente secundare.

Semne cerești au prevestit sfârșitul lui Galba, dar el nu le-a luat în seamă „fie socotindu-le întâmplătoare, fie gândind că cele hotărâte de destin nu pot fi ocolite chiar dacă au fost prevestite.”¹⁶

În *Anale* Tacit afirmă că un destin mai puternic l-a scăpat cu un prilej oarecare pe Vespasian de a cădea victima lui Nero (*Ann.*, 16, 5).

Istoriograful vorbește deseori despre existența unei **fortuna populi Romani** și **fortuna imperii**, însă nu precizează care este forța motrice a acestei soarte, care ar putea fi determinată de acțiunile omenești: „Putem disocia fără îndoială, în unele scrieri ale lui Tacit, imaginea unei **fortuna** de esență superioară, destinul unui popor, **fortuna populi Romani** sau **fortuna imperii** (*Ist.*, 3, 46, 6 și 3, 41, 9) și cea a șansei individuale, rezultatul

factorilor pur umani și a hazardului propriu-zis”.¹⁷

Poporul roman se afla în primejdie la un moment dat, când dacii, profitând de faptul că legiunile din Moesia se aflau în nordul Izaliei, cuprinse în războiul civil, au făcut o incursiune în sudul Dunării. În același timp se anunța primejdie din partea germanilor de pe Rin. Această situație s-a rezolvat datorită norocului poporului roman: „au fost alături de noi, ca și altă dată, norocul poporului roman, care a dus acolo pe Mucianus, cu oștile lui din Orient, și împrejurarea că în acest răstimp noi am învins la Cremona”.¹⁸

Uneori zeii și **fatum** iau apărarea celor viteji. Relevant este pasajul în care Civilis le spune galilor că dorul de libertate este propriu oamenilor și necuvântătoarelor, dar bărbăția este specifică numai oamenilor; el folosește ca ultim argument cuvintele: „zeii sunt cu cei mai inimoși.”¹⁹

Mai puternică și mai frecventă este însă **ira deorum**, mânia zeilor. Ei sunt cei care l-au ajutat pe Seian să câștige încrederea lui Tiberiu, neșansa statului roman: „Pe Tiberiu l-a subjugat Seianus prin felurite meșteșuguri ... nu atât datorită priceperii sale, cât din pricina mâniei zeilor împotriva statului roman.”²⁰

Atunci când relatează nenorocirile omenești Tacit preconizează: „că niciodată nu s-a învederat prin nenorociri mai mari ale poporului roman, nici prin dovezi mai limpezi că zeii nu caută mântuirea, ci pierzania noastră”²¹.

Când soldații lui Germanicus ajung în aceleași locuri în care fusese și nenorocita armată a lui Varus, se gândesc cu amărăciune la soarta oamenilor.²² Tacit nu este sigur dacă traseul existenței umane este determinat de **fatum** sau **fors**.

Aceste îndoieli explică faptul că Tacit la un moment dat aprobă ideea că numai capriciile soartei sfârșesc prin a predomina: „Iar mie, cu cât mi se perindă prin minte mai multe întâmplări, și mai vechi, și mai noi, cu atât mi se arată mai limpede acele toane ale soartei care se joacă cu viața oamenilor, oricare le-ar fi îndeletnicirile”²³.

„Se pare că descoperim, în opiniile lui Tacit despre religie, o dilemă cu adevărat dramatică, a cărei amprentă este vizibilă asupra tuturor acestor afirmații în problema cauzalității. Faptele istorice invocate de autor, într-un sens sau altul, intervenția masivă a Providenței admise sau, dimpotrivă, contestată, poartă la fel ca și comentariile sau interpretările sale marginale, marca acestor oscilații cu accente câteodată dramatice.”²⁴

Este evidentă influența sacerdoției sale și a unor calități de senator asupra convingerilor proprii, care îl determină să menajeze religia romană tradițională. Adăugăm influența așa numitului **poeticus decor**, care îl face pe Tacit să alterneze pasajele favorabile zeilor cu cele în care neagă puterea lor, ambele de un mare efect retoric. Aceste oscilații sunt cauzate de incapacitatea sufletului zbuciumat al omului de litere de a opta categoric

pentru o soluție definitivă. Deși n-a fost adeptul unei sistematizări filozofice, Tacit a reușit totuși să se detașeze de multe ori de faptele evocate și să le interpreteze conform principiilor sale. „De altfel avea o **Weltanschauung**. Raporturile existau desigur între această **Weltanschauung** și ideile sale despre religie. Deci opiniile lui Tacit despre rolul causal al Providenței erau contradictorii, înăbușite de obscurități și numai câteodată brusc eliberate de iluminării trecătoare”²⁵.

Dacă factorii supranaturali au avut o pondere mai mare sau mai mică asupra cauzalității factorului istoric, a constituit o problemă mult discutată de cercetători. S-au exprimat diferite păreri: unii îl caracterizează pe Tacit ca fiind un spirit religios, alții ca fiind neconvins de intervenția divină. De asemenea s-a spus că Tacit ar fi evoluat în sentimentele sale religioase de la o operă la alta.

În studiul dedicat personalității lui Tacit, Eugen Cizek exprimă următoarea părere: „Admițând o evoluție a ideilor politice, n-am crezut că sentimentele religioase ale prozatorului, mult mai profunde, s-au putut transforma de la o operă la alta. Am susținut, în schimb, că în toate operele lui Tacit s-a manifestat o dilemă profundă, o pendulare tragică între încredere și neîncredere față de factorii supranaturali, care nu depinde de un oportunism politic de suprafață”²⁶.

Tacit reușește să se integreze total evenimentelor istorice pe care le relatează, trăind intens fiecare clipă a istoriei sale și resimțind mai ales forța potrivnică a zeilor și a destinului. Raționalismul istoricului este șovăitor și nu mai acționează atunci când predomină nenorocirile și teama. El își întoarce privirile către forțele divine pe care le simte potrivnice în momentele de grea încercare, de derută.

Regăsim în această îndoială a lui Tacit asupra existenței zeilor influența filozofiei carneadice, îndoială care se integrează concepției sale despre lume, psihologiei lui Tacit veșnic „încordată, organic chinuită, împărțită între marile întrebări și răspunsuri ale gândirii umane”²⁷.

Faptul că Tacit se îndoiește de importanța factorilor transcendențiali permite intervenția factorului uman, ca decisiv în desfășurarea evenimentelor istorice. Oamenii sunt deci făuritorii istoriei, ei desăvârșesc acțiunile și tot ei sunt răspunzători pentru ele. Ei făuresc **fortuna populi Romani** și propriul lor destin.

„De ei, de mișcările complexe ale psihologiei lor și mai ales de moralitatea acestor mișcări și a actelor care le succed, ca reflexe ale impulsurilor psihice, depinde constituirea istoriei și chiar a unei intrigi ce-și propune o frumoasă ficțiune pe marginea evoluției marilor evenimente politice”²⁸.

NOTE

- ¹ TAC., *Hist.*, 4, 78, 3-4: *Et cuncta pro hostibus erant, donec legio una et vicissima potentiore quam ceterae spatio conglobata sustinuit ruentes, mox impulit. Nec sine ope divina mutatis repente animis terga victores vertere.*
- ² TAC., *Hist.*, 2, 38, 5: *Eadem illos deum ira, eadem hominum rabies, eadem scelerum causae in discordiam egere.*
- ³ CIZEK, E., *Auteur de la causalité historique chez Tacite*, în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapesta, 1968, p. 182.
- ⁴ TAC., *Ann.*, 13, 41, 5: *Nam cuncta (extra tectis) hactenus sole illustrata fuere: quod moenibus cingebatur, repente ita atra nube coopertum fulguribusque discretum est, ut, quasi infensantibus deis, exitio tradi crederetur.*
- ⁵ TAC., *Hist.*, 2, 78, 1: *Hortari, responsa vatuum et siderum motus referre.*
- ⁶ TAC., *Hist.*, 2, 78, 7: *Quidquid est, Vespasiane, quod paras seu domum exstruere seu prolatare agros sive ampliari servitia, datur tibi magna sedes, ingentes termini, multum hominum.*
- ⁷ CIZEK, E., *Auteur de la causalité historique chez Tacite*, p. 182.
- ⁸ TAC., *Ann.*, 16, 33, 1: *aequitate deum ergo bona malaque documenta.*
- ⁹ TAC., *Hist.*, 1, 86, 6: *... naturalibus causis, in prodigium et omen imminentium cladum vertebatur.*
- ¹⁰ TAC., *Hist.*, 1, 86, 1: *Et plura alia, rudibus saeculis etiam in pace observata, quae nunc tantum in metu audiuntur.*
- ¹¹ CIZEK, E., *Op. cit.*, p. 183.
- ¹² TAC., *Ann.*, 6, 22, 1: *Sed mihi ... in incerto iudicium est, fatone res mortalium et necessitate immutabili an forte volvantur.*
- ¹³ CIZEK, E., *Op. cit.*, p. 183.
- ¹⁴ TAC., *Hist.*, 2, 86, 6: *Titum instare Iudaeae, Vespasianum obtinere claustra Aegypti placuit, et Vespasiani nomen ac nihil arduum fatis.*
- ¹⁵ TAC., *Agr.*, 13, 5-6: *quod initium venturae mox fortunae fuit, domitiae gentes, capti reges, et monstratus fatis Vespasianus.*
- ¹⁶ TAC., *Hist.*, 1, 18, 1: *contemptorem talium et fortuitorum; seu quae fato manent quamvis significata non vitantur.*
- ¹⁷ CIZEK, E., *Op. cit.*, p. 184.
- ¹⁸ TAC., *Hist.*, 3, 46, 4: *affuit ut saepe alias fortuna populi romani, quae Mucianum viresque orientis illuc tullit; et quod Cremonae interim transegimus.*
- ¹⁹ TAC., *Hist.*, 4, 17, 10: *deos fortioribus adesse.*
- ²⁰ TAC., *Ann.*, 4, 1, 3: *mox Tiberitum variis artibus devinxit adeo, ... non tam solertia (quippe isdem artibus victus est) quam deum ira in rem Romanam.*
- ²¹ TAC., *Hist.*, 1, 3, 3: *nec enim unquam atrocioribus populi Romani cladibus magisve iustis iudiciis approbatum est non esse curae deis securitatem nostram, esse ultionem.*
- ²² TAC., *Ann.*, 1, 61, 1: *sors hominum.*
- ²³ TAC., *Ann.*, 3, 18, 5: *Mihi, quanto plura recentium seu veterum revolve, tanto magis ludibria rerum mortalium cunctis in negotiis observantur.*
- ²⁴ CIZEK, E., *Op. cit.*, p. 185.
- ²⁵ CIZEK, E., *Op. cit.*, p. 186.
- ²⁶ CIZEK, E., *Tacit*, București, 1974, p. 186.
- ²⁷ CIZEK, E., *Op. cit.*, p. 189.
- ²⁸ CIZEK, E., *Op. cit.*, p. 189.

ABSTRACT

The paper explores the function of the supernatural factors in the causality of the historic act in Tacitus' works. He manifested a tragic oscillation between belief and disbelief in these supernatural factors, although people are those who participate in the historic act and build history and life in general.

FILOSOFIA SFÂNTULUI AUGUSTIN

Corneliu RIZEA

I. Sfântul Augustin și universul cunoașterii

Considerat gânditorul cel mai important al patristicii, Aurelius Augustinus (354-430) se caracterizează prin originalitatea tezelor sale, care îl califică chiar ca un mediator între vechile și noile modele ale teoretizării. În timp ce pe de o parte, recuperează varii puncte de plecare ale filosofiei grecești, pe de altă parte, încearcă să exploateze în această privință, de la aceasta, schemele pentru a construi o gândire autonomă, mereu în cadrul acelui complex de idei cunoscut ca Patristică occidentală. Filosofia Sfântului Augustin se prezintă ca o serie de experimente pentru a ajunge la Adevăr, mișcându-se ironic de la premise sceptice care păreau să o nege, sau, cel puțin, să o redimensioneze cât mai extins. Raportul Sfântului Augustin cu scepticismul grec ne interesează tocmai pentru că este motivat de un autentic spirit de cercetare, care influențează asupra dezvoltării ideilor sale fundamentale, cum consemnează operele sale cele mai semnificative (*De Ordine*, *De libero arbitrio*, *De civitate Dei*, *Confessiones*). Atitudinea sceptică este pentru Sfântul Augustin propedeutică în cercetarea filosofică, în sensul că teoreticianul pornește în argumentație de la un soi de *îndoială globală*. Cu toate acestea, din interiorul acestei *îndoieli eterne*, apar elemente de certitudine. Unul dintre acestea pare să fie antiteza dintre un lucru *fals* și cel *adevărat*, care generează *îndoiala* în perspectiva sceptică. Dacă certitudinea aparține în special „vocii” adevărului, se oferă deja la acest nivel un *lucru adevărat* care se opune *celui fals* și care, în același timp, definește, în această privință, din aceasta o formă și o structură. Este prezentă în orice caz o certitudine preoriginară, avându-și originea în *îndoiala* sceptică, și această certitudine se bazează pe un concept de *autoconștiință*.

Eu, în același moment în care mă îndoiesc de tot, îmi dau seama despre existență, de aceea pun la încercare conștiința, în măsura în care știu că exist, și aceasta nu poate să nu fie decât o formă simplificată de conștiință. Imediat după actele de existență (*esse*) și de cunoaștere (*nosse*), vine rândul voinței (*velle*), fiindcă eu, condiționat de *îndoiala sceptică*, *vreau* să exist și *vreau* să cunosc. Primul lucru al oricărei conștiințe este de aceea ceea ce rezultă, pentru Sfântul Augustin, format din trei factori sau certitudini fundamentale, a fi (*esse*), a cunoaște (*nosse*) și a voi (*velle*), care

se integrează în conceptul de adevăr ca și în ceea ce privește metaoperatorul activității cognitive.

Dar ce grad de autonomie, sau ce statut poate revendica adevărul însuși? Este clar; este vorba de un tip de adevăr extrametodic, care depășește într-un fel oarecare dimensiunea obiectuală. Adevăr care transformă în câștig concentrându-se în sine însuși și eliberându-se de intrigii mondene și lumești, proprii lumii exterioare. Aici este sfârșită prea evident influența, determinantă și deterministă a tradiției platonice, care pune între paranteze realitatea fizică, obiectivă, cauză pentru transcendența Adevărului, clasic înțeleasă ca *aletheia, non-ascundere*. La fel ca Platon și imitatorii săi de mai târziu, Plotin și Porfirius, Sfântul Augustin reține că Adevărul (care, am văzut, derivă pentru filosoful nostru de la o triplă matrice: *esse, nosse și velle*), găsește propria rațiune de a fi într-o perspectivă interior conotată.

Această concepție se poate sintetiza în expresia figurativă, clară: *in interiore homine habitat veritas* = în omul lăuntric locuiește adevărul (Augustinus, *De vera religione*, XXXIX, 72), adevărat și propriu punct de sprijin al filosofiei augustiniene.

În timp ce aceste trei certitudini fundamentale se presimt cu claritate, constituind ingredientele și/sau axiomele de bază ale adevărului spiritual, condiționând de el mișcarea și dialecticile interne, recunoașterea lumii obiective este problematică, înfășurată într-o aură de mister care se lasă să fie pătruns cu mintea numai ca o pată de leopard, și cu toate că acea cunoaștere care se capătă din aceasta este întotdeauna imperfectă și niciodată perfectibilă. Este vorba despre o doctrină în mod clar și coerent platonice, care trimite înapoi la „mitul cavernei”, expus în cartea VII a *Republicii*. Cu o subtilă artă de retor, Sfântul Augustin creează un *exemplum* foarte sugestiv, afirmând că omul vede lumea ca într-o oglindă a epocii sale, de confecție metalică și de aceea, deformatoare a realului. Este o imagine care găsește antecedentul său în speculația paolină, dar care la Sfântul Augustin dobândește o legătură cu Platon și cu platonicii, de care filosoful nostru ținea bine seama, îndreptând de la aceasta premisele către fundarea unei filosofii în sfera creștină, care se precizează în referința la credință, dar care este încărcată de o forță, de o energie dialectică care o transformă într-o *filosofie a voinței* autonomă și eteronomă în privința tradiției bisericești, care îi vine fără îndoială din stilurile gândirii antice virând totuși în direcția, mai mult decât medievală, modernă. Chiar și această reevaluare a voinței, ca și concept, explică interesul pentru o filosofie capabilă de a pune la curent universuri speculative, mai degrabă decât înrudite, atrase de mesajul Sfântului Augustin în măsura în care portavoce a unor contradicții chiar actuale, care, cu toate acestea, nu pot să nu provină, în ultimă analiză, din dialecticile și din metafizicile trecutului.

Un ecou al influenței pe care a avut-o Platon asupra Sfântului Augustin se referă la formele cunoașterii aplicabile lumii, focalizate asupra unor modele arhetip care se concentrează în mod inconștient în mintea fiecăruia, în așteptare de a se manifesta, de a se ivi la lumină. Este aceasta teoria ideilor, care se confruntă în *Menon*, dialog în care Platon povestește despre un sclav care reușește să descopere, în mod autonom și fără a avea noțiuni de matematică, teorema lui Pitagora. Există în orice caz o diferență substanțială: în timp ce pentru Platon aceste idei înnăscute se ivesc printr-un act de intuiție automatică (reminiscentă), pentru Sfântul Augustin, acestea se presimt în partea cea mai elevată a sufletului, prin iluminare directă din partea lui Dumnezeu, potrivit unei teorii deja avansată de Plotin și dezvoltată în cadrul patristic. Cercetările filosofice ale Sfântului Augustin expuse până aici arată un raport evident cu gândirea care l-a precedat. Există, cu toate acestea, o problemă luată în discuție de Sfântul Augustin, care se semnalează a fi fost interpretată cu originalitate: este vorba despre chestiunea timpului, pe care o vom vedea în paragraful următor, concentrată tocmai pe cercetarea diferitelor dimensiuni temporale.

II. Sfântul Augustin și chestiunea timpului

Importanța Sfântului Augustin ca teolog se referă în parte la soluția unei problematici tipic patristică, care implică teorii asupra timpului care pot apărea îndrăznețe pentru un gânditor al Evului Mediu. Sfântul Augustin se întreabă dacă Dumnezeu a creat lumea înăuntrul sau în afara timpului, și răspunsul său este că Dumnezeu nu putea crea lumea decât în același timp, aceasta ultima fiind o modalitate specifică a dimensiunii umane și pământeste, nu este o existență în același fel a altora și de aceea pare imposibil a atribui de la aceasta originea Divinității, oricât ar socoti. Aceste supoziții fiind văzute, Sfântul Augustin avansează pentru prima dată o concepție psihologică a temporalității. Timpul în sine este o întâmplare a psihicului, nu o realitate. Mai cu seamă, pentru că variile dimensiuni care formează timpul nu au durată, care este tipică, ceea ce înseamnă că nu trebuie să se facă socotelile cu timpul, mai precis Divinitatea. Trecutul este ceva care nu mai este, viitorul trebuie încă să fie verificat, și prezentul este prea ambiguu, transformându-se *a brevis* în trecut. Cu toate acestea timpul nu este o fantezie lipsită de sens, dimpotrivă, este foarte important în ceea ce privește ritmurile psihologice care reglementează viața infraumană. În timp, ca și în privința extinderii sufletului, se disting trei faze. În primul rând, există trecutul, caracterizat de facultatea spirituală a memoriei, în al doilea rând, există viitorul, caracterizat de facultatea spirituală a așteptării, în al treilea rând, există prezentul, caracterizat de facultatea spirituală a viziunii imediate.

Funcția timpului este aceea de a fi un măsurător al fenomenelor mentale, cum spațiul este un măsurător al volumelor geometrice. Această reînnoită atenție pentru viața spirituală interioară este foarte importantă, tocmai în vederea dezvoltărilor pe care le va avea teoria timpului ca extensiune, sau organ de măsură, al faptului psihologic. Întotdeauna legată de tematica teologică, chiar dacă nu privește în mod insuficient la cercetarea diverșilor lui semnificați ai timpului, este polemica contra maniheismului, despre care se va vorbi în paragraful următor.

III. Timpul și eternitatea la Sfântul Augustin

Una dintre operele cele mai citite ale Sfântului Augustin, în orice timp, este intitulată *Confesiuni*. În aceasta, autorul, episcop de Hippona, de acum încolo bătrân, dar angajat cu toată energia sa în apărarea credinței, străbate din nou fazele vieții sale, mărturisind astfel un lung drum al cercetării adevărului. În această operă, experiența personală se contopește în orice pagină cu mărturisirea credinței și cu expunerea doctrinelor filosofice și teologice.

În cartea a XI-a, Sfântul Augustin, întrerupând povestirea vieții sale, abordează problema timpului, scriind câteva pagini dintre cele mai celebre în literatura filosofică antică.

Sfântul Augustin este hotărât să pună în discuție această problemă de reflecție filosofică asupra conceptului de creație și deci asupra originii universului în situația în care ne este cunoscută nouă prin intermediul experienței. A existat chiar și un moment inițial al creației. A existat chiar și un moment precedent? Exista deja timpul înainte de crearea lumii?

„Când” a creat Dumnezeu lumea?

Aceste întrebări au implicații teologice notabile, pentru că răspunsul lor poate lămuri omul asupra naturii lui Dumnezeu. Dacă înțelegem timpul coetern cu Dumnezeu, devenirea este pusă în aceeași natură a absolutului, deoarece caracterul propriu al timpului este mișcarea, curgerea fără întrerupere. Dumnezeu, existența absolută, deplinătatea existenței poate fi astfel concepută?

Sfântul Augustin o exclude, deoarece concepe devenirea în maniera lui Platon, ca semn al unei lipse a existenței, al unei labilități ontologice. Adevărul pe care-l găsim în Dumnezeu nu are timp: nu au timp adevărurile matematice, nu au timp adevărurile morale, nu are timp binele în deplinătatea și perfecțiunea sa. Ceea ce este bine astăzi nu poate să nu fie mâine. Cum ne-a învățat Platon, deplinătatea existenței și mișcarea se exclud pe rând.

Trebuie de aceea să-l concepem pe Dumnezeu ca etern, existența sa fiind străină în întregime timpului. Trebuie să concepem timpul ca pe o

creație a lui Dumnezeu, la fel cu a oricărui lucru în univers. Trebuie să o considerăm absurdă întrebarea: „Când a creat Dumnezeu lumea?” pentru că nu putea încă să existe un „când” în momentul creării lumii, pentru că nu exista încă timpul. Pe de altă parte, omul caută prin orice lucru o origine, pentru că totul se transformă. Dar timpul este semnul devenirii. Cum poate timpul să nu aibă la rândul său o origine?

Numai Dumnezeu poate fi gândit fără origine, pentru că are originea sa în sine însuși. Este absolut.

Cu toate acestea, ce este timpul? În mod intuitiv știm foarte bine ce este, pentru că facem experiența scurgerii sale. Dacă totuși încercăm să-l definim pentru a-l înțelege cu rațiunea, atunci ne găsim în dificultate.

Nu putem înțelege ușor trecutul decât cu memoria; nu putem înțelege viitorul decât cu așteptarea. Dar ce sunt trecut și viitor dacă primul nu mai există și al doilea nu există încă? Existența lor în ce altceva constă?

În ce privește prezentul, acesta este insesizabil din alte motive. De-abia trăit, acesta trece. Devine trecut, în timp ce o parte a viitorului devine prezent. Ce este deci prezentul, dacă trece? Existența sa constă poate în trecut? Și cine este subiectul acestui trecut? Oricât de mică ar fi porțiunea de timp pe care o luăm în considerare, aceasta constă întotdeauna din trecut, prezent și viitor. Dacă noi considerăm o oră, aceasta nu este toată la un loc, ci în fiecare dintre clipele sale alte clipe au trecut deja și altele vor veni. Dacă noi considerăm clipa, chiar și aceasta durează. Într-o secundă putem distinge părți încă și mai mici, și acestea vor fi prezente una câte una, nu toate laolaltă. Prezentul nu este un timp minim care există, care este imobil în existența sa. Ce este atunci timpul?

„Dacă nimeni nu încearcă să afle asta de la mine, știu; dacă însă eu aș vrea să explic noțiunea cuiva care mă întreabă, nu știu. Cu toate acestea, afirm cu încredere că știu fiindcă dacă timpul nu s-ar scurge, nu ar exista timp trecut, iar dacă n-ar mai fi să vină nimic, n-ar mai exista timp viitor, care, dacă n-ar exista nici el, n-ar mai exista timp prezent.” (Augustinus, *Confesiuni*, XI, 14).¹

Acesta se sustrage în întregime unei înțelegeri raționale. Nu-l vom înțelege în esența sa. Putem ști ceva numai despre dimensiunea timpului, pentru că aceasta este în noi, în conștiința noastră. Sufletul omului într-adevăr păstrează în sine amintirea trecutului și anticipează viitorul cu așteptarea; sufletul trăiește prezentul prelungindu-l într-o curgere în care se contopesc laolaltă trecutul imediat, prezentul și viitorul imediat. Este ca și cum sufletul s-ar extinde, s-ar dilata în cele trei dimensiuni ale timpului, ținându-le laolaltă.

Dimensiunea timpului este deci extensiunea sufletului. Dar ce ar fi timpul, rațiunea omului nu ajunge să o știe.

NOTĂ

- ¹ Sfântul Augustin, *Confesiuni*, Traducere din latină, studiu introductiv și note de Gh.I. Șerban, Editura Humanitas, București, 1998, p. 405.

BIBLIOGRAFIE

- Anne-Marie La Bonnardière, *Recherches de chronologie augustinienne*, Paris, Études Augustiniennes, 1965.
- André Mandouze, *Saint Augustin. L'aventure de la raison et de la grâce*, Paris, Études Augustiniennes, 1968.
- Othmar Perler, *Les voyages de saint Augustin*, Paris, Études Augustiniennes, 1969.
- Frits G.-L. van der Meer, *Sant'Agostino pastore d'anime* [1957], Roma, Edizioni Paoline, 1971.
- Kurt Flasch, *Agostino d'Ippona. Introduzione all'opera filosofica* [1980], trad. di Claudio Tugnoli, Bologna, Il Mulino, 1983.
- Battista Mondin, *Il pensiero di Agostino. Filosofia, teologia, cultura*, Roma, Città Nuova, 1988.
- Henry Chadwick, *Agostino* [1986], trad. di Gaspare Bona, Torino, Einaudi, 1989.
- Étienne Gilson, *Introduzione allo studio di S. Agostino* [1969], trad. di Vincenzo Venanzi Ventisette, Genova, Marietti, 1989.
- Marco Vannini, *Invito al pensiero di Sant'Agostino*, Milano, Mursia, 1989.
- Henri-Irénée Marrou, *Agostino e l'agostinismo* [1983], trad. di P. Crespi, Edizione italiana a cura di Antonio Zani, Brescia, Queriniana, 1990.
- Gerard O'Daly, *La filosofia della mente in Agostino* [1987], a cura di Maria Grazia Mara, Palermo, Augustinus, 1990.
- Remo Bodei, *Ordo amoris. Conflitti terreni e felicità celeste*, Bologna, Il Mulino, 1991.
- Henri-Irénée Marrou, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, trad. de Dragan Stoianovici și Lucia Wald, București, Humanitas, 1997.

RIASSUNTO

Il presente articolo, che continua ed allarga uno studio anteriore sulla filosofia agostiniana, ci presenta un'opera famosa non soltanto per l'approfondita analisi psicologica, che Sant'Agostino fa di ogni atto della sua vita, ma anche per quelle indagini di carattere filosofico, come quando egli ricerca Dio nella propria mente e di qui è costretto a indagare sulla memoria; o, esponendo le verità di fede, si trova a dovere illuminare il significato della creazione nel tempo, onde è portato a studiare il concetto di tempo. Agostino si pone e risolve il problema sul concetto del tempo che si

misura soltanto nello spirito nostro. Concludendo il travaglio morale della romanità, lo raccordava col verbo e sapeva edificare la più vasta costruzione religiosa e morale che l'umanità abbia mai contemplata.

POLITICA ȘI RETORICA ÎN *IULIU CEZAR* DE WILLIAM SHAKESPEARE

Marta Lucia RIZEA

Sursa de inspirație pentru această piesă este traducerea în engleză a vieților lui Brutus, Cezar și Antoniu din *Viețile paralele* de Plutarh, tradusă în engleză de Thomas North, care la rândul său a folosit tălmăcirea franceză a lui Jacques Amyot (*Vies des hommes illustres*, 1559-1565), intitulându-și versiunea *The Lives of the Noble Grecians and Romanes* (*Viețile grecilor și romanilor de seamă*, 1579).

Dramaturgul își continuă „investigația” asupra universului uman și ridică problema modului cum oamenii se lasă în voia iluziei și cum își construiesc o lume care nu corespunde realității, ci o „oglinză”, o imagine a cum ar vrea ei să fie și aceștia ajung inevitabil la dezastru.

Tema „lumea ca teatru” este și ea prezentă alături de politică și retorică în această tragedie, și anume în ideea importanței actorului în a da viață Regelui actor și exprimă nesiguranța situației conducătorului, înstrăinarea fatală între individ și coroană. Casca descrie scena în care Marc Antoniu îi oferă lui Cezar o coroană în fața mulțimii adunate, oamenii de rând:

„... zdrențăroșii îl aplaudau sau fluierau, după cum erau mulțumiți de el sau nu; așa ca la teatru cu actorii”¹.

Shakespeare inversează ordinea și iluzia este forța care construiește realitatea. Autorul formulează probleme a căror rezolvare o lasă, în bună măsură, la latitudinea beneficiarilor.

Întors victorios la Roma, Iuliu Cezar stârnește nemulțumirea unui grup de nobili care se tem de popularitatea sa crescândă. Acești nobili, în frunte cu Cassius, pun la cale asasinarea lui Cezar.

La intrarea sa triumfală în Roma, lui Cezar i se oferă de trei ori coroana imperială și de trei ori o respinge. Cezar este prevenit de un ghicitor să se ferească de „Idele lui Marte”. Pentru aducerea la îndeplinire a planului lor, nobilii au nevoie de sprijinul lui Brutus, cumnatul lui Cassius și colaboratorul favorit al lui Cezar. Prin înșelăciune – trimițându-i scrisori măsluite care demască ambiția lui Cezar – conspiratorii îl atrag în complot și pe Brutus. În dimineața idelor lui Marte, Calpurnia, soția lui Cezar, îl roagă să nu se ducă la Capitoliu. Preoții și augurii confirmă temerile Calpurniei. Însă unul dintre conspiratori, flatând vanitatea lui Cezar, îl convinge să meargă. Portia, soția lui Brutus, trimite un mesager să vadă ce se întâmplă la Capitoliu.

Atât ghicitorul, cât și filosoful sofist Artemidorus, încearcă din nou să-l prevină pe Cezar, însă fără succes. La Capitoliu, conspiratorii Brutus, Cassius, Ligarius, Decius, Metelus și alții îl asasinează pe Cezar. Marc Antoniu, prietenul lui Cezar, plânge moartea acestuia și dă glas indignării sale. Cetățenii cer cu tărie să li se explice de ce a fost ucis Cezar. Brutus câștigă aprobarea cetățenilor printr-un discurs care constituie un strălucit model de artă oratorică. Brutus comite o greșală: îi îngăduie lui Marc Antoniu să vorbească la înmormântarea lui Cezar. Îi pune însă condiția să nu rostească nici un cuvânt împotriva conspiratorilor. Discursul lui Marc Antoniu, un alt model de oratorie subtilă și, totodată, înflăcărată, stârnește revolta cetățenilor împotriva asasinării lui Cezar. Iată un fragment: „Eu nu am venit, dragi prieteni, cu pretenția de a vă cuceri inima. Nu sunt un bun orator ca Brutus; eu sunt cel pe care îl cunoașteți toți, un tip simplu și natural care-l adora pe prietenul său: și o știu foarte bine aceia care mi-au dat consimțământul lor să vorbesc în mod public, de el. Eu nu am nici perspicacitatea, nici cuvântul, nici talentul, nici gestul, nici modul de a vorbi care scaldă inima celui care ascultă; eu vorbesc cum îmi vine, și spun lucruri pe care voi înșivă le știți...”

Antoniu, împreună cu Octavius, moștenitorul lui Cezar, și cu Lepidus, plănuiesc să ucidă pe conspiratorii rămași la Roma și să pornească cu trupe împotriva lui Brutus și a sprijinitorilor săi, care și-au stabilit tabăra la Sardia. Portia, soția lui Brutus, se sinucide. După o ceartă între Brutus și Cassius, acesta din urmă acceptă planul lui Brutus de a-l ataca pe inamic la Philippi. Singur în cortul său, lui Brutus îi apare duhul lui Cezar, care-l vestește că se vor întâlni din nou la Philippi.

Antoniu cu trupele sale câștigă bătălia de la Philippi. În cursul luptelor lui Brutus îi apare încă o dată duhul lui Cezar. Socotind că totul e pierdut și nevoind să cadă viu în mâna dușmanului, Brutus se aruncă în spada sa. Antoniu aduce laude lui Brutus, ca fiind singurul dintre conspiratori, ale cărui acțiuni au fost generate de invidie.

Toate piesele istorice ale lui Shakespeare și multe din tragediile sale au a face cu probleme politice, deși criticii săi au refuzat să ia politica în serios. S-a spus că în *Iuliu Cezar* Shakespeare a reprezentat regimul elizabethan: un guvern puternic care promite cea mai bună șansă de a face ordine în politică, într-o perioadă tulbură, și că l-a văzut pe Cezar ca pe o figură regală, echivalentul roman al reginei Elizabeth. Pentru că majoritatea englezilor gândeau că ar fi fost o slăbiciune asasinarea reginei, uciderea lui Cezar este, de asemenea, o dovadă de slăbiciune, de aceea toate întrebările de ordin politic și moral ale piesei se supun soluțiilor drepte. Brutus și Cassius n-ar fi trebuit să înfăptuiască omorul; Roma avea nevoie de Cezar așa cum Anglia avea nevoie de Elizabeth.

Două obiecții devin evidente. Prima, paralela Cezar – Elizabeth, Roma – Anglia nu este chiar atât de clar prezentată, după cum a fost sugerată. Cezar și Elizabeth susțineau valori politice complet diferite și astfel, în ciuda unor similitudini superficiale, pozițiile lor politice nu sunt aceleași. A doua, este imposibil ca cineva atât de original, cum a fost Shakespeare, să nu fi avut propriile sale idei politice și să fi adoptat politica Tudorilor.

În această piesă, întâlnim o gamă retorică completă, de la discursuri și alte *speech*-uri, care sunt gândite să conducă la scuze mormăite și referiri la ce au spus alții. Astfel, schimbând modul de exprimare, Shakespeare atrage atenția asupra faptului că retorica era un factor important al vieții în Roma antică, o disciplină mentală pe care a țesut-o în contextul pieselor sale despre Roma. Oratorii înzestrați pot folosi cuvintele pentru a schimba cursul evenimentelor. Cel mai bun exemplu este discursul lui Marc Antoniu, la înmormântarea lui Cezar. El trebuie să respecte opreliștea impusă de Brutus de a nu vorbi împotriva ucigașilor, dar treptat, laudându-l pe Cezar și cinstindu-l pe Brutus, reușește să câștige asistența de partea sa. Iată un alt fragment:

*„Romani, prieteni, dați-mi ascultare,
Vin să-l îngrop pe Cezar, nu să-l laud.
Ce facem rău trăiește după noi
Iar binele ades cu noi se-ngroapă.
Așa-i cu Cezar, Brutus cel cinstit
V-a spus de Cezar că râvnea mărire.
De este așa, i-a fost păcatul greu
Și greu plătit-a Cezar pentru el.
Cu voie de la Brutus și ceilalți –
Căci Brutus este, da, un om cinstit
Și toți la fel sunt oameni pre-cinstiți
Vin să vorbesc la-ngropăciunea lui.”*

Dar Shakespeare nu era atât de naiv, încât să-și închipuie că cel mai bun argument, ori cel mai bun discurs poate avea câștig de cauză într-o criză politică.

Această piesă demonstrează că deciziile cruciale sunt consecința faptului că cineva încearcă să-și impună voința asupra altora. Shakespeare încearcă să arate că cel ce-i poate domina pe ceilalți prin forța personalității, în locul forței argumentului, trebuie să se ridice la vârf. Secretul lui este că are mereu dreptate „totdeauna voi fi Cezar”. Dictatorul roman a intuit corect când îi mărturisea lui Antoniu teama pe care i-o trezea Cassius, aceea că se va pune în fruntea conjurației și-l va ucide:

*„Dar dacă frica nu mi-ar fi străină,
De nimeni altul ca de uscățivul*

*De Cassius, nu m-aș feri în cale.
Citește mult, prea mult observă-i ochiu-i,
Pătrunde-adânc în fapta omenească,
De jocul îndrăgît de tine, nici o plăcere n-are, muzică n-ascultă,
Surâde rar și parcă-ar vrea să spună
Că-și bate joc de el și de pornirea
Ce a putut să-l facă a surâde.
Bărbații de soiul ăsta n-au odihnă,
Cât timp îl văd pe altul că-i întrece.
Primejdia firii lor de asta ține.”*

Caracterul lui Cassius, felul lui ascuns, meditativ, concentrat și șagace, ascetic, invidios, nu este înfățișat dezvoltându-se din alcătuirea lui corporală, care este a unui om uscățiv, sfrijit, rău nutrit și ros de tristețe. Altui fel de oameni, pătrunzătorul Cezar îi preferă pe indivizii bine hrăniți, placizi sau joviali, cu care legăturile sociale i se par mai sigure.

Încă de la începutul piesei, a fost prezentată ideea că istoria se repetă. Brutus s-a simțit obligat să reziste ambițiilor lui Cezar, pentru că străbunii săi l-au gonit pe străzile Romei pe Tarquiniu, când acesta a fost numit rege. În actul V, Shakespeare reactivează această idee, sugerând că aceia care cred că-și pot controla destinul, și care cred că pot controla destinul națiunilor sunt în strânsoarea unor forțe imprevizibile, forțe ce duc la moartea lui Cezar și a lui Cassius, chiar în ziua aniversării sale, și de aceeași sabie care l-a ucis pe Cezar. În ciuda eforturilor politice ale personajelor, pare să existe o forță mai puternică care să aranjeze lucrurile, impunând o anumită simetrie care, în efect, își râde de eforturile muritorilor de a conduce lumea singuri.

Iuliu Cezar, ca și alți Cezari, ca și numeroși tirani orientali, s-a văzut îmbătat el însuși de strălucirea cu care trebuia să-i impresioneze pe alții. Această strălucire, investită cu funcțiunea armei de apărare și destinată să acționeze asupra altuia, se cere uneori a fi încercată în efectele sale chiar de către cel care o emite. Strălucirea începe să se placă pe sine și să uite că n-a fost creată pentru ea însăși. Acest antagonism interior, ai cărui termeni nu se vor concilia niciodată, este foarte bine ilustrat și de alte personaje, cum ar fi: Hamlet, Faust, Don Quijote, Don Juan, figurile umane cele mai insondabile.

Ceea ce face ca retorica în *Iuliu Cezar* să fie deosebită de cea a pieselor sale de dinainte, este faptul că discursurile de aici îi fac pe ascultătorii de pe scenă să-și abandoneze scopul, să-și schimbe modul de a gândi. Oratorul înoată împotriva curentului, nu cu el, stăpânește dispoziția auditoriului și schimbă cursul evenimentelor: Cassius îi vorbește unui Brutus neconvins de vinovăția lui Cezar, Portia încearcă să-l convingă și ea pe Brutus să facă ceea ce nu avea de gând. Toate aceste discursuri conduc

spre cel al lui Antoniu „Prietenii romani, iubiiții mei”, unde, din nou retorica reșește să schimbe întru totul dispoziția ascultătorilor și îi determină la acțiuni la care nici nu gândiseră.

Discursul, pe care Brutus l-a ținut în Forum, dovedește că el era un orator foarte bun, când conspiratorii s-au adunat la el acasă, Brutus vorbește bine, de aceea ni se pare surprizător ca un vorbitor cu experiența sa să fie atât de neajutorat în fața Portiei că el opune fluxului ei verbal doar fraze scurte, care nu au nimic a face cu arta retoricii. Probabil că, deși unele dintre replicile date Portiei sunt rostite, ca și cum ar fi fost cu mintea altundeva, explicația cea mai bună ar fi că Brutus este copleșit de vehemența ei. Pentru puțin timp, vorbitorul abil a rămas fără cuvinte. Brutus nu știe ce să spună și când se află față în față cu stafia lui Cezar. El trebuie să-și strângă tot curajul pentru a-i răspunde: „Ne vom vedea la Philippi atunci”. De fapt șocul îl face pe Brutus confuz, fapt pe care îl recunoaște imediat: „Am mai căpătat curaj, acum că ai dispărut”.

În multe scene din *Iuliu Cezar*, Shakespeare lasă voința să triumfe asupra rațiunii. Deși el alege să-l prezinte pe marele roman în declin și în ciuda virtuților care par să-l fi părăsit, Cezar crede despre el că este un om cu voință puternică:

„Și spune-le că nu vin astăzi.

Nu pentru că nu pot; și nici pentru că nu îndrăznesc.

Nu vreau să vin astăzi. Spune-le așa, Decius,

Cauza este voința mea: nu vreau să vin.”

Piesa ne arată că puterea voinței unui om poate să slăbească, asemeni altor abilități mentale și fizice, dar nu și viziunea lui Cezar despre el însuși, de om cu principii de nezdruncinat, chiar dacă este grotesc de falsă pentru omul care devenise, ne demonstrează ceea ce credea el că era, când a ajuns în vârf: „Cel mai nobil om / care a trăit vreodată de-a lungul timpului”. Shakespeare subliniază ascendența pe care Brutus o căpătase asupra celorlalți conspiratori. În actul II, Cassius face o serie de propuneri și Brutus, de fiecare dată vine cu o contrapropunere – și toți cei care cunosc piesa știu că acestea sunt, de fapt erori de judecată. Dacă Cicero ar fi fost atras de conspirație, așa cum dorea Cassius, Cicero – cel mai mare orator al generației sale – ar fi putut să prezinte uciderea lui Cezar într-un mod mult mai convingător decât o făcuse Brutus, și Antoniu nu ar mai fi îndrăznit să schimbe cursul gândirii populare. Dacă Antoniu ar fi fost ucis o dată cu Cezar sau dacă nu i s-ar fi permis să vorbească la funeraliile lui Cezar, cursul istoriei ar fi putut fi altul. Shakespeare atrage atenția că nu judecata este cea care-l conduce pe Brutus când îl combate pe Cassius, în ciuda raționamentului mai bun al acestuia, de a se îndrepta către Philippi. Dar Brutus, care tocmai câștigase în confruntarea voințelor, insistă că el știe mai bine. În

final, Cassius cedează:

„Atunci, conform voinței tale, să continuăm”.

Aceasta nu este singura scenă din *Iuliu Cezar*, în care voința triumfă asupra rațiunii.

Shakespeare sugerează că un conducător, fie că e vorba de Cezar sau de Brutus, poate înțelege greșit oamenii, argumentele și chiar propria-i situație și totuși îi poate domina pe alții, care văd mai limpede doar prin forța voinței. Acest șocant adevăr politic în *Iuliu Cezar* decurge din filosofia istoriei și conduce la sugestia că următorul conducător are acel dar unic care contează.

Citind *Iuliu Cezar* ca pe o piesă politică, în care autorul opune puterii spiritului retorică, cele două forțe politice care contează cu adevărat, ne-am putea întreba care este părerea lui Shakespeare despre lucrurile bune sau rele ale politicii romane. S-a spus că Shakespeare „dovedește cu prisosință că regula unei singure minți conducătoare este singura soluție” pentru problemele Romei.² Dar lucrurile nu stau chiar așa. Sistemul politic pare să funcționeze în timpul lui Cezar, dar funcționa el cu adevărat? Senatul era tratat de către el cu dispreț, el însuși era manipulat, iar portretul, pe care i-l face Shakespeare, îl înfățișează ca pe un amalgam de prejudecăți rigide și o fire șovăitoare. În efect, Cezar a distrus instituțiile politice ale Romei. Antoniu, un consul, i-a oferit superiorului său politic, o coroană, dar lui i-a lipsit voința de a o accepta; tribunii „Marullus și Flavius sunt reduși la tăcere”. Statul roman, în vremea lui Cezar, era un stat fascist, care și-a început mandatul cu uciderea lui Pompei, în care opozanții sunt reduși la tăcere sau exilați, unde guvernarea poporului este ultima sursă de putere.³

Shakespeare a prezentat tabloul istoric astfel încât să sugereze că sistemul politic se prăbușise încă înainte de moartea lui Cezar, ceea ce face mult mai plauzibilă conspirația lui Brutus și Cassius, și, probabil, o justifică. Atitudinea lui Shakespeare este cinică în toate problemele care-i privesc pe politicieni. El arată clar că Cezar nu rezolvase problemele Romei și, accentuând slăbiciunea acestuia, că un astfel de conducător nu putea conduce decât la eșec. El intervine schimbând adevărul istoric pentru a sugera că Brutus, principalul oponent al lui Cezar, nu avea instinctul politic de lider, fapt sugerat de căderea lui Brutus în capcana întinsă de Cassius. Cei doi lideri sunt amândoi păcăliți de alte persoane, suferă amândoi de cultul propriei personalități și vorbesc amândoi despre ei într-un stil pompos, la persoana a III-a. După ce Brutus îl trădează pe Cezar, simțul onoarei și al adevărului devine din ce în ce mai plauzibil, așa cum ne ajută Antoniu să înțelegem: „pentru că Brutus este un om de onoare”. Shakespeare a inventat modul special în care Cezar și Brutus vorbeau despre ei înșiși, amintindu-se astfel că acești politicieni investiți cu funcții conducătoare pierduseră în mod

periculos contactul cu realitatea.

Politica este la fel de bună cum sunt și politicienii. S-ar părea că Shakespeare și-a propus să demonstreze că oamenii presupuși a fi cei mai de seamă în vremea lui Cezar, în ciuda tuturor discuțiilor despre principiile lor înalte, au fost în mod eronat supraestimați – o reevaluare cinică ce-i afectează nu doar pe Cassius și pe Brutus, dar și personajele secundare ale piesei. Cicero, care s-a opus cu mult curaj ambiției lui Cezar, devine în piesă un privitor inutil. După ce lui Cezar i s-a oferit coroana, Cicero nu a avut nimic de spus decât să debiteze ineptii în limba greacă. Aceia care-l puteau înțelege, zâmbeau unii la alții. Este cel mai puțin ciudat că într-o piesă plină de discursuri fulminante, Cicero nu are nimic de spus.

Cinismul lui Shakespeare față de figurile eroice ale antichității i-a uimit cu siguranță pe contemporanii săi. Rescrierea istoriei nu este evidentă doar în unele portrete individuale, ci și în multe alte întâmplări – de exemplu în pasajul de la începutul actului IV, scena I, unde Antoniu, Octavius și Lepidus negociază viețile unui frate și unui nepot. Cerând o moarte în locul alteia, ei îi ucideau pe cei care nu puteau lipsi, cruțându-i pe alții, așa cum alții nu-i ucisese pe ei. La suprafață, totul pare a fi în regulă, dar primim semnale că aceasta nu este o discuție rațională, ci este o confruntare a voințelor. Antoniu ni se dezvăluie și el lipsit de scrupule. El încearcă să-l convingă pe Octavius că Lepidus este un om lipsit de merite, iar Octavius pretinde că nu-l crede. În aparență discuția este despre caracterul lui Lepidus, dar adevăratul motiv al confruntării este altul: care dintre cei doi va căpăta un ascendent asupra celuilalt. Antoniu se plasează singur în poziția celui mai slab, vorbindu-i de sus lui Octavius: „Octavius, eu am trăit mai mult decât tine”, pentru a descoperi că tânărul întoarce avantajul în favoarea sa, lăsându-l să facă așa cum vroia:

„Îți pot satisface voia;

Dar el este un soldat încercat și valoros”

Apoi Antoniu face greșeala de a cere sprijinul lui Octavius. Încercând să se justifice când acesta deja consimțise, Antoniu se dovedește a fi cel mai slab – asemenea mici avantaje conduc la victorii mari, cum ar fi refuzul lui Octavius de a executa ordinele lui Antoniu la Philippi.

Iuliu Cezar este o piesă plină de implicații politice. Chiar în conversațiile private sau domestice, participanții luptă să dețină avantajul și Shakespeare se așteaptă ca noi să cunoaștem destulă istorie antică pentru a înțelege în ce măsură conflictele private pot afecta scena politică.

O altă problemă ce trebuie discutată este importanța acordată în piesă, zilei de naștere a lui Cassius. Shakespeare insistă asupra faptului că moartea lui Cassius s-a produs chiar de ziua lui. Cassius comentează astfel:

„Această zi în care am respirat pentru prima dată: timpul s-a întors,

*Și unde am început acolo voi sfârși
Viața mea și-a trasat cercul;*

Probabil lui Shakespeare i s-a părut potrivit să aducă în discuție problema vieții aemănătoare unui cerc, pentru că întreg actul V pare să spună același lucru despre istorie, ca și despre evenimentele din piesă, și anume că totul se repetă. Deși actul al V-lea pare să-l răsplătească pe fiecare după cum merită, dincolo de suprafață el reia fundalul primelor patru acte și sugerează că istoria se repetă. Cassius îi cere lui Pindar să-l ucidă chiar cu sabia cu care îl uciseseră pe Cezar:

*„Cu această bună sabie
Care i-a străpuns inima lui Cezar, căutându-i adâncul”*

Cassius își acoperă fața înainte de a fi omorât și cu siguranță Brutus face la fel, receptând întocmai gestul lui Cezar, așa cum îl descrie Antoniu:

*„Apoi i-a răbufnit inima lui cea mare
Și ascunzându-și fața în mantie*

*Chiar la picioarele statuiei lui Pompei
Care imediat a fost însângerată, a căzut marele Cezar.”*

Istoria se repetă, pentru că Cezar fusese răspunzător pentru moartea lui Pompei și moare chiar la picioarele statuii acestuia, apoi Brutus și Cassius îl ucid pe Cezar, apoi se sinucid cu aceeași sabie și mor urmând aceleași gesturi ca și Cezar. Ideea că istoria se repetă a fost prezentată încă de la începutul piesei. Brutus s-a simțit dator să reziste ambițiilor lui Cezar pentru că „străbunii săi l-au gonit pe străzile Romei pe Tarquiniu când acesta a fost numit rege”. Actul al V-lea reia cu mai multă forță această idee sugerând că cei ce cred că-și pot controla propriul destin și al unor popoare se află în strânsoarea unor forțe care duc la moartea lui Cezar în fața statuii lui Pompei și la moartea lui Cassius chiar în ziua aniversării sale și chiar de sabia care-l răpusese pe Cezar ș.a.m.d.. În ciuda intensei activități politice a oamenilor, o forță superioară pare să aranjeze totul, impunând o frumoasă simetrie care, în efect, își bate joc de efortul uman de a conduce lumea. Confuziile și înțelegerea greșită a luptelor oglindesc evenimentele politice ale primelor patru acte și scot la iveală, fără putință de tăgadă, faptul că figurile conducătoare nu se cunoșteau suficient, precum și împrejurările în care ei își exercitau talentul politic. Comentariul lui Shakespeare asupra marilor evenimente ale piesei îl auzim în replica lui Titiniu când găsește cadavrul lui Cassius:

„Vai! Ai răstălmăcit totul!”

Acest vers se potrivește tuturor actelor piesei, foarte exact lui Cassius și este la fel de relevant în cazul lui Cezar, Brutus și Antoniu, politicienii din piesă, aflați în funcții de conducere.

În *Iuliu Cezar*, Shakespeare ne arată că politica și setea de putere trec

pe primul loc înaintea dragostei de frate sau prietenie. El se oprește asupra unei lumi în care trădarea schimbă cursul istoriei. Cezar este răpus de unul dintre cei mai buni prieteni ai săi doar pentru că este bănuțit că ar fi devorat de dorința de mărire. Shakespeare ne demonstrează că politica este tot atât de bună pe cât de buni sunt și politicienii. Pe rând personajele principale ale piesei, megalomane la început, sunt reduse la valori omenești, ei grecesc și erorile lor schimbă cursul evenimentelor. Puterea argumentului este pusă să se confrunte cu puterea voinței și de cele mai multe ori voința unui individ înfrânge rațiunea. Altă idee, urmărită de Shakespeare, este aceea că istoria se repetă, că cei care au ridicat arma ca să ucidă vor sfârși vărsându-și propriul sânge și că oamenii nu învață din greșelile lor și ale altora, ci se lasă mereu atrași în același tip de erori.

Lumea lui Shakespeare este populată cu oameni buni și răi, oameni care își pot recunoaște greșelile și le pot îndrepta, și oameni care persistă în aceleași păcate. În piesele lui găsim indicii clare care ne permit să reconstituim imaginea lumii din acea perioadă, sau doar aluzii care deschid un teren larg supozițiilor și interpretărilor.

NOTE

¹ *Iuliu Cezar*. Traducere de Tudor Vianu, Editura Univers, București, 1986, p. 16.

² M.W. Mac Callum, *Shakespeare Roman Plays and Their Background*, 1910.

³ E.A.J. Honigmann, *Myriad-Minded Shakespeare*, 1998.

BIBLIOGRAFIE

Edițiile operelor

1. William Shakespeare, *Opere complete*, vol I, traducere Dan Duțescu, Editura Univers, București, 1982.
2. William Shakespeare, *Opere complete*, vol II, , traducere Dan Duțescu, Ion Frunzetti, Dan A. Lăzărescu, Editura Univers, București, 1982-1983.
3. William Shakespeare, *Opere complete*, vol V, traducere Tudor Vianu, Mihnea Gheorghiu, Leon Levițchi, Editura Univers, București, 1982.
4. William Shakespeare, *Iulius Cezar, Opere*, vol II, Clasicii literaturii universale, traducere Mihnea Gheorghiu, București, 1955-1963.

Bibliografie critică

1. Mihnea Gheorghiu, *Scene din viața lui Shakespeare*, Editura Tineretului, București, 1958.
2. Emil Legouis, Louis Cazamian, *A History of English Literature*, Dent, London, 1967.

3. E.A.J. Honigmann, *Myriad-Minded Shakespeare, Essays on the Tragedies, Problem Comedies and Shakespeare The Man*, Macmillan Press Ltd., London, 1998.
4. Edgar Papu, *Barocul ca tip de existență*, B.P.T., Editura Tineretului, București, 1977.
5. Dimitrie Păcurariu, *Despre timp și spațiu în literatură*, Editura Hyperion XXI, București, 1994.
6. Tudor Vianu, *Studii de literatură universală și comparată*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Academiei, București, 1963.

RÉSUMÉ

La présente étude se propose de mettre en évidence quelques problèmes de *politique* et de *rhétorique* dans la pièce *Iulius Césare* de W. Shakespeare. L'auteur souligne le fait que Shakespeare nous montre que la politique et le désir de pouvoir sont placés dans une position privilégiée, avant l'amour fraternel ou l'amitié.

Dans ses pièces, Shakespeare nous dévoile *l'homme intérieur* déchiré par la lutte de ses tendances contradictoires. On y trouve des indices fermes pour reconstituer soit l'image du monde de cette période-là, soit l'image des allusions qui engendrent de nouvelles interprétations.

**FLORICA BECHET, *Termeni latini de apreciere umană –
axiologice totalizatoare,*
Paideia [București, 1998], 176 p.**

Întâmplarea face ca subsemnata să fi fost martora începuturilor preocupărilor în domeniul lexicologiei ale autoarei prezentei lucrări și tot subsemnata se simte onorată de faptul că devine părtașă la evaluarea unor rezultate semnificative.

Lucrul minuțios cu textul latin, pasiunea amănuntului a doamnei Florica Bechet, aplecată cu cea mai mare atenție asupra semnificației fiecărui cuvânt și nu totdeauna mulțumită cu soluțiile oferite de dicționare, au dus la identificarea unui segment al lexicului latin mai puțin cercetat – segmentul termenilor de evaluare aplicabil omului. Comparând începuturile cu studiul concretizat, putem spune că domeniul propus spre cercetare s-a dovedit mai complex și mai generos pentru cercetător decât părea la început.

Motivele prezentate de doamna Florica Bechet drept justificatoare ale alegerii temei, după părerea noastră, sunt de fapt concluziile de ordin general ale întregului studiu. Presupunem că acele „motive” nu puteau face parte dintr-un plan preconcept, ci s-au desprins pe parcursul cercetării, motivând ca justă prima intuiție a autoarei. Fiind puse chiar în primele pagini, ele au darul să-l prevină pe cititor că rezultatele cercetării reprezintă mai mult decât un studiu strict lexicografic sau, poate mai corect spus, îl invită pe cititor să parcurgă o lucrare de lexicologie model.

Să ne fie permis să analizăm cele șase „motive-concluzii”.

Lucrarea de față ar fi prima abordare a domeniului axiologicilor (p. 5).

Aserțiunea, făcută cu toată modestia autoarei și în care ipoteticul este numai o figură de stil, se bazează pe consultarea unei bibliografii vaste (p. 143-152). Firește caracterul inedit al lucrării este de apreciat în sine și cu atât mai mult cu cât lucrarea reprezintă o „abordare sistematică în stare să pună în evidență sistemul axiologicilor” (p. 5). Abordarea sistematică în cazul acestui studiu înseamnă aplicarea analizei componentiale în cercetarea câmpurilor semantice latinești (p. 17). Autoarea prezintă dificultățile inerente în aplicarea acestei analize în cazul concret al limbii latine („încorsetată” de numărul limitat de termeni conservați și „handicapată” de caracterul incomplet al lexicului păstrat – p. 17) și argumentează convingător că analiza componentială în cazul unei limbi istorice în întregime va antrena cu necesitate o abordare diacronică (p. 19).

Una dintre cerințele cercetării a fost stabilirea corpusului. Autoarea

detaliază momentele acestui proces – fără îndoială minuțios și îndelungat – în care stabilirea corpusului și analiza acestuia s-au întrepătruns, dobândindu-se noi unități lexicale în corpus iar metoda de analiză aleasă validându-se prin reușita evidențiere a structurii segmentului de limbă analizat și a funcționalității sistemului (p. 22).

Motivele notate de autoare cu cifrele 4, 5 și 6 (p. 6-7) pot fi considerate avantajele imediate ale cercetării și profitabile pentru interpretarea și traducerea corectă a unor pasaje, pentru posibilitatea unei mai bune lecturi a pasajelor corupte, stabilirea sensului unor termeni obscuri sau pentru propuneri de etimologii atât în limba latină cât și în limbile romanice. Aceste aspecte sunt pe larg ilustrate în corpusul lucrării.

Dintre toate motivațiile invocate de autoarea cercetării de față mi se pare cea mai importantă cea care trimite dincolo de aspectele metodologice, dincolo de aspectele pur filologice. Considerăm, așadar, că principalul merit al lucrării este formulat chiar de doamna Florica Bechet când afirmă că „studierea acestor termeni (axiologicele) ... pune în lumină, pe de o parte, mentalități, obiceiuri, fapte de civilizație etc. și tipare de gândire specific romane, pe de alta, tipare de gândire general umană” (p. 6).

Se înțelege că această constatare nu poate fi decât o concluzie a unei cercetări îndelung și adânc gândite, ca atare o propunem drept concluzia globală a lucrării care prin largă deschidere către cultura și istoria comunității de limba latină se constituie ca o lucrare de lingvistică integrală în sensul dat de Eugen Coșeriu.

Se cuvine să remarcăm compoziția clară, echilibrată „ex amussim optima” a lucrării.

Primul capitol este de inițiere a cititorului în privința corpusului și metodologiei. Se clarifică noțiunile și termenii de calificatori, evaluative non-axiologice, evaluativele axiologice, meliorative sau peiorative, instituționalizate etc.

Urmează cele patru capitole care tratează, sub diverse aspecte, axiologicele totalizatoare provenite din domeniul pastoral-agrar, nume de monezi, provenite din vocabularul constructorilor și alte axiologice.

În măsura posibilităților, capitolele sunt concepute simetric și se încheie cu concluzii parțiale, lucru ce facilitează receptarea și evidențiază o disciplină metodologică.

În primele două capitole, care oferă și cel mai mare număr de unități lexicale, există și două subcapitole care, dincolo de titlul lucrării, extind sfera cercetării și asupra axiologicele aplicabile lucrurilor (p. 27-41; 67-75).

Lucrarea de față, pe lângă aspectele teoretice, are și calitatea lucrului demonstrat pe text.

După cum mărturisește autoarea, în vederea alcătuirii corpusului „a

parcurs în original cea mai mare parte a textelor latine, de la începuturi până în secolul al II-lea d.Chr” (p. 22).

Lucrarea devine o lectură plăcută și captivantă datorită sutelor de citate din autorii parcurși. Citatele exemplifică valoarea axiologică a termenilor vizați.

Un alt aspect ce merită evidențiat este traducerea textelor, care, pe cât se pare, tot doamnei Florica Bechet îi aparține.

Reușita lor arată o îndelungată și minuțioasă practică a textului latin și un real talent în mânăuirea limbii române. Privitor la traducere se pot face mai multe remarci. Iată unele. Doamna Florica Bechet renunță deliberat să fie consecventă în traducerea unuia și aceluiași termen în contexte diverse.

De ex. chiar precizează (p. 49, nota 66) că traduce **nugae** prin „om de nimic” dar și prin sinonimele sale parțiale: „secătură”, „neisprăvit”, „netreb-nic”, „nulitate”. Mai găsim tradus și prin „fluieră vânt” (p. 49), „fleac” (p. 50); derivatele **nugator**, **nugax** și **nugo** apar traduse ca „moftangiu”, „nătă-rău”, „palavragiu”, „neserios”, „zevzec”, „derbedeu” (p. 51) și formației plautine **nugigerulus** îi corespunde „care spune brașoave” (p. 50).

Referitor la lucruri, **nugae** se echivalează cu „palavre”, „parasco-venii”, „mofturi”, „basna măscăricilor”, „mărunțișuri”, „nimicuri” (32).

Sintagma **nugas meras** apare odată „secături sadea” (49) și altădată „curate baliverne” (30) în funcție că se referă la persoane sau lucruri.

Fruigi la rândul său este tradus, sau traductibil după părerea autoarei, prin „de treabă” și peste două rânduri „om cumsecade” (93).

Prin folosirea seriilor sinonimice în redarea unui singur termen latin se demonstrează (poate nu intenționat) existența unui inventar foarte numeros de axiologice în limba română, de origini și vârstă diferite. Selectarea lor este individuală și, deci, se pot accepta voite inconsecvențe, variațiuni.

Autoarea lucrării jonglează cu cuvintele cele mai încărcate cu valoare stilistică – ceea ce mărește accesibilitatea la mesajul, spiritul operei traduse. Există însă aici și o mică „trădare”. Cititorul român își poate crea impresia că și în latină existau serii sinonimice tot atât de bogate ca în română. Nu este exclus, dar textele nu ni le oferă.

Pe de altă parte, intenția de a traduce în manieră interpretativă textul latin uneori pare să-l modernizeze excesiv. Consider că în această situație se află traducerile din pasajele care conțin axiologice totalizatoare nume de monezi.

De exemplu **as** este echivalat cu „sfanț”, „gologan”, „para”, „două parale”, „para chioară”, „sapă de lemn” și foarte rar cu „as”; **aes** este echivalat cu „pitac”; **libella** cu „lescaie”; **quadrans** cu „pițulă”, „para”, „bănuț” și cu „firfiric” iar **nummus** cu „ban”, „bănuț”, „para”, „gologan”, „crăițar”, „centimă”, „sfanț”; **triobolus** cu „franc”, **talentum** de asemenea cu „franc”

(a se vedea și p. 84, nota 117).

Firește, toți acești termeni românești desemnează monezi de valoare mică, ca atare în principiu sunt echivalenți la nivel de virtuem cu denumirile oricărei monede din orice limbă, indiferent de epocă, având aceeași conotație, „un nimic”, cu condiția ca în cutare sau cutare limbă funcțională să existe același tipar de gândire. Prin urmare, pentru traducătorii din literaturile vechi redarea numelor unor realități specifice de altădată reprezintă o problemă de principiu: ori păstrează termenii ori îi modernizează.

Găsim că cele două posibilități reies dintr-o comparație între traducerile propuse de doamna Florica Bechet la câteva citate din Horatius și traducerile aceluiași pasaje din *Opera omnia* (ediția 1980).

Iată traducerea numelor de monezi **as** și **quadrans** în următoarele pasaje:

Hor. *Sat.* 2, 2, 96-99 *cum derit egenti as/laquei pretium* tradus de Al. Hodoș și Th. Măinescu „Și n-o să ai în pungă **un as** pentru o frânghie” (*Opera omnia*, 2, p. 103), iar de Florica Bechet: „... de vreme ce ești atât de sărac, că n-ai nici un **gologan** pentru frânghie” (p. 68).

Hor. *Sat.* 2, 3, 92-94: *Si/forte minus locuples uno quadrante perisset* tradus de Al. Hodoș și Th. Măinescu apare „De i-ar fi fost averea c-un **sfert de as** scurtată (*Opera omnia*, 2, p. 113) iar de Florica Bechet (p. 69) „dacă s-ar prăpădi mai puțin avut fie și cu **un bănuț**”.

Exemplele de acest fel sunt abundente.

Traducătorii sunt liberi să aleagă între două modalități – una mai conservatoare și alta, varianta preferată de doamna Bechet, mai plastică, mai adusă la zi. Domnia sa este în general tentată să folosească termenii mai marcați stilistic ca și în cazul sintagmelor **parui preti**, **haud magni preti** și **minimi preti** redade prin „josnic”, „de trei parale”, „nătărău sadea” (p. 76-77) sau ultima și cu „cel mai nemernic” sau „ce nu-mi ești nici de zama ouălor” (77). Și mai toate traducerile sunt în această situație.

Maniera de traducere adoptată în prezenta lucrare ilustrează pe viu rolul esențial al extralingvisticului în permanenta înnoire a axiologicilor, firește nu atât ca tipare ci la nivelul lexemelor.

O mențiune aparte merită capitolul *Axiologice din vocabularul constructorilor*. Aplicarea metodei componențiale este exemplară (vezi și tabelele la p. 110 și 111) și se observă procesul prin care doamna Bechet reușește completarea căsuțelor goale dintr-un „Tabel al lui Mendeleev” cu axiologicele virtuale (p. 22).

Astfel de axiologice virtuale ar fi **quadratus** (p. 104), **limatus**, **politus**, **eruditus** (108) sau „orice sinonim al termenilor intrați în expresii metaforice care indică perfecțiunea” (p. 106).

Se exemplifică cum sensul figurat ia naștere în cadrul expresiei, ter-

menul trecând dintr-un vocabular tehnic în limba standard, dintr-un socio-dialect în diasistem. Este cazul instrumentelor *regula* și *norma* (p. 94).

Capitolul discutat are și meritul că pune în lumină cu ajutorul celor câteva cuvinte axiologice o mentalitate caracteristică romană – aspirația către *perfectiune*; ea se poate dobândi numai prin lucrare exactă ca cea a meșterului constructor.

Capitolul *Concluzii* (p. 133 și urm.) recapitulează termenii axiologici grupați după câteva criterii: apartenența la câmpurile semantice stabilite, criteriul etimologiei, criteriul stilistic.

Suntem de părere că ar fi fost în beneficiul lucrării un glosar al termenilor axiologici, firește în ordine alfabetică, care să dea și traducerea lor, măcar cele propuse în lucrare. O sumară confruntare cu *Dicționarul latin-român*, ediția 1983, al lui Gh. Guțu scoate în evidență o sinonimie mult mai bogată propusă de doamna Florica Bechet, fapt explicabil prin cercetarea cuvintelor în cauză în contextul lor original.

În altă ordine de idei îi sugerăm autoarei o mai aprofundată cercetare a moștenirii termenilor din latină în limbile romanice. Aici, fiind vorba de un inventar puțin numeros, nu ni se pare îndeajuns argumentat că „cei mai mulți termeni sunt moșteniți în cea mai mare măsură în limbile romanice” (p. 137) sau referitor la același grup de cuvinte să se afirme: „Cum s-a văzut, termenii moșteniți... s-au transmis în proporție de aproape 100%” (p. 140). Aceste evaluări sunt contrazise chiar de autoare când se întrebă „știm noi oare câte axiologice s-au moștenit în limbile romanice...?” (p. 141).

De asemenea rămâne să se verifice în ce măsură termenii vizați s-au moștenit și cu valoare axiologică. Probabil în această situație se află cel puțin unii termeni din domeniul pastoral-agrar ca **nux** și în nici un caz numele de monezi și instrumentele constructorilor. Ceea ce s-a moștenit, perpetuat sunt tiparele de gândire în care pot intra noi termeni uzuali la un moment dat având semele identice.

Seriile sinonimice bogate din limba română s-au format și datorită multelor influențe lexicale, de exemplu: în seria de 13 sinonime acceptate de autoare pentru a reda pe **frugi**, pe lângă termenii latini (moșteniți și neologici sau formați pe teren românesc din elemente latine), ca *de bine*, *cumsecade*, *cumpătat*, *așezat*, *corect*, *perfect* se află termeni de proveniență slavă (*de treabă*, *de ispravă*, *desăvârșit*, *socotit*, *blaga de om*), de proveniență maghiară (*chibzuit*), de proveniență turcă (*fără cusur*).

Anexele lucrării sunt alcătuite cu pricepere dar poate este loc pentru câteva sugestii: se cuvin adăugate la *bibliografie* și dicționarele românești consultate, precum și intervențiile publicate de autoare legate de problema axiologiceleor, altminteri citate în lucrare (p. 52, 53, 71). De asemenea lucrarea ar fi câștigat în accesibilitate dacă ar conține și un indice de autori

moderni consultați. A se vedea mai sus și cele spuse în legătură cu un glosar.

În final trebuie să afirmăm că lucrarea de față are merite deosebite; prioritatea cercetării, documentare serioasă, acribie, stil agreabil, compoziție și redactare remarcabile și pentru toate acestea i se cuvin autoarei aprecieri pe măsură. Putem presupune că activitatea cu studenții i-a facilitat autoarei unele observații, precum, fără îndoială, studenții domniei-sale pot beneficia de experiența de cercetător a profesoarei lor. Lucrarea ca atare exemplifică o fericită îmbinare a celor două aspecte de bază ale muncii unui universitar.

Katalin DUMITRAȘCU

ROXANA IORDACHE,
Exprimarea ideii de condiție în limba latină.
Editura Bren [București, 2003], 142 p.

O lucrare mult așteptată în contextul filologiei clasice românești, cartea doamnei profesoare universitare doctor, Roxana Iordache, *Exprimarea ideii de condiție în limba latină*, reprezintă rodul unor preocupări mai vechi ale autoarei, o bună parte din capitolele acestui volum existând deja publicată sub forma unor articole apărute în reviste internaționale de prestigiu: *Les Etudes Classiques*, *Ziva antika* sau *Helmantica*.

Cartea pe care o prezentăm se adresează, după cum se arată și în *Prefață*, specialiștilor din domeniul filologiei clasice și al lingvisticii romanice, dar și studenților filologi, în a căror preocupare intră, într-o măsură mai mare sau mai mică, studiul limbii latine.

Demersul lingvistic este complet: lucrarea înglobează toate structurile logico-gramaticale în care este îmbrăcată, la nivelul expresiei, ideea de condiție, baza aplicațiilor constituind-o, așa cum se menționează chiar din titlu, limba latină surprinsă în sincronie și diacronie, în principalele ei paliere de manifestare. Se pornește așadar de la latina arhaică și, traversând perioada clasică, unde operei ciceroniene i se rezervă un loc special la nivel analitic, se are în vedere drept *terminus a quo* epoca târzie a latinității. Totodată, analiza inițiată de autoare se desfășoară atât în registrul limbii literare, cât și în cel al latinei populare.

Lucrarea este structurată în 13 capitole, acordându-se astfel fiecărei probleme abordate spațiul necesar inventarierii, explicitării și analizei tuturor segmentelor constituente ale macro-structurii cu semnificație condițională din mentalul latin. Același ritm gradat, ordonat, străbate și substanța de conținut a lucrării: de la particular la general, de la margini spre centru, aceste criterii de organizare conduc la o structură bipolară – cu punți de trecere obligatorii, *complementul de condiție* (cu sub-tipurile decelate: *complementul de mod-condițional* și, respectiv, *complementul ipotetic propriu-zis*) și, respectiv, reorganizarea sa la nivel frastic, cu ajutorul parataxei sau a hipotaxei, reprezintă componentele majore ale acestui studiu.

Concretizând cele afirmate, materialul prezentat este dispus în jurul următoarelor idei:

- la nivel sintagmatic se decelază un singur tip structural, apt să actualizeze noțiunea de condiție în limba latină: *complementul condițional*, în cadrul căruia autoarea operează următoarea distincție:

complementul de mod-condițional și complementul ipotetic proprii-zis, pentru fiecare sub-tip fiind decelate formele morfologice și sintactice corespunzătoare.

- la nivel frastic, criteriul de selecție ales, are în vedere relația *parataxă / hipotaxă*, care se instaurează în structura enunțurilor cu valoare condițională. Deși ambele moduri de realizare a structurilor ipotetice întâlnite la acest nivel sunt evidențiate și analizate, totuși, construcțiile subordonate cu valoare condițională fac obiectul unor capitole individuale. Căci, într-adevăr, spre deosebire de parataxa condițională, care nu a fost analizată în profunzime de nici una dintre marile gramatici ale limbii latine, restul structurilor (relativele condiționale, subordonatele condiționale și construcțiile participiale cu valoare condițională), mai numeroase, au fost îndelung studiate.

Aplicând criteriile menționate anterior asupra diferitelor perioade din evoluția limbii latine atât în registrul cultivat, cât și în cel al limbii populare, s-a constatat faptul că, în general, toate tipurile de structuri se găsesc încă din latina arhaică și au continuat să existe, în ciuda modificărilor apărute, și în limbile romanice: „(...) sunt atestate în cele mai vechi texte ale limbii latine și uzul lor va fi absolut continuu în toate epocile și în registrele principale”. În acest caz, „fără îndoială – afirmă autoarea – trebuie invocat modelul logic comun” (p. 132).

În același timp, suportul exhaustiv de exemplificare vine să întărească dezideratul autoarei (p. 4), în ceea ce privește accentuarea ideii că „limba latină, cu bogăția sa inegalabilă de formule gramaticale și stilistice, este o sursă inepuizabilă, de cea mai înaltă valoare, pentru descoperirea de noi fenomene lingvistice și formularea de teorii importante, nu numai pentru latină și limbile romanice, dar și pentru celelalte limbi indo-europene, vechi sau „noi”.

Înaltă ținută științifică, limpezime teoretică, forță analitică, originalitate a punctelor de vedere, acuratețe și acribie a scriiturii, acestea sunt caracteristicile operei prezentate.

Mihaela POPESCU

ALBERT BLAISE, *Manual de latină creștină*.

Traducere de George Bogdan Țâra,
Amarcord, Timișoara, 2000, 212 p.

Manualul de latină creștină destul de recent apărut în traducere românească este un foarte util și necesar instrument pentru cei care se ocupă de operele autorilor creștini în expresia lor latină. Așa cum menționează autorul în *Avertisment*, lucrarea este concepută ca o introducere la *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, dar a fost considerată binevenită și ca lucrare separată. Perioada pe care o are în vedere manualul este cea patristică propriu-zisă cu puține excepții și, sigur, ar fi fost de dorit o listă a autorilor citați, precum și a operelor lor, pentru ca lucrarea să fie mai explicită. Este adevărat că, deși *Manualul...* este publicat separat, este complementar cu *Dicționarul...*, mai ales că, într-o notă din *Avertisment*, se indică consultarea acestuia pentru asemenea referințe.

Autorul precizează, de asemenea, că nu este vorba de un „studiu teoretic asupra *latinei creștine*, ca un fel de continuare a istoriei limbii latine”, ci doar de o „trecere în revistă” a ceea ce contravine uzajului clasic, cu care, cu siguranță, mulți dintre autorii creștini erau familiarizați prin educația școlară pe care au primit-o. Scopul manualului este de a „semnala doar derogările”, nu și „conformarea” la tradiția clasică. „Grupate împreună, derogările acestea par mai importante decât sunt în realitate în texte, acolo unde ele se pierd, adesea, într-un anturaj mai tradițional” (p. 6).

Sintagma *latin tardif* (*latină târzie*), asemenea celei englezești *later latin* ori germane *Spätlatein* se referă la o perioadă a istoriei limbii latine cu limite cronologice destul de mobile (între sec. 3-4 și începutul sec. 7 pentru limba vorbită și sec. 8 pentru limba scrisă). Între aceste limite diacronice se intersectează în sincronie o diversitate de stiluri, de la tradiția clasică a literaturii păgâne, la curentul arhaizant ori la *latina creștină* pe care autorul o are în vedere în manual.

Varietatea stilistică identificată în scrierile doctrinare precum *Biblia* în versiuni latinești numite *Itala*, *Vulgata*, în operele unor autori diverși, ori acte ale conciliilor este denumită *latină creștină*. Noțiunea se intersectează cu cea de *latină ecleziastică* aplicată limbajului tehnic teologic creștin cu termeni precum *contritio*, *trinitas*, dreptului canonic cu termeni ca *incardinare*, *canonicus*, liturghiei în care se regăsesc cuvinte ca *palla*, *missa* (p. 9).

Nu trebuie să se înțeleagă că *latina creștină* era utilizată numai de un grup de inițiați, așa cum s-a încercat să se acrediteze, pentru că s-ar fi dezis de propriul ei scop, acela de purtător al mesajului evanghelic în rândul unui

public eterogen, cel mai adesea necultivat. De aceea se poate distinge o diversitate de niveluri stilistice – de la limbajul familiar, la limba literară și la cel tehnic teologic – remarcabilă îndeosebi în domeniul lexicului, în care o serie de termeni se specializează cu sens creștin și dobândesc uneori o sintaxă nouă: *benedicere* (+dat.), a vorbi de bine-, cu sensul clasic, dar *benedicere* (+ac.) a binecuvânta (cf. grecescul εὐλογεῖν), *caritas* – scumpete, clasic față de *caritas* – dragoste creștină (p. 51). O altă sursă a vocabularului creștin sunt calcurile din greacă și în special împrumuturile directe din greacă: *angelus*, *diabolus* sau din ebraică: *gehenna*. Acestor elemente li se adaugă cele din latina vulgară precum *ambulare* pentru *ire* sau *manducare* pentru *esse*.

Autorul mai subliniază o trăsătură a latinei creștine și anume că „latina creștină se caracterizează prin predilecția ei pentru stilul figurat și, mai ales, prin afectivitatea mai caldă a vocabularului ei” (p. 16).

Materia este divizată în două părți care tratează *Stilul creștin* în prima și face *Observații gramaticale* în cea de a doua.

Latina creștină este caracterizată printr-o „originalitate profundă” (p. 9), vădită în vocabular în special. Dar, completează autorul, „mai înainte să recunoaștem faptul că originalitatea latinei creștine s-ar putea dovedi cu greu în domeniul gramatical. Ne îndepărtăm, evident, de latina clasică, dar faptele pe care le vom semnala în „observațiile” noastre, în afara unui anumit număr de elenisme, introduse prin traducerea *Bibliei* sau a Părinților greci, precum și a câtorva ebraisme, apar, de asemenea, și la autorii necreștini de la sfârșitul imperiului”.

În flexiunea nominală apar utilizări mult mai extinse decât în perioada clasică ale declinărilor grecești: nominative în *-es* la declinarea I la singular: *tetrarches*, *cataractes*; acuzativ singular în *-n*: *phantasian*; la decl. a II-a neutre în *-on*: *epinicion*; la decl. a III-a substantive în *-is* au genitivul singular în *-eos*: *haeresis*, *eos*. Apar dublete ca urmare a ezitărilor între flexiunea latină și cea greacă: *pascha*, *ae* și *pascha*, *atis*, ebraice în *-im*: *Cherubim*, *Philistiim*.

Și flexiunea verbală suferă transformări din care selectez doar câteva cum sunt cele care privesc verbul *esse*, care începe să fie folosit la timpurile compuse ale pasivului sau ale verbelor deponente cu formele derivate din tema *fu-* a perfectului (p. 60). La unii autori precum Arnobius, Prudentius se regăsesc forme arhaice și poetice în *-arier*, *-irier*: *conuestirier*, *uelarier* etc. (p. 60). Apar schimbări de conjugare, verbele deponente pot căpăta sens pasiv sau activ, sau verbe active se conjugă deponent, verbe impersonale sunt folosite ca personale etc.

În ceea ce privește sintaxa latinei târzii s-ar putea rezuma într-o singură frază: „Nu există vreo regulă clasică să nu fi fost încălcată”. Numai că încălcarea regulilor face parte din evoluția firească a limbii, defect este

„anarhia, incertitudinea gramaticală, care apare în special la autorii de rangul doi și trei”. Autorii cultivați au uzajul clasic iar sintaxa lor „este augustiniană, dacă nu ciceroniană”.

Sunt trecute apoi în revistă faptele gramaticale ce privesc sintaxa cazurilor: nominative absolute, nominative exclamative, complemente directe care determină substantive ex. *Pristinum doctor*, Tert., Prax., 1, (p. 64), amploarea mult mai mare a întrebuițării acuzativului grec, confuzie între ablativul de loc și acuzativul de direcție confuzie între cazurile care se construiesc cu prepozițiile *sine, pro, de, cum* + ac. etc. Genitivul este un caz în a cărui utilizare se constată numeroase elenisme și ebraisme, în special genitivul complement al comparativului ori genitivul absolut.

Cazul dativ sporește în complexitate prin marcarea direcției, a locului, întrebuițat chiar și drept complement al comparativului. Ablativul fără prepoziție se întâlnește mai rar decât în perioada clasică dat fiind că prepozițiile capătă o întrebuițare extinsă. De remarcat un număr de circumstanțiale cu cuvântul *mente* care va deveni în franceză sufixul *-ment* al adverbilor, ex. *Sana mente putare*, Aug., Ciu., 1, 18 (p. 78).

Prepozițiile dobândesc unele sensuri noi și dau naștere la noi locuțiuni și adverbe. Postpunerea se regăsește pe scară mai largă decât în epoca clasică, de ex. *famulo sine*, P.-Nol., Carm., 16, 286 (p. 82). Extinderea uzului unor ablativ drept prepoziții + gen. precum *causa, gratia, beneficio, arte, fraude, dolo* etc. este frecventă, ex. *aestus validus turbarum beneficio*, Pass., Perp., 3 (căldura arzătoare din cauza mulțimii). Adverbul de comparație *quam* poate fi înlocuit de prepoziții ca *prae, super, ab*. Comparativele și superlativele perifrastice cu *magis, plus, nimis, satis* sunt destul de răspândite.

Sistemul pronomelor demonstrative atât de limpede și precis al latinei clasice începe să se clatine prin confuzia întrebuițării lor. De remarcat apariția pluralului majestății mai ales începând cu Dioclețian, când puterea imperială era reprezentată de mai multe persoane. Confuzia reflexivelor și a posesivelor, exprimarea reciprocității prin *alteruter* (pron.), *alterutrum, alterutro* (adv.) *invicem* față de clasicele *inter se, alius alium, alter alterum* sunt alte aspecte ale înnoirii expresiei.

În ceea ce privește folosirea modurilor în principale se constată că indicativul este mai frecvent întrebuițat în situații în care latina clasică prefera conjunctivul.

Subordonatele complete infinitivale pierd teren în favoarea celor introduse prin *quod, quia, quoniam, ut, quominus* în loc de *ne* cu *verba timendi* cu indicativul sau conjunctivul, moduri în a căror întrebuițare apar oscilații.

Modurile nepersonale au o utilizare mult mai largă, îndeosebi participiul puternic influențat de limba greacă.

Această privire sumară, în diagonală, a judicioaselor sistematizări de fapte, pe care alți autori le-au tratat monografic: limba și stilul unui scriitor, evoluția semantică a unui termen profan în latina creștină, pune în lumină metamorfoza latinei clasice sub diverse influențe: istorice, lingvistice, spirituale, mentalitare. Materialul factual este imens, dacă avem în vedere și dicționarul la care autorul face des trimitere pentru a completa unele aspecte. Unicul manual dedicat *latinei creștine* este un prețios și temeinic instrument în mâinile celor care doresc să aprofundeze domeniul acesta. Bibliografia la care a recurs autorul este extrem de cuprinzătoare și utilă celor care consultă manualul.

Dana DINU

CHRISTINA ZARIFOPOL-ILLIAS,
Portrait of a Pragmatic Hero.
Narrative Strategies of Self-Presentation
in Pliny's Letters,
Editura Polirom, Iași, 2000, 118 p.

Inițial o teză de doctorat susținută la Universitatea Indiana, *Portretul unui erou pragmatic* aparține unei autoare care a studiat filologia clasică în România iar în prezent este profesor asociat de studii clasice și limbă și literatură română la aceeași universitate din Statele Unite de la care și-a obținut și titlul de doctor. De asemenea Christina Zarifopol-Illias a obținut premiul pentru traducere de poezie din limba română, în colaborare cu Adam J. Sorkin.

Lucrarea nu este o monografie tradițională, ci un studiu foarte aplicat, a cărui miză precisă e conținută în titlu și subtitlu. Grila de lectură aplicată este aceea naratologică. Corpus-ul epistolar al lui Plinius cel Tânăr conturează, printre altele, un autoportret al expeditorului, preocupat să-și construiască o imagine favorabilă, prin mijloace narativ-persuasive subtile și complexe.

Prefața fixează intenția studiului: e vorba de o investigație, „în același timp în termenii retoricii antice și ai teoriei narative moderne”, a strategiilor pe care Plinius le întrebuințează în „câteva dintre scrisorile premeditate compuse și incluse în corespondența publicată pentru a-și justifica comportamentul sub domnia lui Domițian și pentru a-și apăra amintirea de critici, în special de posibilele acuzații de colaborare cu un regim represiv. În plus, dorea să păstreze pentru posteritate o relatare favorabilă a propriilor lui activități, în special în timpul acelei epoci controversate, și astfel să includă în scrisorile lui un autoportret flatant.” (p. 7, traducerea mea – și în continuare).

Legătura între tehnicile narative și „impulsul autobiografic” constituie unul din fundamentele analizei. Autobiograficul indică „o formă de conștiință reflexivă care conduce la autoevaluarea prin autoportret” (p. 7).

În *Introducere: Abordarea naratologică a Scrisorilor lui Pliniu*, autoarea se oprește asupra modelului naratologic al lui Gérard Genette. *Timp* (ordine, durată, frecvență), *mod* (diegesis / mimesis), *voce* (tipul de narator implicat) sunt componente ale acestui model. Din *mod* face parte și *distanța*, pe care Christina Zarifopol-Illias o echivalează cu vechea distincție între *showing* și *telling* sau chiar aceea mai veche între *mimesis* și *diegesis*

sau *perspectivă și punct de vedere* (pp. 10-11). Statutul naratorului e de asemenea important, gradul de prezență al acestuia în narațiune variind de la naratorul *heterodiegetic* (absent) la cel *homodiegetic* (naratorul și protagonistul coincid), cu varietatea numită narator *autodiegetic*. Statutul lui Plinius ca narator în narațiunile personale, observă autoarea, este *autodiegetic*, în timp ce în cele istorice este *heterodiegetic*.

Cu acest aparat tehnic aparent arid sau formalist, autoarea încearcă să răspundă și unor întrebări care țin mai mult de ideologie decât de structura narativă propriu-zisă. Astfel, capitolul al II-lea se intitulează *Non feci paria: a fost Plinius cel Tânăr un colaboraționist?* O necesară contextualizare istorică întregeste analiza: sunt evidențiate relațiile lui Plinius cu Domițian, funcțiile pe care le-a deținut, ascensiunea lui în *cursus honorum* în timpul acestuia, raporturile cu cercul oponentilor stoici, omagiați de scriitorul roman după moartea lui Domițian și revenirea lor din exil. Evocând-o pe eroina stoică Fannia și curajul de care aceasta a dat dovadă la procesul pentru trădare din 93 A.D., Plinius mărturisește dramatic: „non feci paria”. Analiza narativă, explicit asumată de autoare, nu refuză totuși alte limbaje explicative, studiul utilizând în mod repetat termeni psihologici și etici: „vină”, „conștiință”, „justificare”. Interpretarea nu rămâne însă niciodată la acest nivel, conceptele numite fiind integrate în perspectiva mai largă retorică, prin sublinierea metodelor oratorice și prin inventarierea evidențelor textuale din care rezultă articularea epistolară a unui mesaj avantajos pentru emițătorul lui. Înțelegem astfel că Pliniu, în opinia autoarei, nu mistifică pur și simplu realitatea. El admite că nu a ales calea martiriului, dar relatând cu admirație și compasiune tribulațiile disidenților stoici, intenționează și uneori reușește să se asocieze gloriei lor, salvându-și totodată onoarea. El nu uită de altfel să consemneze sprijinul și serviciile pe care le-a acordat exilaților, nu cu emfază, firește, ci cu discreția și modestia care fac și mai pregnant și mai atașant portretul acestui „erou pragmatic”. Abilitatea retorică și narativă remarcabilă a lui Pliniu îi permite să exagereze pericolele la care ar fi fost expus el însuși la sfârșitul acestui regim de teroare, păstrând totodată aparența obiectivității. Astfel de declarații trădează, conform Christinei Zarifopol-Illias, „anxietatea de a-și justifica purtarea în fața opiniei publice și a posterității” (p. 18). *Pragmatismul* epistolarului se referă, după cât se pare, tocmai la această atitudine prudentă, moderată, în parte temătoare, nu străină de un anumit oportunism, dar nici de capacitatea de a-și recunoaște propriile limite deopotrivă cu meritele altora. Autoarea studiului rezumă astfel ideologia și caracterul lui Plinius: „Plinius reprezintă omul de stat arhetipal: cinstit, competent și conștiincios care își îndeplinește datoria pentru binele public în timp ce

regimurile vin și pleacă. Vederile politice ale lui Plinius au fost acelea ale unui realist, a cărui nostalgie republicană nu l-a împiedicat să accepte cooperarea senatorială cu împăratul.” (pp. 18-19).

Capitolul al III-lea, *Narațiunile istorice*, are în vedere în primul rând considerațiile cu valoare teoretică ale lui Plinius însuși, capabile să contureze o poetică *in nuce* a narațiunii istorice, în contrast cu cea a narațiunii oratorice: „Habet quidem oratio et historia multa communia, sed pura diversa in his ipsis quae communia videntur. Narrat illa, narrat haec, sed aliter: huic pleraque humilia et sordida et ex medio petita, illi omnia recondita, splendida, excelsa conveniunt: hanc saepius ossa, musculi, nervi, illam tori quidam et quasi iubae decent: hanc vel maxime vi amaritudine instantia, illa tractu et suavitate atque etiam dulcedine placet: postremo alia verba, alius sonus, alia constructio.” (p. 24). Scrisoarea 4.11 relatează judecata vestalei Cornelia și executarea ei în anul 91 A.D. Intenția demonstrativă, de resuscitare a unor aspre moravuri arhaice era evidentă pentru Pliniu și cu atât mai condamabilă cu cât conduita lui Domițian însuși în viața particulară era reprobabilă. Autoarea argumentează că atunci când îl zugrăvește pe Domițian în cele mai sumbre culori, ca pe „tiranul stereotip”, Plinius oferă o explicație indirectă și o justificare implicită pentru faptul că a păstrat tăcerea în timpul regimului tiranic al ultimului Flavian. Virulența atacului împotriva fostului împărat funcționează ca o „compensație retroactivă pentru această tăcere și ca un semn clar de disociere de un conducător detestat, sub a cărui stăpânire Plinius a prosperat” (p. 37).

Ultimul capitol, al IV-lea, este dedicat „narațiunilor personale”, integrate într-o categorie generică mai largă, numită de autoare *self-narration* (auto-narare sau narare de sine). Aceasta ar fi inclus, de-a lungul epocilor, forme multiple: *res gestae*, confesiune religioasă, scrierea epistolară, jurnalul intim, Bildungsromanul, autobiografia ca gen literar autonom etc. De asemenea, această scriitură sui-generis (pe care am putea s-o numim *para-autobiografică*) emerge pe fundalul unei mult mai pronunțate „cultivări a eului” care la rândul ei a condus la un „grad mai înalt al conștiinței de sine” (p. 56). Dacă în lumea romană în general scrierea de tip autobiografic, de obicei practică de oameni de stat, avea un caracter predominant propagandistic și uneori apologetic, acum se schimbă oarecum echilibrul între „sinele particular” și „sinele public”, primul intrând și el în atenția publică și oferindu-se judecății morale a comunității: „Problema caracterului personal, a responsabilității etice față de sine ca și față de societate sunt preocupări care atestă noile dimensiuni ale participării și ale integrării individului în lumea publică.” (p. 56). Pliniu aparține, conform autoarei, acestui stadiu particular al istoriei culturale a conștiinței de sine.

Carmen Pascu CHRISTINA ZARIFOPOL-ILLIAS, *Portrait of a Pragmatic Hero.*
Narrative Strategies of Self-Presentation in Pliny's Letters

Studiul Christinei Zarifopol-Illias își îndeplinește scopul analitic cu remarcabilă rigoare și claritate. Chiar dacă nu se dorește mai mult decât o descriere retoric-naratologică a tehnicilor de auto-prezentare din *Scrisorile* lui Pliniu, *Portretul unui erou pragmatic* reușește să ofere destule deschideri spre alte lecturi și interpretări posibile.

Carmen PASCU

Penélope e Ulisses,
Francisco de Oliveira coordenador,
Associação Portuguesa de Estudos Clássicos – APEC.
Instituto de Estudos Clássicos.
Imprensa de Coimbra, Lda, 2003, 436 p.

Un posibil subtitlu al acestei culegeri de conferințe (de exemplu *Penelopa și Ulise în literatura universală*) ar fi limitat destul de mult aria de investigație a prezenței (aproape omniprezenței) *culturale* a acestui cuplu mitologic (inclusiv în arta filmului, după cum argumentează în intervenția sa Alberto Prieto). Posteritatea literară homerică este bine reprezentată aici, dar nu constituie interesul exclusiv al cercetătorilor reuniți la Coimbra în 2003. Diversitatea abordărilor confirmă subzistența și persistența celor două personaje în imaginarul colectiv al Occidentului. Dimensiunea lor emblematică, arhetipală sau paradigmatică derivă bineînțeles din canonicitatea homerică, din forța unor povestiri în care, așa cum observa Francisco de Oliveira, se îmbină teme fundamentale precum războiul, exilul, iubirea, fidelitatea.

Nu doar puterea de iradiere și vitalitatea unor personaje ficționale sunt demonstrate aici, ci și „vitalitatea studiilor clasice”, după cum rezultă din introducerea coordonatorului. Nu se neglijează analiza scenariului original din care apoi Penelopa și Ulise au „migrat”, altfel spus, studiile aplicate la *Odiseea: Odysseus Travels: Real and Mythological Geography* de John Boardman, *Notas sobre la Penélope de la Odisea* de Juan Antonio López Férez, *Unypical Typical Scenes: The Love Affairs of Ulysses* de Dieter Lohman, *A teia de Penélope* de Maria Helena da Rocha Pereira. De asemenea e relevantă ambiguitatea personajului Ulise și reprezentările lui aparent contradictorii în cadrul literaturii eline, de exemplu în tragedie: *Astúcia versus virtude: Ulisses e Ajax e as armas de Aquiles* de Maria Leonor Santa Bárbara sau *Ulisse nell' Aiace e nel Filottete di Sofocle* de A. Bagordo.

Un număr mare de comunicări asumă o perspectivă comparativă, păstrându-se uneori în sfera antichității: *Ulisses e Gilgameș* de Nuno Simões Rodrigues, *Ulisses na Eneida* de Luis M.C. Cerqueira. Hans-Joachim Glücklich se întreabă dacă Penelopa nu este de fapt o eroină romană, observând cum Vergilius, Titus Livius, Propertius, Ovidius dar și picturile murale de la Pompei au influențat receptarea ulterioară a Penelopei ca „epitome of faithfulness” (*Penelope – A Roman Heroine? What Makes Penelope Faithful?*) Pe cât de polivalent și de ambiguu este Ulise în tradiția romană,

pe atât e Penelopa de unidimensională. Fidelitatea ei e invariabil elogiată în majoritatea textelor receptoare. Când nu e interpretat ca paradigmă a capacității stoice de a îndura, Odiseu e maleficul inventator al calului troian, ca în *Eneida*, sau sofistul lipsit de scrupule ca în *Troienele* lui Seneca. Imaginea ulterioară a Penelopei a fost profund influențată de *Heroidele* și *Metamorfozele* ovidiene, socotește autorul, care analizează cu finețe și iconografia temei, mai exact două picturi de la Pompei, dintre care una prezintă „visul” adică idealul, iar cealaltă realitatea sau viziunea tragică: Penelopa și Ulise îmbătrâniți, alterați de viață, contemplându-se unul pe altul în mijlocul unei lumi ostile. Întorcându-se la textul homeric, autorul german arată că în ciuda autonomiei ei limitate, Penelopa e o individualitate bine conturată, care dincolo de fidelitate, posedă *areté* și chiar *kléos*. Fidelitatea ei nu e stereotipă sau previzibilă. Ea e credincioasă într-o lume în care „inconstanța” feminină e un loc comun al conversației (e amintită ca un atribut al genului chiar de zeița Athena). Penelopa nu e pur și simplu o femeie care răspunde așteptărilor societății, argumentează autorul. Pentru că aici societatea e slabă și deformată. (cf. p. 139).

Sunt analizate o serie de palimpseste literare generate de bătrânul „pirat” și/ sau răbdătoarea lui soție. Jean Giono în *Naissance de l’Odyssée*, James Joyce în *Ulysses*, G. Pereira de Castro, Giorgios Seferis, Constantinos Cavafis, Eça de Queirós, Antonio Buero Vallejo, Robert Graves sau Colleen McCullough (prozatoare din Australia, cu recentul *Song of Troy*) sunt autori care au preluat pe cont propriu *mythos*-ul homeric. În măsura în care i-au „extras” pe Ulise și Penelopa din contextul lor, din textura epopeică, ei le-au și conferit o altă ontologie ficțională, care implică deviații, reconfigurări, reevaluări semnificative. Protagonistul *Odiseei* și soția lui cea atât de devotată ne apar ca figuri foarte „umane” și totuși în mare măsură idealizate. Astfel a fost posibilă transformarea lor, destul de devreme, în modele antropologice, în reprezentări normative, acționând cu o virtute modelatoare asupra spiritului european și a sensibilității moderne. Dar în mitologia personală a fiecărui scriitor vor fi emfaticate anumite trăsături ale personajelor, se vor ignora altele, sau le vor fi împrumutate unele cu totul noi, în funcție de specificitatea viziunii artistice și de „lumea” epică, dramatică, poetică în care arhetipul homeric se inserează. Există destule argumente pentru a susține această diversitate și complexitate intertextuală în articolele lui Pascal Thiery, Abílio Hernández Cardoso, J.A. Segurado e Campos, Maria Eleftheria Giatrikou, Pedro Serra, Concepción López Rodríguez, Ana Elias Pinheiro, Carmen Soares.

Un alt tip de lectură privește „soarta” literară a cuplului homeric în ansamblul unor literaturi naționale: italiană (Rita Marnoto, pentru literatura secolului XX), portugheză (Antonio Manuel de Andrade Moniz, Vasco

Mantas, José Ribeiro Ferreira), franceză (Marta Teixeira Anacleto – pentru literatura franceză de la sfârșitul secolului al XVII-lea), spaniolă (Ignacio Rodriguez Alfageme), engleză (John Bulwer, poezia modernă), română (Gabriela Creția). În neoclasicismul francez de pildă, dominat de *Aventurile lui Telemach* ale abatelui Fenelon, caracterele homerice sunt receptate și pe fondul cunoscutei „querelle” între vechi și moderni și în parametri ideologici și estetici determinați de aceasta: de exemplu tensiunile între moda barocă și tendințele de codificare și ordonare ale clasicismului... Versiunea comică sau burlescă a mitului nu e incompatibilă cu demnitatea sau „sublimitatea” personajelor. Cuplul homeric pătrunde până și în *commedia dell'arte*, alături de Arlechino și Colombina, după cum aflăm din textul Martei Teixeira Anacleto.

În comunicarea intitulată *Échos du mythe odysseïque dans la culture roumaine*, Gabriela Creția constată prezența mai degrabă modestă a tramei homerice în tradiția literară românească (cu excepția, desigur, a literaturii contemporane) și avansează o ipoteză explicativă cu argumente din mitologia comparată și naratologie: în perioada difuzării mitului homeric, era deja adânc înrădăcinată în mentalul colectiv balada *Meșterul Manole*, care prezintă anumite similarități structurale cu aventura odiseică. Influența acestei balade asupra literaturii române culte o întrece cu mult pe aceea a eposului elin. „Căsuța ideatică a paradigmei iubirii conjugale și a spiritului de sacrificiu” arată autoarea, era solid ocupată de datele legendei balcanice, în care fidelitatea Penelopei (o alegere liberă a acesteia) este înlocuită de teribila sacrificare a Anei.

Fidelitatea exemplară a Penelopei, contrapusă infidelității credincioase, dacă putem spune așa, a lui Odiseu obligă aproape la abordări feministe sau *de gen* (mai degrabă discrete, sugerate în lucrările de la acest congres). Multe dintre rescrierile moderne analizate aici depășesc, prin ironie, dublul standard al civilizației patriarhale, prezentându-ne avataruri ale unei anti-Penelope, nu atât prin infidelitate (versiunea era deja prezentă în antichitate, în tradiția posthomerice), cât prin refuzul pasivității și al statutului de personaj secundar (cf. *The World's Wife*, 1999, de Carol Ann Duffy, la care face trimitere John Bulwer în articolul *Penelope in Modern English Poetry*). Era firesc ca odată cu evoluția moravurilor și a mentalităților identitatea Penelopelor literare să se metamorfozeze: Penelopa modernă își creează propria *odisee*.

Carmen PASCU

ARTEMIDOROS, *Carte de tălmăcire a viselor.*

Τὰ ὄνειροκριτικά.

Traducere, studiu introductiv, note și index
de Mariana Băluță-Skultéty, Polirom, 2001, 301 p.

Cartea de tălmăcire a viselor (Τὰ ὄνειροκριτικά – De somniorum interpretatione), semnată de Artemidoros Daldianul, s-a bucurat de o atenție nedezmănită în toate secolele care au trecut de la cel de-al doilea, în care a apărut. Traducerea ei în românește parcă răspunde cerinței unei părți deloc neglijabile a societății românești, care nu pregetă să alerge la tot felul de ghicitoare, tălmăcitoare (n-am vrea să le numim și pe vrăjitoare, dar așa este).

Am citit cartea amintită cu interesul și armele din dotare ale filologului, iar rezultatul a fost remarcabil. Căci onirocritica propusă de scriitorul grec nu de puține ori își trădează scopul imediat, de „tălmăcire a viselor” adică, oferindu-ne paralel și imaginea unei societăți civile în multiformele ei manifestări.

În ceea ce privește scopul prim al lucrării: interpretarea viselor, nimeni n-ar putea contesta prioritatea valorică a lui Artemidoros, vădită atât în tentativa de a sistematiza ceea ce este imposibil de sistematizat, id est visele, cât și în modalitatea de a o comunica, dimpreună cu descrierea ca atare a viselor.

Astfel, onirocriticul distinge între vis și viziune onirică, cel dintâi semnificând realitatea prezentă, iar a doua, viitorul. La fel, viziunile onirice pot fi clasificate drept theorematice, „a căror împlinire coincide pe deplin cu însăși viziunea lor” (I, 2 – trad. cit., p. 26) și alegorice, respectiv „cele care exprimă anumite lucruri cu ajutorul altor lucruri, ... viziuni în care sufletul este cel care, pe temeiul anumitor legi naturale (φύσικῶς), lasă să se înțeleagă în mod nelămurit o întâmplare” (I, 2 – p. 26). La rândul lor, cele theorematice se pot împărți în reprezentări vizibile (ὄραμα), fie în profeții vorbite (χρηματισμός), ultimele făcând trecerea către viziunile onirice alegorice, împărțite și ele în: personale (cel care visează), allotriale (persoană străină), comune, politice, cosmice. Artemidoros mai vorbește, apoi, despre felul general al viziunilor onirice (generice, specifice, cerute de zei, trimise de zei), despre importanța redusă a momentelor în care apar viziunile onirice, despre obiceiuri generale și obiceiuri proprii fiecărui popor... Și așa mai departe, o clasificare minuțioasă, detaliată, care nu

totdeauna este motivată de vreun suport logic, așa ca visele înseși, apreciabilă, însă, ca efort teoretic, tehnicist.

În accepția autorului, mai importantă decât descrierea (clasificarea) viselor este interpretarea (onirocritica) lor; iar în interpretarea viselor, capitală rămâne asemănarea, alăturarea (παράθεσις) datelor (materia) viselor și semnificația (împlinirea lor, asemănarea dintre viziune și împlinire, dintre semnificanți și semnificați, cum am spune astăzi: „tâlcuirea viziunilor onirice nu este altceva decât o apropiere a celor asemănătoare (οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ὄνειροκρισία ἢ ὁμοίου παράθεσις) (II, 25 – p. 142).

În felul acesta recomandă Artemidoros „ce trebuie să știe onirocriticul” (I, 10 – p. 35-36), „în ce fel trebuie abordate interpretările” (I, 11 – p. 36) și „cum ar trebui să fie interpretul reprezentărilor onirice” (I, 12 – p. 37), insistând, mai apoi, pe parcursul celor cinci cărți asupra asocierii și asemănării de idei, imagini, similitudini, conexiuni, paralelisme, comparații, analogii, afinități, juxtapuneri etc. (I, 67, 73, 76, 99; II, 9, 11, 12, 25, 30, 42, 57 etc.), toate acestea regăsindu-se, evident, în practica tălmăcirii (vezi și coincidența oppositorum în practica interpretării: teză – antiteză, p. 136, 145 etc.). Acreditarea comparării, a juxtapunerii, a sistemului binar într-un cuvânt, din care de bună seamă cel de-al doilea termen (semnificatul) trebuie „ghicit”, ne sugerează existența deopotrivă a gândirii și limbajului metaforic în onirocritică.

Pe de altă parte, cu toate că imaginația zburdă neînfrânată în arta interpretării viselor, exagerările neputând evita ridicolul ori comicul involuntar, altădată scabrosul, scatologicul și detestatele cazuri de psihopatologie, reputatul onirocritic grec accentuează în permanență coordonata verosimilității („ceva întemeiat și verosimil”, I, 79 – p. 97; „ceea ce se spune însă despre asta nu mi se pare verosimil”, II, 37 – p. 167; „...care nu e verosimil să se producă ziua-n amiaza mare”, II, 44 – p. 173), a „legilor firii” (I, 79 – p. 98) și recuză în paralel „lipsa de măsură, neînfrânarea, excesul” (I, 79 – p. 98).

Însă experiența și datele oferite de ea sunt antepuse chiar acestora: „Toate acestea le-am scris nu prin conjectură sau combinând părerile după verosimilitate, ci pentru că am observat adeseori împlinirile care rezultau de fiecare dată din vis” (II, 32 – p. 151; sau: „experiența împlinirii viselor nu plauzibilitatea deducțiilor”, II, 66 – p. 181; ori: „experiența este cea pe care am chemat-o întotdeauna în sprijinul meu ca martor și normă în tălmăcirea mea”, *Concluziile* cărții a II-a, p. 190; vezi și *Preambulul* cărții a III-a, p. 2000; *Concluziile* cărții a III-a, p. 216 etc.).

În continuarea celor afirmate mai înainte, atât descrierea cât și interpretarea viselor sunt condiționate de o exprimare clară (indirect în I, 76 – p. 89), „pe înțelesul tuturor” (I, 77 – p. 89), fără „forme pompoase”, ci doar cu intenția „scrutării adevărului” (II, 12 – p. 124u.).

Cum spuneam mai sus, atât în descrierea viselor cât și a interpretării lor, Artemidoros ne înfățișează societatea vremii lui în manifestările ei multiforme, așadar nu ca un tot unitar, ci segmentată în funcție de materialul oniric, pe care, însă, imaginația cititorului o poate reconstitui cu ușurință.

Așa sunt, de pildă, frecvențele considerații asupra „sărăciei” și „lipsei de lucru” (I, 32, 50, 54, 82; II, 14, 55, 68; III, 34, 65 etc.) sau, dimpotrivă, a „numărului mare de lucrări” (I, 42), asupra importanței funcțiilor obștești pentru cei bogați (II, 9; III, 13), asupra mentalității de conducător de gospodărie pentru care conducerea este echivalentă „loviturilor de pumn” (II, 15), asupra îmbogățirii pe seama averii dușmanilor (I, 71), asupra practicii individualiste potrivit căreia „e mai bine să păgubești decât să fii păgubit de alții” (II, 11 – p. 116), asupra fixității sociale: bogați / săraci, ilustrate și prin recursul la versul lui Kallimachos: „Totdeauna celor mici zeii le dau lucruri mici” (IV, 84 – p. 256) etc.

O împletire de real și oniric, în care „viața este vis” și „visul viață”, ca să parafrazăm titlul cunoscutei piese a lui Calderón, *La vida es sueño*.

Cartea despre tălmăcirea viselor, scrisă în secolul al II-lea d. Chr. de către Artemidoros din Daldis-ul Lydiei (Asia Mică), este oferită cititorului român într-o frumoasă traducere semnată de un specialist recunoscut, profesor universitar Mariana Băluță-Skultéty.

Emil DUMITRAȘCU

PIERRE GRIMAL, *TACIT.*

Traducere de Gabriela Creția și Lidia Cotea,
Teora, Universitas, 2000, 367 p.

Ca orice text semnat de regretatul profesor Pierre Grimal, și monografia consacrată lui Tacitus se definește drept exemplară. Și când folosim acest calificativ, nu neglijăm, de bună seamă, alte monografii „tacitiene”, remarcabile fiecare în parte printr-un anumit punct de vedere asupra operei marelui istoric al latinității imperiale. Ceea ce face exemplară monografia lui Pierre Grimal, mai ales pentru cititorul contemporan, este viziunea totală asupra „istoriei” tacitiene, respectiv reliefa deopotrivă a „formeii” operei tacitiene, a modului său de a transmite istoria, cât și a „conținutului” acesteia, a „evenimentului istoric” propriu-zis, cu nenumărații săi protagoniști, deuteragoniști, tritagoniști etc.

„A trebuit așteptat momentul când operele literare ale Antichității (mai ales cele latine) n-au fost citite doar de plăcere, ci și ca instrumente de pătrundere mai adâncă în spiritul secolelor ce le-au plăsmuit. **Operație grea și care presupune multe eforturi** (sublin. ns.), dar la capătul căreia ne este dat să ne îmbogățim cunoașterea asupra societăților umane, asupra forțelor, evidente sau tainice, care le-au modelat și, poate, să tragem învățăminte aplicabile și altor vremuri, – eventual cu mai puțină naivitate decât am crezut până atunci când ne-am întrebat despre utilitatea Istoriei” – scrie Pierre Grimal în *Introducerea* cărții sale (p. 8).

„Operația” aceasta „grea și care presupune multe eforturi” s-a finalizat exemplar, așa cum am spus, în monografia *Tacit.*

Amintita viziune totală asupra operei tacitiene transpare și din modul ordonării simetrice a „materiei”: patru „părți” alcătuite, la rândul lor, din alte trei capitole, așadar în total 12 capitole, precedate de „introducere” și urmate de câteva „anexe” (cronologie, note, bibliografie, indice).

Foarte elocvente sunt **titlurile** celor patru părți:

- **cariera onorurilor** vorbește despre „cursus honorum”, parcurse de istoricul latin, ajutat de unanim recunoscuta sa capacitate intelectuală și managerială, cum i-am spune astăzi, nu mai puțin însă, și de o reușită căsătorie (vezi subcapitolul *Un ginere cu frumoase perspective*), pentru a ajunge, astfel, „în slujba împăraților”;
- **drumul gloriei** detaliază ascensiunea către glorie, în cazul de față a „gloriei altuia”, recte a socrului său Iulius Agricola, căruia-i scrie „viața”, cu

precădere acele segmente petrecute ca guvernator al Britanniei, „un pământ al libertății”, (vezi subcapitolul al II-lea), unde obține câteva victorii decisive, care-l determină pe invidiosul Domitianus să-l recheme la Roma; tot un „pământ al libertății” este și Germania, descrisă în opusculul *De origine, situ ac moribus populorum Germanorum*, și el un fel de elogiu al lui „le bon sauvage”; ultimul capitol al acestei părți a monografiei disociază „gloria” militară de „renumele” (*fama*) literar(ă), pe care-l dobândiseră deopotrivă Tacitus și prietenul său Plinius cel Tânăr, prilej tocmai bun pentru autorul monografiei să pună în discuție cel de-al treilea opuscul tacitian, *Dialogus de oratoribus*, în care sunt analizate cauzele coruperii elocvenței;

– **imperiul sfârtecat** este titlul celei de-a treia părți a monografiei, luând în considerare, evident, evenimentele cumplite ale anului 69, descrise în *Historiae*, cea dintâi operă majoră a istoricului latin;

– **renașterea ratată** se intitulează partea a patra a monografiei, axată pe principala operă istorică a lui Tacitus, *Annales*, în care sunt „analizate” evenimentele istorice petrecute în cei „douăzeci și trei de ani sub Tiberius”, precum și în cei „optsprezece ani sub Claudius și sub Nero”, evenimente determinate de **împărați și alți câțiva**, așa cum am spus mai înainte, de protagoniștii, deuteragoniștii, tritagoniștii etc. formei de guvernământ instaurate de către Augustus (Principatul).

Proiectul compozițional, realizat în cele patru „părți”, reconstruiește o societate romană a începutului de imperiu, cu împărații ei, cu clasele și categoriile ei sociale, cu temuta ei armată și atotputernicele ei cohorte pretoriene, cu axiologia ei marcată de mutații mentale, dar și cu sentimentul continuității republicii în imperiu (este amintită observația cunoscutului clasicist englez Ronald Syme asupra unui permanent dialog între trecut și prezent), cu cultura ei, cu „relațiile ei externe” (gallii, germanii, hispanii, britanii, grecii, thraco-dacii, armenii, parții, africanii, egiptenii, evreii, arabii) etc.

În interiorul acestui proiect compozițional, realizat în felul amintit mai înainte, se întrevăd o mulțime de alte idei și considerații, abstrase de către profesorul francez din opera tacitiană. Așa este, de pildă, accepția operei tacitiene ca o tragedie, ca o istorie-tragedie, „construită ca o dramă, cu schimbări de decor atent calculate, și o intensificare implacabilă până la catastrofa finală” (p. 10), ca o tragicomedie ce se juca pe Palatin, în cazul „bufonului” Nero, știut fiind că în vremea aceea teatrul „tindea să devină un instrument în mâna opoziției”, dar, am zice noi, și din profunzimea autenticului sentiment patriotic al istoricului latin. Mai adecvată ni se pare apropierea istoriei tacitiene de tragedie decât de epopee, apropiere lansată tot de către Pierre Grimal, mai ales dacă ținem seama de exigențele estetice hegeliene ale epopeii, de starea poetică originară a lumii în care se naște epopeea, de

„romantica” poezie a inimii, inexistentă, aceasta, în infimitatea și prozaismul materiei istorice tacitiene, de care se plânge și se scuză adeseori. Bineînțeles că n-am uitat locurile comune ale apropierii istoriei de genul literar al „spunerii”, al „povestirii”.

În acest context devine necesară, de asemenea, disocierea „optimistului” Tacitus de „pesimistul” Tacitus, ultimul, pare-se, întrecându-l pe cel dintâi, nu numai prin frecvența referințelor pesimiste în opera sa stricto sensu, ci și, dimpotrivă, prin existența acestei frecvențe în însăși monografia amintită, chiar dacă împotriva vederilor lui Pierre Grimal (vezi în acest sens comentarea epifonemului din *Germania* XXXIII: „urgentibus imperii fatis” – „soarta împărăției zorind”, respectiv acel pesimism profetic, căci germanii vor fi cei care „vor zori” soarta imperiului, distrugându-l în 476, germanii care, „acum”, se războiau între ei și spre bucuria latinului Tacitus).

Așa este, nu mai puțin, definirea stilului tacitian la „egală distanță de aticismul incisiv și concis și de asianismul flecar”, un stil care îmbină două calități „contradictorii doar în aparență, amplitudinea și concizia.” (p. 78)

Așa sunt, în fine, considerațiile profesorului francez despre concepția istorică a lui Tacitus, detaliată în toate componentele ei.

Și încă o observație pe care nu o putem lăsa sub obroc: deși monografia lui Pierre Grimal luminează textul tacitian din toate unghiurile posibile, ea lasă, totuși, impresia că este neterminată, că autorul ei mai voia să spună ceva, că vorbele lui Tacitus despre intenția de a realiza fresca domniei fericitului Nerva și a lui Traianus dar pe care n-a mai apucat să o ducă la capăt (*Istorie* I, 1), i se potrivesc lui însuși.

De bună seamă, aceste notații pe marginea monografiei lui Pierre Grimal, oferită publicului român într-o traducere excelentă, pe măsura originalului, se vor a fi un îndemn, o chemare la citirea ei integrală așa cum monografia însăși se dorește a fi o invitație adresată publicului larg la citirea integrală a operei tacitiene. Căci orice monografie consacrată marelui Tacitus este binevenită în cultura clasică, mai ales atunci când este semnată: Pierre Grimal.

Emil DUMITRAȘCU

OMUL MEDIEVAL

Volum coordonat de Jacques Le Goff.
Traducere de Ingrid Ilinca și Dragoș Cojocaru.
Postfață de Alexandru Florin Platon,
Polirom, 1999, 361 p.

Era firesc ca editura Polirom să ne ofere această sinteză a tipologiei umane medievale, secvență celorlalte consacrate Egiptului antic, Greciei și Romei antice, în cazul luării în seamă a cronologiei ca atare.

Era firesc, de asemenea ca amintita sinteză să fie coordonată de reputatul medievist Jacques Le Goff, modelul multora dintre colaboratorii săi nominalizați aci, cât și al altora nenominalizați, în privința artei de a transmite istoria. Cei zece „nominalizați” desprind din „genul proxim” social al Evului Mediu tot atâtea „diferențe specifice”, definite astfel: „călugării”, „războinicul și cavalerul”, „țăranul și muncile câmpului”, „orășeanul”, „intelectualul”, „artistul”, „negustorul”, „femeile și familia”, „sfântul”, „marginalul”.

Așadar, în viziunea lui Jacques Le Goff, istoria, „singura demnă de acest nume”, nu poate fi definită decât ca „umană”, așa cum au definit-o cu jumătate de secol în urmă Marc Bloch și Lucien Febvre. Mai mult, Jacques Le Goff amintește condiția și „rațiunea de a fi a istoriei”, respectiv etalonul numit „om”, văzut ca „măsură a istoriei, unica ei măsură... singurul ei obiect” (etalon care trimite negreșit, socotim noi, la cunoscutul epifonem al sofistului Protagoras din Abdera: „omul este măsura (*μέτρον*) tuturor lucrurilor, a celor ce sunt precum sunt și a celor ce nu sunt precum nu sunt (fr. 1, Diels-Kranz)).

„Noua istorie” promovată de „analiztii” grupați în redacția revistei **Annales. Économies, Sociétés, Civilisations** (nr. 1, 1978), era axată cu precădere pe metodologiile științelor sociale, și nu concepeau să surprindă „oamenii” decât „în cadrul societăților ai căror membri sunt”; cum zicea unul din „părinții fondatori”, id est Lucien Febvre, citat de Jacques Le Goff, „oameni dotați cu funcții multiple, cu activități diverse, cu preocupări și aptitudini variate, ce se amestecă toate, se ciocnesc, se contracarează și sfârșesc prin a încheia între ele o pace de compromis, un **modus vivendi** numit viață” (Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953, p. 103 și pp. 20-21 – apud Jacques Le Goff, op. cit., p. 5). Iar „epoca bine determinată a dezvoltării acestor oameni” se numește „Evul Mediu”,

respectiv epoca unui „diptic medieval”, alcătuit, așadar, la începuturi din avântul creștinătății (secolele X-XII), mai pe urmă din așa-numitul Ev Mediu târziu, marcat deopotrivă de o criză a trecutului, și de nașterea unui alt Ev Mediu, mai bine-zis de Renașterea acestuia, a acestei epoci.

Încă în aceste cuvinte de început, cititorul care face parte din Orientul european, și el creștin, regretă că omul sau oamenii medievali descriși de Jacques Le Goff și colaboratorii săi de primă mărime își îndreaptă atenția aproape exclusiv asupra „societății Occidentului creștin”, ca și cum „cei-lalți”, orientalii Europei, adică, nici n-ar fi existat, îngropați definitiv în neatenție și ignorare, deși legături, relații, influențe, paralelisme, conexiuni etc. n-au încetat să ființeze. Câteva „localizări” orientale în micromonografiile consacrate „călugărilor”, ori „cavalerilor” cuceritori ai Ierusalimului ori Constantinopolului sunt insignifiante.

Dar, iată, care este metodologia de prezentare a tipologiei umane medievale, negreșit concepută de către coordonatorul volumului (care semnează și un substanțial studiu introductiv), și urmată neabătut de către colaboratorii săi: Jacques Le Goff pornește în definirea tipologiei umane medievale de la schema trifuncțională apărută în textele episcopului Adalbéron de Laon (*Poème au roi Robert Le Pieux*, 1030), în care se disting trei segmente în societatea creștină: oratores-bellatores-laboratores (cei care se roagă-cei care luptă-cei care muncesc, concret: călugării-cavalerii-țărani), aplicând-o schemei biblice a celor trei fii ai lui Noe (Ham, datorită necuviinței sale, devine robul celor doi frați ai săi, Sem și Iafet), dar și asociind-o schemei trifuncționale a lui Georges Dumézil, proprie structurii fundamentale a culturii indo-europene: suveranitatea magică și juridică-forța fizică-fecunditatea (în *L'Ideologie tripartite des Indo-Européens*, 1958), fără să-l amintească pe Platon, cu cunoscuta sa clasificare socială din *Politeia*: înțelepții-militarii-agricultorii și meseriașii.

Nu întâmplător, astfel, antropologia medievală, centrată pe modelul uman creștin, va determina ca prima ipostază umană a acestei epoci să fie numită **călugăr**, beneficiarul „căii regale a mântuirii” (p. 63), al „raportului privilegiat cu absolutul” (p. 59); el locuiește într-un „centru de rugăciune, de muncă și ... de cultură”, care se numește mănăstire, renunțând la orice formă de proprietate individuală, optând pentru celibat, asceză și penitență. De la începuturile lui solitare și individualiste (așa cum este definit prin chiar numele său: μόναχος-μόνος = singur, solitar; μονάζοντες = cei care trăiesc singuri), monahismul se deschide către societate, mănăstirea definindu-se acum drept „sediul rugăciunii colective și publice de care oamenii și societatea au nevoie pentru propria lor supraviețuire” (p. 49). Cu toată aversiunea lor față de păgânismul greco-latin și de produsele lui culturale, călugării sunt cei care continuă tradiția culturii clasice: este semnificativ în

această privință proiectul lui Cassiodor, demnitar la curtea regelui Teodoric din Italia, de a face din comunitatea monastică de la Vivarium un „centru de păstrare și transmitere a culturii clasice, fie chiar și în sensul recuperării și integrării ei în tradiția creștină” (p. 42). Proiectul n-a prins viață datorită invaziei longobarzilor, însă s-a format și, mai apoi, s-a transmis „regula” monastică potrivit căreia toți călugării erau obligați să învețe să citească, cel puțin până la vârsta de 50 de ani. Pe de altă parte, biblioteca, școala, scriptorium-ul de care dispunea mănăstirea îi definea pe călugării talentați drept continuatorii culturii antice. S-a petrecut și în cazul receptării culturii clasice greco-latine de către învățații creștini, am zice noi, același fenomen observabil în toate marile mutații din istoria culturii, respectiv imposibilitatea ruperii totale cu trecutul cultural, care presează asupra prezentului cultural, la rândul lui element de influențare a proiectului cultural viitor, respectiv luarea în considerare a tuturor elementelor intra-culturale, intra-estetice în cazul literaturii; altfel spus relevarea acelei linii idiogenetice a unei culturi. Marii învățați și scriitori creștini, mulți dintre ei ieșiți din bibliotecile și scriptoria mănăstirilor nu puteau să nu recunoască valorile umanității clasice „păgâne”, adecvarea acestora la noua doctrină, în aceeași linie idiogenetică despre care vorbeam mai sus. Meritele lumii monastice în această privință, adică a recuperării, copierii și multiplicării manuscriselor culturii și literaturii clasice, sunt de necontestat, contribuind astfel la consolidarea culturii și civilizației europene moderne.

Giovanni Miccoli, autorul studiului despre călugări, nu neglijează alte aspecte ale lumii monastice, precum prozelitismul cu tot dinadinsul, ai cărui promotori au fost, de pildă, Bernard de Clairvaux, care se străduia plin de râvnă ca toate rudele, tatăl, unchii, frații, surorile, verii să se călugărească; ori, în același chip, dorința lui Romualdo, transmisă de Petrus Damiani, ca „toată lumea să se transforme într-un schit” (p. 64). O supralicitare, așadar, a opțiunii monastice, fapt care determină nu atât „criza sistemului monastic”, cât, mai mult, o schimbare de optică: papa Grigore al VII-lea elaborează noul concept de „miles sancti Petri”, ca o continuare a celui de „sancti Christi” (martirul, călugărul, ascetul), ba mai mult, nu ezită să-l mustre aspru pe un nobil hotărât să părăsească lumea și să se călugărească, opțiune care cu puțin timp în urmă ar fi fost calificată drept sfântă și eroică. Acum, însă, Biserica se arată binevoitoare față de cei ce o apărau cu arma în mână, recunoștea că sfințenia se putea dobândi cu arma în mână, binecuvânta armele și investitura călugărească.

Și iată-ne ajunși să prezentăm a doua micromonografie din volumul de față, consacrată **războinicului și cavalerului**, redactată de Franco Cardini. Se elaborează în această lungă perioadă de criză și nesiguranță (secolele al X-lea – XII-lea), așa cum inspirat îl definește Franco Cardini, un „complex

etico-teologic orientat către sacralizarea practicii militare” (p. 72); o etică bazată pe curaj, loialitate, afecțiune față de principe, binecuvântată și, astfel, apropiată de către puterea bisericească. De la apărarea seniorilor, respectiv perceperea redevențelor, fenomenul cavalerismului ia o amploare universală, tentând contraofensiva creștină împotriva necredincioșilor (Reconquista, cucerirea Ierusalimului, creștinarea și colonizarea lumii baltice și slave). Iar când războaiele se întrerupeau („ce lucru dulce e războiul!” exclama un autor din secolul al XIV-lea), se căutau aventurile trăite în viața cotidiană: vânatoarea, turnirul etc., văzute și ca un fel de antrenament și menținere a formei fizice. Franco Cardini nu putea să neglijeze grila sociologică în explicarea fenomenului cavalerismului: dorința cavalerului de a contracta o căsătorie bună, afirmarea socială, căutarea unor noi surse de îmbogățire etc.. Nu încapă îndoială că „aventura”, căutată, profesată și privilegiată de către cavaleri, a determinat apariția unei importante secțiuni în literatura universală, numite literatura cavalească, cu valori incontestabile în toate genurile. Decodarea sociologică a acesteia surprinde nenumărate realități sociale subiacente. Dacă secolele al XIII-lea – XVI-lea aduc decăderea instituției cavalești odată cu schimbarea tehnicii militare (= superioritatea armelor de aruncare), rămâne puternica intervenție a acesteia în catalizarea „procesului de identificare și cucerire a conștiinței de sine a omului occidental; în procesul de civilizare, cum l-a numit Norbert Elis. Este un dat important, care nu poate fi ignorat, și la care nici noi, contemporanii, nu putem cu nici un chip renunța” – scrie Franco Cardini (p. 103).

În portretul creionat **țăranului** medieval, Giovanni Cherubini surprinde următoarele componente: plasarea lui pe fondul comun al Europei medievale, care definea o lume profund rurală (9/10 din populație, autarhia și autosuficiența acestei lumi, sociabilitatea determinată de liturghie, târg, prăvălia fierarului, hramul, nunți etc., tonalități violente, care-l fac pe Marc Bloch să vorbească de „răscoala congenitală”, revendicarea libertății, diferențieri sociale inter-țărănești și apariția „burgheziei locale” etc.. Literatura vremii satirizează lașitatea, furturile, brutalitățile, lipsa de idealuri și aspirații, analfabetismul, religiozitatea redusă la mai vechiul „do ut des”, aversiunea față de orășeni și de burghezi în general etc.. Nimeni n-ar putea nega, însă, importanța socială a clasei țărănești, a rolului ei în asigurarea subsistenței tuturor celorlalți, a orășenilor în special, știut fiind că ingredientul fundamental al alimentației umane îl constituia producția de cereale.

Opusul țăranului medieval este **orășeanul**, al cărui portret „medieval” este conturat de către Jean Rossiaud. Orășeanul trăiește și se numește după locul numit așa, „oraș” adică, iar totalitatea acestora, respectiv rețeaua urbană a Europei preindustriale din jurul anului 1250 era în linii mari constituită. Privilegiile, facilitățile și schimbările pe care le oferea orașul determină o

permanentă expansiune, atracție și absorbție a celor din mediul rural. Oamenii aceștia nou-veniți, al căror număr îl depășea cu mult pe cel al nativilor, sunt surprinși și fascinați de „extraordinara diversitate a activităților și societăților urbane”: canonici, studenți, nobili, podgoreni, aristocrați și proletari, negustori angroșiști laolaltă cu vânzători mărunți, muncitori calificați și necalificați; pentru toți aceștia, modelul social urban îl constituia „burghezul”, iar principalul criteriu de diferențiere, „banul” („sângele orașului”, „fluidul său vital”, p. 139). Se deduce de aici că banul constituia bogăția cetădină, iar alergarea după bani modifica nenumărate atitudini mentale, captate și transfigurate în bogata literatură ivită în mediile urbane. Tot mediile urbane, însă, fac să apară în limbă, începând cu anul 1350, termeni precum „urbanitate”, „civilitate”, de bună seamă din latinește, unde aveau același înțeles, accentuând acum „arta de a trăi specifică lumii urbane, ansamblu de atitudini mentale, o viziune unificatoare și unificată asupra lumii” (B. Chevalier). În această viziune, un loc de seamă era ocupat de valoarea muncii și a calculului rațional (elogierea vieții active, sau altfel spus detestarea inactivității: „mai bine să acționezi în zadar, decât să stai degeaba” – recomanda Paolo de Certaldo). Incontestabil, orașul este și acum un dinamic factor de aculturație de „lungă durată”. N-am putea încheia aceste considerații fără a aminti metafora lui Guillaume d’Auvergne, care definește orașul drept „edificiul comun al unor cetățeni liberi și uniți care trăiesc datorită concordiei într-un cadru miraculos” (p. 162).

Definiția pe care Mariateresa Fumagalli Beonio Brocchieri o dă **intelectualului** medieval („tip de om care, în veacurile de mijloc, muncea cu cuvântul și cu mintea”, „nu trăia din veniturile pământului, nefiind constrâns să lucreze cu mâinile” și, „într-o măsură variabilă era conștient de această „diferență” dintre el și celelalte categorii de oameni” – p. 167) este axată, cum s-a văzut, pe capacitatea de a-și asigura existența cu ajutorul „cuvântului și a minții”, nu atât al „brațelor”. Evident, definiția aceasta, părelnic limitată și restrictivă, presupune că principala „diferență specifică” a intelectualului este tot gândirea societății și a naturii, asigurarea progresului omenirii, așa cum se definește „intelectualul” încă de la primele manifestări ale conștiinței de sine. Multe minți luminate, remarcate și prin rostiri întru frumos și profunzime, au reprezentat „intelectualitatea” medievală, constituindu-se într-o punte de legătură între gândirea antichității și cea care va urma, a Renașterii adică: acum iau naștere universitățile Europei și se întăresc alte medii de cultură, precum cenaclul, curtea, biblioteca etc., acum asistăm la autonomizarea unor discipline și la consolidarea culturii umaniste, fie în aria ei ecleziastică, fie laică.

Enrico Castelnuovo, în următorul studiu (*Artistul*, cap. al VI-lea) nu include **artistul** în categoria intelectualului, sau, mai bine zis, îl situează în

urma acestuia, întrucât se pare că opinia asupra artistului medieval era identică opiniei antice asupra „banausos”-ului. Nici terminologia prin care era numit artistul nu era clarificată, el fiind definit prin ceea ce se înțelegea din cuvântul latinesc „artifex”, adică „artizan”. Bineînțeles că existau distincții ierarhice între arhitect, orfevrier, sticlar, pictor, topitori, făuritorii porților de bronz, miniaturiști, copiiști, sculptori – cioplitori în piatră (latomus) etc., cu toate că granițele dintre arte nu erau insurmontabile, din moment ce existau artiști plurivalenți. Enrico Castelnuovo cercetează principalele izvoare pentru a evidenția statutul artistului în perioada medievală (cronicile mănăstirești și episcopale, registrele de decese, scrisorile episcopilor și ale abaților, semnături și inscripții, plăți, contracte, statute corporative), remarcând raportul dintre artist și comitent în favoarea celui din urmă, până când în Italia începutului de secol XII, poziția socială a artistului se schimbă, întrucât comitentul era constituit din întreaga colectivitate a unui oraș (precum Pisa sau Modena), remarcând, de asemenea, importanța semnăturilor pe operele de artă, a biografiilor de artiști, a orgoliului imens afișat de artiști, a alianței artiștilor cu intelectualii (la Dante), a circulației toposului ovidian: „materiam superabat opus” – „opera depășește materia”, neconfirmat uneori în cazul materiei nobile numite „aur” etc.. N-am putea trece cu vederea asemănarea dintre legenda Meșterului Manole și „anecdota neverosimilă”, așa cum o califică Enrico Castelnuovo, povestită de Orderic Vital în a sa *Historia Ecclesiastica* (1135), respectiv decapitarea arhitectului Lanfredus, după ce construise turnul Ivry din Normandia, pentru a nu mai putea construi ceva asemănător în altă parte.

Iată, acum, definiția dată de Aron J. Gurevici unui personaj medieval de importanță deosebită: „element notabil, dar secundar, al unei societăți esențialmente agrare la începutul Evului Mediu, **negustorul** (sublin. ns.) devine încetul cu încetul o figură de primă importanță, inițiatorul unor comportamente noi care subminează fundamentele tradiționale ale feudalismului” (cap. al VII-lea, *Negustorul*, p. 225). Așadar, de la un prestigiu social modest și contradictoriu, ivit din percepția evanghelică a negustorului și a cămătarului, augmentată și de rolul jucat de evrei în viața economică occidentală, clasa negustorilor își dobândește un statut social inconfundabil prin profesarea noii etici a muncii și a proprietății, care s-a născut la oraș, motivată oarecum tot de pilda evanghelică a „talanților” încredințați. Asistăm de bună seamă la o schimbare de optică, la o justificare etică și religioasă a comerțului și a negustoriei. Același statut social face ca negustorii și, în general, oamenii de afaceri să intre în atenția literaturii: Dante, Petrarca, fabliaux-urile – anecdote etc. îi surprind atât ca personaje literare, dar le rețin îndeosebi mentalitățile; *Decameronul* lui Boccaccio poate fi calificat drept o „adevărată odisee a comerțului”, iar negustorul, un „erou”, un

„cavaler al comerțului”. Noua mentalitate negustorească este determinată și deopotrivă determină o seamă de componente precum: perceperea realului prin prisma calculului și a dobânzii (profitului), apariția în dogmatica creștinătății catolice a unei noi „împărății”: Purgatoriul, triumful perspectivei liniare în pictură, dezvoltarea cartografiei și stăpânirea rațională a spațiului și a timpului (orologiile), preeminența aritmeticii, călătoriile și cunoașterea lumii (Marco Polo), banii ca forță socială etc.. În totalitatea lor, aceste componente ale mentalității negustorești prevestesc capitalismul și, alături de alți factori, determină avansul pe care-l ia Europa față de toate celelalte civilizații ale lumii de-atunci.

Următorul capitol, al VIII-lea, intitulat *Femeile și familia*, nu putea fi scris mai bine decât de o reprezentantă a acestui segment social, anume Christiane Klapisch-Zuber

Amintita schemă tripartită a episcopului Adalbéron de Laon (oratores-bellatores-laboratores) nesocotește existența socială feminină, din moment ce femeia nu se bucură de nici un loc specific în societate. Mai grav, femeia și personalitatea ei juridică și morală nu pot fi definite decât prin raportare la un bărbat sau la un grup de bărbați. În mod obișnuit și onorabil, această raportare era intermediată de căsătorie și întemeierea unei familii. Căsătoria nu putea evita transferul averilor, cum am zice astăzi, ori „declasarea”, atunci când soțul este de origine inferioară. Trebuie recunoscut, în acest context, meritul oamenilor Bisericii, care afirmă egalitatea conjugală precedată de consimțământul tinerilor. Autoarea capitolului de față nu uită să prezinte analitic o mulțime de date elocvente în ceea ce privește excluderea femeilor de la transmiterea bunurilor, misoginismul ultimelor trei secole medievale, apropierea femeilor prin violență, ritualurile căsătoriei, autoritatea soțului și domeniul autonomiei feminine, condamnările maritale și sancțiunile colective, neutralizarea naturii feminine, instabile și fragile etc. Este menționată, de asemenea, literatura timpului (romanele medievale) în care sunt surprinse destinele feminine etc. În fine, lipsite de căsătorie și de familie, femeile sunt scoase din cadrul lor natural; fără a neglija, de bună seamă, situația socială a călugărițelor, ori a celeilalte extreme, prostituatele.

Un capitol întins consacra André Vauchez rolului jucat de personajul numit „sfânt” în societatea medievală (cap. al IX-lea, p. 285-316).

Sfântul îmbina în persoana sa dimensiunea celestă cu cea social-terestră, fiind astfel un intercesor al muritorilor în fața Divinității. Studiul lui André Vauchez, structurat în trei subcapitole, prezintă analitic „**locul sfântului în creștinismul medieval: moștenirea Antichității și a Evului Mediu timpuriu**” (martirii mediatori și patroni, hagiocrația episcopilor în Occident, respectiv dimensiunea sacerdotală a sfântului față de prestigiul ascetismului oriental, viața pasivă a sfântului din Antichitatea târzie versus viața activă –

conducători religioși – a sfântului din Occidentul medieval timpuriu, paralel cu „legitimarea religioasă a situațiilor sociale de excepție a aristocrației” și, subsecvent, „cu excluderea oamenilor de origine socială obscură de la căile regale ale sfințeniei – episcopatul și abația –”, preponderența masculină și a adulților în rândul sfinților etc.); **de la sfințenia ca funcție la urmarea lui Christos: regi sfinți și călugări angelici** (regii sfinți taumaturgi alături de călugări – milites Christi, cei care-l urmau „despuiți pe Christos despuiat” – sequela Christi, fenomen care marchează în plan social declinul sfințeniei ca funcție: neratificarea canonizării lui Carol cel Mare în 1116, intervenția papalității în canonizarea sfinților, procesul de interiorizare a sfințeniei, misticii, sfinții predicatori, profetismul sfinților și introducerea Evangheliei în viața socială); **funcțiile sfinților în creștinătatea medievală. Un mort excepțional** (cultul relicvelor cu mutările și furturile de moaște, practică respinsă vehement de Inocențiu al III-lea: „falsitatea sub vălul sfințeniei nu trebuie tolerată”; folosirea pastorală a sfinților: „templele și mijlocitorii Sfântului Duh” la Sf. Toma, extinderea patronajului sfinților la dezvoltarea altor două forme de devoțiune: cultul civic și cultul dinastic) – tustrelele capitole accentuând și argumentând marea importanță socială a sfântului și a sfințeniei în Evul Mediu.

Ultimul capitol, de altfel și cel mai mic ca întindere, voind parcă să exprime și prin brevitare aprecierea medievală a acestui segment social, este consacrat „**marginalului**” medieval, și este semnat de Bronisław Geremek. Marginalul, adică cel de la marginea (sau dincolo de) societății, a normelor de conviețuire sau a legilor pe care se bazează viața și conștiința colective, nu este menționat explicit în documentele medievale. Din această cauză, documentația istorică este sărăcăcioasă. Marginalul sau marginalizatul are o viață socială sui generis, „an sich” (în sine) cum scrie Bronisław Geremek. Exilații, nesupușii față de ordinea socială, expulzații, excomunicații, stigmatizații, infamii, delincvenții, violenții, hoții, criminalii etc., iată o listă oarecare a marginalizaților Evului Mediu și nu numai. Aceștia li se adăugau marginalizații proveniți de pe urma războaielor, precum și cei ce se automarginalizau. Față de toți aceștia, societatea medievală dădea semne de frică, dușmănie, ură, într-un cuvânt, de respingere. Să nu uităm, în cele din urmă, că fenomenul marginalizării este surprins și definit printr-o metaforă referitoare la noțiunea de spațiu: centru – periferie, id est social – asocial, legal – ilegal, ordine – dezordine, disciplină – indisciplină etc. Nici intrarea în textul literar a fenomenului marginalizării nu trebuie trecută cu vederea atât datorită numărului de opere literare stricto sensu, cât și plus-ului explicativ pe care-l oferă acestea fenomenului amintit.

***

Am fi bucuroși dacă aceste „note de lectură” asupra volumului coordonat de Jacques Le Goff ar determina pe eventualii cititori la o analiză critică a datelor oferite de autorii menționați, i-ar provoca să reconstituie mental societatea unei mari perioade, a unei „lungi durate” din istoria universală. Mai cu seamă că aceste date în așa fel au fost ordonate de către cei zece autori, încât cele zece personaje medievale conturate prind viață în imaginația lor, în viziunea lor compozițională.

Emil DUMITRAȘCU

SAMUEL P. HUNTINGTON,
Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale.
Traducător Radu Carp. Prefață Iulia Motoc. Editura Antet,
București, 1998, 528 p.

Istoria umană este istoria civilizațiilor.

Istoriile civilizațiilor au stabilit: cauzele, nașterea, creșterea, interacțiunile, realizările, declinul și căderea civilizațiilor.

Există o distincție între *civilizație* la singular și *civilizațiile* la plural.

Ideea de civilizație a fost dezvoltată de către gânditori francezi ai secolului al XVIII-lea ca fiind opusă conceptului de barbarism.

Societățile civilizate erau diferite față de societatea primitivă deoarece erau: stabile, urbane și literare. A fi civilizat era un lucru bun, pe când a fi necivilizat era un lucru rău.

În secolul al XIX-lea europenii au încercat să elaboreze criteriile prin care societățile non-europene ar putea fi judecate drept suficient de civilizate, pentru a fi acceptate ca membri ai sistemului internațional dominat de europeni.

Se renunță la definirea civilizației drept ideal. Totuși, se manifestă și părerea lui **Fernand Braudel** „*pentru puțini oameni sau grupuri privilegiate – elita umanității*” (pag. 57).

În schimb se recunoștea existența mai multor civilizații în maniera lor proprie. Termenul de civilizație la singular a reapărut ca argument că există o civilizație universală a lumii. Acest argument nu este susținut, dar poate aduce argumentele necesare pentru a se vedea dacă civilizațiile au devenit sau nu civilizate.

În legătură cu definirea civilizației există un consens general: „*O civilizație este o entitate culturală*” (pag. 57). Excepție face Germania, gânditorii germani din secolul al XIX-lea au introdus o puternică distincție între **civilizație** (care implică tehnologie, mecanică, factori materiali) și **cultură** (care implică valori, idealuri, înalte calități intelectuale, artistice, morale ale societății). Această distincție a persistat în gândirea germană, însă nu a mai fost acceptată în altă parte.

F. Braudel susține că este „*înșelător a dori, în manieră germană, să separe cultura de fundamentul ei, civilizația*” (pag. 58).

Civilizația și cultura se referă deopotrivă la modul de viață în general al oamenilor, iar civilizația este un mare document de cultură.

Ambele implică „valorile, regulile, instituțiile și modurile de gândire cărora generații succesive dintr-o societate dată le-au atașat o importanță primară”. O civilizație este pentru Braudel „un spațiu, o arie culturală ... o colecție de caracteristici și fenomene culturale” (pag. 58).

Wallerstein o definește ca pe „o înlănțuire specială de viziuni asupra lumii, obiceiuri, structuri și cultură (materială și spirituală) ale căror forme reprezintă, într-un fel, întregul istoric și care coexistă împreună cu alte varietăți ale acestor forme” (pag. 58).

Potrivit lui **Dawson**, o civilizație este „produsul unui proces original, în special de creativitate culturală, care este opera unui anumit popor” (pag. 58).

Émile Durkheim și **Marcel Mauss** consideră civilizația „un fel de original moral ce înconjoară un anumit număr de națiuni, fiecare cultură națională fiind o formă specifică a întregului” (pag. 59).

Oswald Spengler susține că o civilizație este „inevitabilul destin al culturii, celei mai exterioare și mai artificiale stări de care umanitatea dezvoltată este capabilă, o concluzie, lucrul devenit în succesiunea lucrului ce devine” (pag. 59).

Cultura este tema comună în aproape orice definiție a civilizației.

Elementele culturale cheie care definesc o civilizație au fost prezentate într-o formă clasică de către atenieni, atunci când i-au asigurat pe spartani că nu îi vor trăda perșilor (sec. V î.Chr.).

Aceste elemente sunt: sânge, limbă, religie, mod de viață; acestea au fost ceea ce grecii aveau în comun și ceea ce îi distingea de perși și de alți negreci.

Totuși, dintre toate elementele obiective care definesc civilizațiile, cel mai important este, în mod frecvent, religia, așa cum subliniau atenienii.

Într-o foarte mare măsură, marile civilizații din istoria omenirii au fost strâns identificate cu marile religii ale lumii, iar popoarele care împărtășesc aceeași etnicitate și limbă dar diferite din punct de vedere al religiei s-au măcelărit între ele.

Civilizațiile sunt cuprinzătoare, nici una din unitățile lor constitutive nu poate fi pe deplin înțeleasă fără a face referiri la civilizațiile înconjurătoare.

Arnold Toynbee argumenta că civilizațiile „cuprind fără a fi cuprinse de altele” (pag. 59), o civilizație este o *totalitate*.

Melko afirmă că civilizațiile „au un oarecare grad de integritate” (pag. 59).

Părțile lor sunt definite de legăturile dintre ele cu întregul. Dacă civilizația se compune din state, acestea vor avea mai multe legături între ele decât statele care se găsesc în afara acelei civilizații. O civilizație este cea mai

întinsă entitate culturală. O civilizație este un grup de oameni cu cele mai înalte trăsături culturale și cel mai răspândit nivel de identități culturale. Ea este definită deopotrivă prin elemente obiective comune, cum ar fi limba, istoria, religia, obiceiurile, instituțiile, și prin auto-identificare subiectivă a oamenilor.

Bagby împarte civilizațiile în funcție de mărime (mari și periferice), iar **Toynbee** – în civilizații întrerupte sau premature (pag. 60).

Civilizațiile nu au granițe bine delimitate, nici începuturi sau sfârșituri precise. Civilizațiile sunt entități semnificative și în timp ce liniile dintre ele sunt rareori fixe, ele sunt reale. Civilizațiile sunt trecătoare, dar pot avea o viață foarte lungă, ele se dezvoltă, se adaptează și sunt cele mai durabile asocieri umane.

Imperiile cresc și decad, guvernele vin și pleacă, însă civilizațiile rămân și supraviețuiesc revoltelor politice, sociale, economice și chiar ideologice.

Civilizațiile evoluează, ele fiind dinamice, cresc și decad, se amestecă și se divizează.

Quigley vede civilizațiile parcurgând șapte stadii: amestec, gestație, explozie, vârsta conflictului, imperiul universal, decadență și invazie (pag. 61).

Toate teoriile privind civilizațiile susțin că ele evoluează spre un stat universal care decade și se dezintegrează (cazul Imperiului Roman).

Pe timpul cât o civilizație evoluează, schimbările se produc în mod normal, în numărul și natura unităților politice consecutive.

O civilizație poate cuprinde un stat sau mai multe state. Nici în ceea ce privește civilizațiile ca număr în istorie nu există un consens.

Cei mai mulți consideră în antichitate următoarele civilizații: egipteană, mesopotamiană, cretană, miceniană, hitită, canaanită, chineză, indiană, greacă, romană, bizantină. Pentru civilizațiile greacă și romană se mai folosește și termenul de **civilizație clasică**.

În epoca antică întâlnirile dintre civilizații au fost foarte limitate, timp de mai mult de 3 mii de ani de când primele civilizații au luat naștere. Pentru aceste contacte se folosește termenul de **întâlniri neprevăzute**. Civilizațiile antice au fost separate prin timp și spațiu.

Civilizațiile antice au rezistat datorită abilității lor de a se opune distrugerii de sursele externe ca și a preîntâmpina decadența din interior.

Civilizațiile antice au rezistat atât cât au posedat o organizare militară, religioasă, politică și economică bună.

Când au pierdut acestea ele au decăzut.

Mădălina STRECHIE

CRONICA ACTIVITĂȚILOR ȘTIINȚIFICE

Activitățile științifice ale Catedrei de lingvistică generală și limbi clasice se desfășoară într-o continuitate și colaborare necesare cu cele ale Societății Române de Studii Clasice, Filiala din Craiova. Prima formă de valorificare a rezultatelor cercetării o constituie comunicările în ședințele filialei și ale catedrei. Munca de cercetare continuă și dorința de a împărtăși cu ceilalți rezultatele cercetării permit să aibă loc astfel de ședințe lunar. Comunicările sunt axate pe următoarele tematici: lingvistică, istoria literaturilor clasice, literatură comparată, filosofie, istorie și epigrafie, metodica predării limbilor și literaturilor clasice greco-latine și, mai recent, dreptul roman, o pondere mai însemnată având-o lingvistica, literaturile clasice și istoria.

Toate comunicările au fost menționate în revista *Studii Clasice* a Societății Române de Studii Clasice, Editura Academiei Române (numerele respective, la rubrica „Ședințele de comunicări”).

Filiala noastră și-a asumat responsabilitatea organizării a trei Simpozioane Naționale de Studii Clasice.

1975 – **Cultura clasică și societatea contemporană;**

1979 – **Aristotel – 2300 ani de la moarte;**

1990 – **Mitul antic greco-latin și prelungirile lui moderne.**

La primul simpozion s-au susținut următoarele referate:

A. Aricescu, *Classis in Plateypegiis;*

I. Banu, *Platon în alte veacuri;*

C. Bordea, *Concepte clasice și clasicizante în poetica tragediei la Scaliger;*

Al. Cizek, *Considerații asupra versiunii lui Herodot de la Coșula;*

E. Cizek, *Opțiuni filozofice în Cei XII Caesari;*

L. Stoianovici-Donat, *Pericle și comedia antică;*

E. Dumitrașcu, *Considerațiile lui Socrate asupra configurării umanului în artă;*

K. Dumitrașcu, *Alternanța l/r în limba traco-dacilor;*

M. Dușescu, *Interferențe între poezia lui Eminescu și poemul De rerum natura;*

Al. Horhoianu, *Quintilian și Plutarh în opera pedagogică a lui Mesiodax;*

M. Iliescu, *Observații lingvistice la Lex Salica;*

M. Marinescu-Himu, *Un poet vulgarizator al științei: Aratos din Soloi;*

- I. Micu, *Eminescu și Lucrețiu*;
 D. Mincu, *Tipologia tematică a paignion-ului în drama satirică*;
 M. Munteanu, *Localizarea satelor din Scythia Minor*;
 M. Nasta, *Tiparele percepției și problema expresiei*;
 M. Pîrlog, *Timp și spațiu în elegia lui Propertiu*;
 G. Pisoschi, *Suetonius despre gramatici și retori*;
 L. Wald, *Ambiguitas la Augustin*;
 Gh. Vlăduțescu, *Contemporaneitatea filosofiei vechi*;
 Zoe Petre, *Utilitatea istoriei antice*;
 I. Fischer, *Cultura clasică în învățământ*;
 Carmen Ciocîltan, *Aram Frenkian comemorat la cercul studențesc de filologie clasică din București*;
 Andrei Pippidi, *Aux confins de la République des lettres. La Valachie des antiquaires au début du XVIII-e siècle*;
 D.M. Pippidi, *O sută de ani de la înființarea primei catedre de arheologie la Universitatea din București*;
- La cel de-al doilea simpozion, dedicat lui Aristotel, după cuvântul de deschidere rostit de acad. Al. Graur, președintele Societății Române de Studii Clasice, au fost prezentate următoarele referate:
- Ion Banu, *Nous thyrathen și filozofia omului*;
 Alex. Boboc, *Aporetica la Aristotel*;
 Mihai Nasta, *Problema determinărilor naturale la Aristotel*;
 C. Marin, *Problema cauzalității în filozofia lui Aristotel*;
 Tiberiu Nicola și Nicolae Novac, *Politic și teoretic în gândirea stagiritului. Aristotel sau elogiul rațiunii*;
 Zoe Petre, *Politic și biologic la Aristotel*;
 N.I. Barbu, *Aristotel și Alexandru cel Mare*;
 M. Tecușan, *Număr și mărime în textele aristotelice*;
 dr. C. Săndulescu, *Conceptul de biologie la Aristotel*;
 dr. Al. Olaru, *Probleme de psihiatrie la Aristotel*;
 Lileta Donat, *Aristotel despre muzică*;
 E. Dumitrașcu, *Teoria aristotelică a caracterelor tragediei*;
 Marieta Ujică, *Influențe aristotelice în gândirea stoică*;
 E. Fruchter și G. Mihăilescu, *Organon-ul în Dacia*;
- Lucrările acestei întâlniri științifice au fost publicate în volumul *Aristotel – 2300 de ani de la moartea gânditorului*, editat la Craiova, 1981, volum îngrijit de I. Fischer și E. Dumitrașcu.
- În cadrul celui de-al treilea simpozion cu tematica mitul antic greco-latin și prelungirile lui moderne, s-au prezentat următoarele comunicări:
- Romeo Magherescu, *Mit și legendă*;
 Livia Buzoianu, *Nume și genealogii în Teogonia lui Hesiod*;

Lileta Donat, *Dike la Eschil*;
 Elena Popescu, *Platon și originea mitului în **Politica***;
 Emil Dumitrașcu, *Conceptul de **mythos** în **Poetica** aristotelică*;
 Gabriela Pisoschi, *Aspecte ale mitului ciclopilor în literaturile greacă și latină*;
 Ioan Micu, *Numina maris apud Ovidium*;
 Ștefan Cucu, *Imaginea lui Orfeu în creația ovidiană*;
 Al. Olaru, *Mituri în psihiatrie*;
 C.C. Petolescu, *Religiile în provincia Dacia – încercare de sinteză*;
 Gh. Popilian, *Figurine de lut cu semnificații religioase în Dacia Romană extracarpatică*;
 Octavian Toropu, *Referiri la miturile antice în descoperirile arheologice de la Sucidava*;
 Traian Diaconescu, *Iisus Christos – Creator mundi în colindele românești*;
 Liviu Franga, „*Ipse semipaganus*” (Persius, *Prolog*, 6) – *Mitul ca program poetic*;
 Silvia Dragonu, *Mitul lui Heracles în legendele noastre populare*;
 Corneliu Rizea, *Mitul lui Pygmalion la Eminescu*.

În cadrul simpozionului s-a organizat o masă rotundă cu tema *Predarea sintaxei latine* la care au participat cadre didactice din învățământul universitar și preuniversitar.

La sesiunea de comunicări științifice prilejuită de împlinirea a 50 de ani de la înființarea Universității din Craiova, Catedra de lingvistică generală și limbi clasice în colaborare cu Societatea Română de Studii Clasice, Filiala din Craiova a organizat o secție aparte, unde s-au prezentat următoarele comunicări:

I. Fischer, *Substantivul și adjectivul substantivat în latina târzie*
 Flora Șuteu, *Probleme ale influenței germane asupra limbii române*
 Lileta Donat, *Vasile Voiculescu și antichitatea greacă*
 Emil Dumitrașcu, *Arta transmiterii istoriei la Titus Livius*
 Katalin Dumitrașcu, *Considerații asupra lexicului lui Cato*
 Emil Bureștea, *Apelative de origine latină în toponimia Olteniei*
 Florica Bechet, *Cuvinte motivate în limba latină*
 Ștefan Cucu, *Problemele versificației latine în concepția lui Horatius*
 Maria Magdalena Simion, *Epitetul în portretizarea lui Aeneas*
 Dana Dinu, *Elemente de stilistică comparată a limbii latine și limbii române*
 Corneliu Rizea, *Mateiu Caragiale - Craii de Curtea veche – arhetip și originalitate*
 Nina Aurora Bălan, *Limbajul politic pașoptist*

Mihaela Marcu, *Modele străine ale primelor gramatici românești*
Ioana Alexandra Gregorian, *Scrieri medievale românești alcătuite pe principii retorice*
Carmen Pascu, *Propuneri pentru o abordare naratologică a prozei istorice latine*
GrațIELa Popescu, *Mituri antice în dramaturgia română.*

Sesiunea a fost onorată de cel ce a fost un model de pasiune și știință pentru filologia clasică și nu numai, profesor I. Fischer.

În cadrul manifestărilor organizate de Uniunea Latină (28 mai 2001), Societatea Română de Studii Clasice, Filiala din Craiova, în colaborare cu Decanatul Facultății de Litere și Catedra de lingvistică generală și limbi clasice s-au prezentat următoarele comunicări:

Emil Dumitrașcu – *Unitate în diversitate: imperiul și „ceilalți” la Tacitus (gallii)*

Carmen Pascu, *Ezra Pound, „Omagiu lui Sextus Propertius” – între traducere și intertextualitate*

Emilian Bureștea, *Cuvinte de origine latină în toponimie*

Ilona Duță, *Biografiile suetoniene – rolul lor în evoluția speciei*

Corneliu Rizea, *Quo vadis lingua latina?*

Katalin Dumitrașcu, *A.T. Laurian, profesor de literaturi clasice*

Mădălina Strehie, *Civilizațiile în istorie. Începuturile civilizației romane*

Mihaela Popescu, *Gramaticalizarea în lingvistica modernă. De la latinescul „ad” la prepoziția „à” din limba franceză*

Veronica Ștefan, *M.F. Quintilianus, Institutio oratoria. Note exegetice*

Cristina Mitrică, *Poetul Ovidius la malul Mării Negre.*

Filiala din Craiova a Societății Române de studii Clasice este un forum activ unde membrii societății pot să împărtășească rezultatele cercetărilor.

În anii 2001-2004 au fost prezentate comunicări științifice, unele dintre ele publicate în reviste de specialitate; le menționăm pe cele ținute în anii 2003-2004:

Alexandra Iorgulescu, *Stilul latinizant în opera lui Miron Costin*

Mihaela Marcu, *Adaptarea fonetică și încadrarea morfologică a neologismelor în perioada 1757-1877*

Ion Calotă, *Note etimologice și prozodice: Hyperion*

Carmen Pascu, *Intertextul terențian în Femeia din Andros de Thornton Wilder*

Mihaela Popescu, *Gramaticalizarea condiționalului în limba franceză*

Dana Dinu, *Odele lui Horatius*

Carmen Pascu, *Referința clasică la Michel de Montaigne*
Cristina Mitrică, *Conceptul de libertate în mentalul colectiv greco-latin*
Mădălina Strehie, *Originea socială a scriitorilor latini*
Mihaela Popescu, *Potențial și ireal în limba latină. Încercare de definire.*

De asemenea, mai multe cadre didactice de la Catedra de lingvistică generală și limbi clasice și-au dobândit recunoaștere națională, prezentând comunicări științifice la diverse sesiuni, simpozioane, mese rotunde etc., organizate de universități din alte orașe, fiind invitate să conducă secțiuni ale acestora: București, Iași, Cluj, Timișoara, Constanța, Târgoviște, Băile Herculane.

Catedra, în 2003, s-a angajat la editarea unei reviste de specialitate în cadrul *Analelor Universității din Craiova, Seria Științe Filologice*. Prezentul volum este primul din seria care, sperăm, va avea viitor.

Emil DUMITRAȘCU

PRO DOMO
sau
VĂ AȘTEPTĂM LA UN MASTERAT

La inițiativa Catedrei de lingvistică generală și limbi clasice, cu sprijinul conducerii Facultății de Litere, de la Universitatea din Craiova, începând cu anul academic 2004-2005, funcționează în cadrul facultății noastre, pe lângă alte masterate, unul consacrat studierii influențelor permanente ale valorilor clasice în cultura română în context european.

Stagiul de masterat *Receptarea antichității greco-romane în cultura română* este conceput de colectivul de cadre didactice care îl propun ca o demonstrație utilă a posibilității de a forma specialiști umaniști prin reunirea unor discipline care, printr-un artificiu didactic, sunt adesea net separate în învățământul nostru.

Așadar îl considerăm o specializare interdisciplinară. Pentru atingerea acestui scop, planul de învățământ oferă discipline referitoare la literatură, lingvistică, istorie, drept, mentalități, oratorie, artă, toate sub semnul valorificării ideilor etern valabile ale antichității greco-latine.

Cele două culturi clasice, greacă și romană, sunt prezente pe teritoriul locuit de români (și de strămoșii lor) din totdeauna, manifestându-se în diferite proporții în timp și spațiu. Elementul latin, firește, este cel care predomină, deoarece instrumentul care exprimă spiritualitatea, limba română, este o limbă neolatină sau romanică.

Ținem să precizăm accepția termenului *receptare*: preluarea **conștientă** a unor valori create de alții și valorificarea lor în propria cultură. În acest proces se combină ceea ce numim *universal* și *național* într-o cultură.

Așadar comunitatea românească în mod natural, prin originea și limba ei, face parte din Europa, iar prin opțiunea ei pentru valorile antichității greco-romane, confirmă în mod conștient această apartenență. Ca atare, integrarea europeană a românilor sub aspect cultural este un fapt istoricește dovedit, rămâne ca liderii politici s-o invoce, pe lângă argumentele politice și economice, în favorarea intrării României în comunitatea europeană.

Masteratul *Receptarea antichității greco-romane în cultura română* se adresează absolvenților de facultăți umaniste: Litere, Istorie, Filosofie, Drept, Teologie, Artă, promoții noi sau anterioare. La dispoziția lor stă un corp didactic format din specialiști remarcabili, care sunt dispuși să transmită cunoștințe bazate pe o pregătire solidă și entuziasmul lor pentru valorile culturii antice. Viitorii absolvenți au ocazia să audieze conducători de

doctorat în specializările: limba română, literatură română, istorie veche și epigrafie cu posibilitatea de a aprofunda domeniul prin doctorat.

Insistăm asupra caracterului interdisciplinar al acestui masterat, cursanții putând obține un orizont cultural larg, devenind posibil mai buni profesori, cercetători, juriști, oameni de cultură în general. Ei vor fi aceia care prin activitatea lor vor determina calitatea generațiilor viitoare, care și prin cunoașterea antichității greco-romane – baza, rădăcina culturii europene datorită filosofiei grecești, dreptului roman și moralei creștine – și prin raportarea culturii proprii la idealul cultural european vor putea deveni cetățeni europeni.

Convinși de cele spuse mai sus, membrii catedrei au trecut la o muncă organizatorică, nu tocmai ușoară. Au conceput un plan de învățământ adecvat și au convins specialiști și din afara catedrei pentru a onora cursanții acestui masterat, viitori cercetători avizați într-un domeniu prioritar al științei umaniste românești.

La această dată, cunoscând și pe tinerii care au dorit să frecventeze acest masterat, putem spune, cu satisfacția dascălului care întrevede posibilitatea de a fi întrecut de discipoli, că tema propusă, numele profesorilor specialiști au făcut ca prin tinerii masteranzi talentați, cu pregătire de bază solidă, să ființeze *de facto* acest masterat.

Caracterul interdisciplinar al masteratului propus de inițiatori se evidențiază și prin faptul că prima serie de masteranzi, redusă ca număr din cauze independente de pregătirea celor care s-au prezentat la admitere (profesorii corectori fiind puși în dificultate de obligația administrativă de a selecta numai șapte lucrări care să permită ocuparea locurilor bugetare), este compusă din tineri proveniți de la facultățile de Litere, Filologie Clasică, Teologie Pastorală Ortodoxă, Teologie Latină, Istorie, Drept și Teatru.

Prezentăm în continuare organizarea acestui masterat.

Receptarea antichității greco-romane în cultura română
Masterat

PLAN DE INVATAMANT

Anul de studiu: I

Nr crt	Denumirea disciplinei	Semestrul I					Semestrul II				
		Nr. ore/ sapt.			FV	Cr	Nr. ore/ sapt			FV	Cr
		C	S	A			C	S	A		
1.	Istoria antichității greco-romane și rolul ei în conturarea identității europene	2	1		E	6					
2.	Instituțiile romane reflectate în epigraafia latină						1	1		C	4
3.	Drept roman receptat						2			C	5
4.	Mitul antic greco-latin în literatura română	2	1		E	5					
5.	Mimesis și antimimesis. Poeticile antichității greco-romane în cultura română	1	1		C	5					
6.	Modele clasice în istoriografia română	1	1		C	5					
7.	Surse ale clasicismului oriental și greco-latin în operele scriitorilor romantici						1	1		E	5
8.	Scierea româno-latină						2	1		E	5
9.	Modele latine ale primelor gramatici românești	1	1		C	5					
10.	Intertextul greco-latin în cultura română modernă						1	1		C	5
11.	Cultura română de expresie latină						2	1		E	6
12.	Receptarea operei Sfântului Augustin în cultura română	1	1		C	4					
	Total	8	6		2E, 4C	30	9	5		3E, 3C	30
	Total general	14					14				

Anul de studiu: II

Nr crt	Denumirea disciplinei	Semestrul I					Semestrul II				
		Nr. ore/ sapt.			FV	Cr	Nr. ore/ sapt			FV	Cr
		C	S	A			C	S	A		
1.	Școala Ardeleană și curentul latinist	2	1		E	5	1	1		C	5
2.	Ecouri greco-latine în cultura populară românească						1			C	3
3.	Ecouri ale retoricilor greco-romane în oratoria românească						1	1		C	5
4.	Neologismele greco-latine în limba română	1	1		E	4					
5.	Studii de neoretică în stilistica românească	1	1		C	4					
6.	Mentalități și modele culturale						1	1		C	5
7.	Învățământul clasic românesc						1	1		C	5
8.	Dramaturgia greco-latină și dramaturgia românească	1	1		C	4					
9.	Clasicii greci și latini în cultura română	2	1		E	5	1	1		E	3
10.	Personalități – savanți români promotori ai valorilor antichității (Studii de caz)						2	1		E	4
11.	Mărturii arheologice și izvoare greco-romane referitoare la spațiul carpato-danubian	1			C	4					
12.	Arta greco-romană și influența sa în spațiul spiritualității române	1			C	4					
	Total	9	5		3E, 4C	30	8	6		2E, 5C	30
	Total general	14					14				

RECTOR,
Prof.univ.dr. Ion Vladimirescu

DECAN,
Conf.univ.dr. Cristiana Teodorescu

I. STRUCTURA ANULUI UNIVERITAR (ÎN SĂPTĂMÂNI)

a) Activități didactice

semestrul I-III: 14 săptămâni

semestrul I: 12 săptămâni

b) Sesiuni de examene

sesiuni de iarnă: sem. I, III: 4 săptămâni

sesiuni de vară: sem. II, IV: 4 săptămâni

c) Vacanțe

vacanța de iarnă: 2 săptămâni

vacanța de după sesiunea de iarnă: 1 săptămână

II. NUMĂR ORE PE SĂPTĂMÂNĂ

ANUL	SEMESTRUL I	SEMESTRUL II
I	14	14
II	14	14

III. CONDIȚII DE ÎNSCRIERE ÎN ANUL DE STUDII URMĂTOR:

Pot fi înscriși în anul următor numai studenții integraliști.

IV. NUMAR CREDITE

Studentii obtin 60 de credite pe an. Numarul de credite obtinute de-a lungul anilor universitari ($60 \times 2 = 120$ credite) confera dreptul sustinerii disertației.

V. Susținerea disertației

1. Perioada de alegere a lucrării de disertație: semestrul II
2. Perioada susținerii disertației: semestrul IV

Admiterea a constat, în anul universitar 2004-2005, în redactarea unui eseu asupra temei *Receptarea antichității greco-romane în cultura română.*

ÎNCADRAREA SPECIALIZĂRII

1. Prof.univ.dr. Emilia AFANA
2. Prof.univ.dr. Emil DUMITRAȘCU
3. Prof.univ.dr. Katalin DUMITRAȘCU
4. Prof.univ.dr. Petre GHERGHE
5. Prof.univ.dr. Vladimir ILIESCU – conducător de doctorat – istoria veche
6. Prof.univ.dr. Michaela LIVESCU
7. Prof.univ.dr. Nicolae PANEA
8. Prof.univ.dr. Constantin C. PETOLESCU – conducător de doctorat – epigrafie
9. Prof.univ.dr. Teodor SÂMBRIAN
10. Prof.univ.dr. George SORESCU – conducător de doctorat – literatură română
11. Prof.univ.dr. Elisabeta ȘOȘA
12. Prof.univ.dr. Flora ȘUTEU – conducător de doctorat – limba română
13. Conf.univ.dr. Corneliu RIZEA
14. Lect.univ.dr. Lucian AMON
15. Lect.univ.dr. Nina Aurora BĂLAN
16. Lect.univ.dr. Alexandra IORGULESCU
17. Lect.univ.dr. Mihaela MARCU
18. Lect.univ.dr. Carmen PASCU

STRUCTURA PERSONALULUI DIDACTIC

Nr. profesori	Din care: conducatori de doctorat	Numar conferentieri	Numar lectori doctori
12	4	1	5

În afara prezentării listei de profesori este necesar să se cunoască domeniul în care domniile lor sunt specialiști și s-au remarcat prin activitate didactică și științifică.

Istorie	Vladimir Iliescu (Germania), Constantin C. Petolescu (București), Petre Gherghe, Lucian Amon, (Craiova)
Filologie clasică	Emil Dumitrașcu, Katalin Dumitrașcu (Craiova)
Literatură universală și comparată	Emil Dumitrașcu, Carmen Pascu (Craiova)

Limba română	Flora Șuteu, Emilia Afana, Elisabeta Șoșa (Craiova)
Istoria lingvisticii românești	Katalin Dumitrașcu, Mihaela Marcu (Craiova)
Literatura română	George Sorescu, Corneliu Rizea, Nina Aurora Bălan (Craiova)
Lingvistică romanică	Michaela Livescu (Craiova)
Drept	Teodor Sâmbrian (Craiova)
Antropologie	Nicolae Panea (Craiova)

Aceste nume, raportate la disciplinele din planul de învățământ, conving pe oricine interesat de adecvarea formei la fond. Referindu-ne numai la unele discipline de anul I se observă că istoria își asociază numele unui inegalabil specialist în izvoarele istoriei românilor – Vladimir Iliescu, al unui reputat epigrafist – Constantin C. Petolescu. Dreptul roman este propus de Teodor Sâmbrian, mitul antic este prezentat de Emil Dumitrașcu, poeticile antichității greco-romane de Emilia Afana, surse ale clasicismului de George Sorescu, scrierea româno-latină de Flora Șuteu și Elisabeta Șoșa, cultura română de expresie latină de Katalin Dumitrașcu, receptarea operei Sfântului Augustin de Corneliu Rizea, toți renumiți profesori și cercetători. Valoarea corpului didactic aferent masteratului crește prin contribuția unei echipe mai tinere, entuziaste, formate din lectori doctori: Lucian Amon, Alexandra Iorgulescu, Mihaela Marcu, Carmen Pascu.

Toți profesorii propunători de cursuri de la masterat, pe lângă știința lor de carte, au disponibilitatea de comunicare cu mai tinerii discipoli, la fel de devotați studiului receptării în cultura română a eternelor valori din antichitatea greco-romană.

Cea care semnează aceste rânduri nu poate să nu citeze un nume – August Treboniu Laurian, care, acum peste un secol și jumătate, formula parcă rostul masteratului nostru: „... de a însufla ... strănepoților acelor oameni mari cari au domnit odată peste lumea cea cunoscută de dânșii și cari au dat esemple de virtute peste crezutele puteri omenești ... gustul și dorința de a cerceta antichitățile străbunilor, de a le scoate la lumină și de a lăsa drept tezaur de cunoștințe istorice următorilor lor.” (vezi p. 136 din volumul de față).

Katalin DUMITRAȘCU